

ЗАНУРЕННЯ У ТЕМРЯВУ: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У 1919–1934 рр.

Свого часу Бертольд Брехт висловив лише на перший погляд парадоксальну думку, що звучить приблизно так: нещасна та країна, яка потребує героїв і нещасна та країна, яка не має героїв. Те, що з Михайла Грушевського на початку 1990-х років не дуже підготовлені, але “патріотично-правильно” налаштовані особи намагалися зробити лише героя, не підлягає сумніву. Однак з плином часу, коли стали доступними невідомі раніше документи про його діяльність, з'явився шанс зрозуміти “реального” Грушевського, з усіма його незаперечними перевагами і вадами, з тими амбівалетними рисами, які, власне, і роблять людину людиною, ким би вона не була – вченим чи політиком. Такою спробою пробитись до “аутентичного”, незабронзовілого Грушевського є для автора і цей матеріал, який охоплює не наймажорніший етап життя вченого – еміграцію і життя після повернення в Україну у березні 1924 року.

Роки вимушеного перебування в еміграції стали для Грушевського важким випробуванням. І не лише в сенсі матеріальних проблем, з якими йому та його родині довелося стикатися, як і багатьом емігрантам. Справа ще й в тому, що в еміграцію він виїхав як політик, ідеї і лінія якого зазнали поразки. Власне, в еміграції він пережив бурхливу політичну трансформацію, підсумком чого стало його повернення в Україну. Понад те, політика в його житті назавжди відійде на другий план.

1. Піти, щоб повернутись (1919–1924)

Як загадував сам Грушевський, з появою Директорії у Києві наприкінці 1918 року вона взяла курс на порозуміння з Антантою. Будучи противником цього (оскільки Антанта не визнавала самостійності України), він звернувся до ЦК УПСР з пропозицією, щоб обидві соціалістичні партії вислали за кордон своїх представників. Вони мали встановити контакт із закордонними соціалістичними організаціями, щоб мати інформацію і здійснювати контроль державного представництва УПСР. Члени Директорії відреагували на цю пропозицію спочатку негативно. Однак в лютому 1919 року не лише змінили свою думку, а й виділили кошти для делегації. Як вважав Грушевський, мотив був такий: “Зручніше буде позбутися мене з України”¹. І “позбавлення” відбулося: Грушевський опинився спочатку у Кам'янці-Подільському, де протягом місяця редагував газету “Життя Поділля”, а 20 березня 1919 року, погодившись виконувати обов'язки представника Закордонної делегації УПСР, виїхав через Станіслав до Праги. Сюди він приїхав 18 квітня.

У Празі він контактував з чеськими соціалістами, кілька разів зустрічався із Томашом Масариком. Це був переддень конференції II Соціалістичного Інтернаціоналу в Люцерні (Швейцарія), яка мала розглянути питання про прийом нових партій. З огляду на це Грушевський у Празі підготував французькою мовою три брошури - про програму УПСР (центральної течії), про земельний закон Центральної Ради і огляд про українську революцію у

1917–1919 роках.

З Праги він поїхав до Парижа, де відбув зустрічі з англійськими і американськими дипломатами, прагнучи ще раз привернути їхню увагу до українських питань. Результат, як і слід було сподіватись, виявився сумнівним: представники США і Великобританії не виявили довіри до політичного аутсайдера, яким поставав для них Грушевський. Та для останнього це вже ніби і не мало особливого значення. Він не вірив у дипломатичну підтримку Заходу, а сподівався на політичну солідарність західних соціалістів.

У Парижі найбільш близьким помічником і колегою Грушевського був Дмитро Ісаєвич. Разом вони взяли участь у кооперативному з'їзді союзних і нейтральних країн. З огляду на надзвичайно складну ситуацію в Україні 1919 року дві українські соціалістичні партії – УПСР і Українська соціал-демократична партія (УСДРП) – відрядили свої делегації з метою увійти до Другого Інтернаціоналу, добитись в останньому визнання права України на самостійність і здобути підтримку для самостійної України в європейських парламентах і Лізі Націй. Представники УПСР Грушевський і Ісаєвич повинні були взяти на себе ініціативу в організації цієї акції, залучивши до неї і УСДРП. Наприкінці червня 1919 року в Парижі було оформлено консолідацію УПСР і УСДРП. З боку українських есерів протокол підписали Грушевський та Ісаєвич, з боку соціал-демократів – П.Дідушок і Б.Матюшенко Цей протокол, підтверджений пізніше закордонними конференціями УСДРП у Відні і УПСР — у Празі, передбачав солідарну акцію обох партій у Другому Інтернаціоналі, колах європейської демократії та в налагодженні співпраці з “недержавними” народами з метою боротьби проти більшовиків, за самостійну Україну.

Разом з Ісаєвичем, Матюшенком і Дідушком Грушевський вирушив до Люцерну, щоб взяти участь у роботі конференції II Інтернаціоналу. Ось що писав про це в одному з листів Грушевський: “Внісши формальну заяву до секретаріату Інтернаціоналу і діставши запрошення прибути на конгрес в Люцерн, я прибув туди 30 липня, а три дні пізніше прибув Ісаєвич. Тому, що с(оціал)-д(емократи) підтримали нашу просьбу про прийняття до Інтернаціоналу, се сталось без великих трудностей... Ми доклали зусиль, щоб обидві групи, ліва і права, Інтернаціоналу прийняли одну тільки резолюцію по інтернаціональним відносинам і щоб там переможність України була висловлена в виразах більш рішучих, ніж в Амстердамі. Крім того, винесли резолюцію проти окупації Галичини поляками, а євреї, вносячи резолюції проти погромів в Польщі й на Україні, висловили компліменти українській демократії. Крім того, брали ми з Ісаєвичем участь в кооперативному конгресі в Парижі... Зроблено багато і для престижу партії (і я сам, і Ісаєвич, скрізь інформували про її ролі і діяльність) і для реноме українського соціалізму, і для національної та політичної справи”².

Конференція розпочалася 1 серпня 1919 року і з-поміж інших рішень ухвалила декларацію про право на державний суверенітет України та інших східноєвропейських держав, утворених на території колишньої Росії. Грушевський та Ісаєвич вдвох підписали видану французькою і англійською мовами брошуру-звернення делегації УПСР до соціалістичних партій з рішучим протестом проти анексії Галичини Польщею. 31 грудня 1920 року цей протест було надіслано до секретаріату II Інтернаціоналу. 15 січня 1920 року Грушевський, як голова Комітету незалежної України, і секретарі Комітету Д.Ісаєвич та М.Лозинський підписали “Відозву до народів цивілізованого світу” з про-

тестом проти польського терору в Галичині, проти санкції Мировою конференцією окупації Галичини³.

Під час конференції відбулося знайомство Грушевського з членом німецької делегації Оскаром Коном, який – крім іншого - був ще й юрисконсульт радянської місії у Берліні, мав зв'язки з більшовицькою Росією. Саме Кон у майбутньому відіграватиме роль посередника між Грушевським і офіційними радянськими представниками у Берліні⁴. Після Люцернської конференції Грушевський приїхав до Праги, де 16 – 18 серпня взяв участь у з'їзді робітничих кооперативів, а потім разом з емісаром ЦК УПСР за кордоном Олександром Жуковським відвідав Відень і Берлін, де вів переговори з лівою німецькою соціалістичною партією “незалежних”.

У липні 1919 року під час перебування у Парижі Грушевський оприлюднив свою ідею про заснування громадської міжнародної організації “Комітет незалежної України”, головною метою якої було інформування світової громадськості про політичні цілі боротьби українського народу. “Комітет” існував до серпня 1920 року⁵. Ще один задум народився після низки зустрічей з соціалістами Франції та інших країн. Він полягав у тому, щоб видавати спільний інформаційний журнал французькою і окремо англійською мовами “L'Europe Orientale/Eastern Europe” (“Східна Європа”).

Перше число цього видання за участю Грушевського побачило світ на початку вересня 1919 року, а всього вийшло друком 10 номерів журналу (останній датований січнем 1920 року). Грушевський був не лише ініціатором, а й співредактором і частково забезпечував це видання з фондів уряду УНР. Сам він вмістив у журналі низку статей на актуальні теми про події в Україні. Зокрема, у статті “Проклята спадщина” він описує відступ більшовиків з Києва і вступ денікінців, шкодує з приводу того, що між Росією і Україною не дійшло до чесної і справжньої федерації, засуджує більшовиків за те, що вони прагнули не згоди з українцями, а лише встановлення своєї влади: “Не тільки більшовики вимагали, щоб Україна була советською республікою, але вони хотіли нею провадити самі та мали претенсії під червоним прапором большевизму продовжувати старі централістичні традиції російського панування в прилучених провінціях, і це для того, щоб експлуатувати Україну на користь Москви... Це чергова політична помилка большевиків.., овод “проклятої спадщини” старого централізму, імперіялізму, ганебно скритого під червоним прапором большевизму”⁶.

Ці слова засвідчують, що Грушевський, з одного боку, абсолютно точно артикулював явище, яке згодом один з російських філософів назве “октябрьським націоналізмом” (йдеться, зрозуміло, про жовтень 1917 року) більшовиків, а з іншого – розглядав централізаторську політику Кремля як атавізм традиційного російського централізму. Відтак він ніби “давав” більшовикам шанс змінити свою стратегію щодо України у майбутньому. Пізніше таку зміну Грушевський (як багато хто з українських емігрантів) побачить у політиці коренізації/українізації, а згодом на власному досвіді переконається у неадекватності такого бачення.

Виявом саме такого бачення можна вважати одне з рішень конференції “центральної течії” УПСР, що відбулася у Празі у вересні 1919 року і у роботі якої брав участь Грушевський. Саме тоді було підтверджено теоретичні і тактичні положення цієї партії, зокрема про “диктатуру трудового народу”,

про створення “радянського дефінітивного правительства” шляхом злиття (sic!) Ради народних комісарів УСРР та Уряду УНР. Грушевський з колегами по партії все ще не могли змиритися з думкою про те, що більшовики ні з ким не збираються ділити владу.

У листопаді 1919 року в Парижі Грушевський взяв участь у редакційних зборах журналу “L'Europe Orientale”. Присутні на засіданні представники східноєвропейських народів, розчаровані політикою Антанти, вирішили “однодушно стати на позиції необхідності порозуміння з Советською Росією”⁷.

27 січня 1920 року у Берліні Грушевський за посередництва Отто Кона зустрівся з радянським представником Віктором Коппом, який заявив, що “Росію треба негайно замирити з Україною”. При цьому умовою “мусить бути перетворення в советську республіку”⁸. Грушевський намагався довести, що така думка в українських діячів вже визріла (хоча модель радянської України у них відмінна від московської), але необхідно, щоб “Советська Росія щиро і рішуче зріклася всякої інтервенції в українських справах і полишила українським комуністам своїми силами доказувати, що вони можуть”⁹.

У листопаді 1919 року Грушевський із родиною приїхав до Швейцарії і оселився в Женеві, плануючи мешкати там і перенести туди журнал “L'Europe Orientale”. Однак життя у Швейцарії виявилось задорогим і 2 квітня 1920 року Грушевські повертаються до Праги¹⁰. Восени того самого року вони переїзять до Відня, де перебувають до від'їзду в Україну.

У першій половині 1920 року Грушевському довелося взяти участь у трьох партійних конференціях закордонної УПСР у Празі. Документи цих форумів яскраво відбили політичні уподобання українських есерів за кордоном. Наприклад, I конференція (14–19 лютого) закликала ЦК УПСР до негайного встановлення диктатури трудового народу та входу уряду УНР у договірні відносини з радянською Росією, а також до укладення УНР воєнної конвенції та економічного договору з Росією. На цій конференції було обрано президію Закордонної делегації УПСР на чолі з Грушевським. II конференція УПСР (24–26 квітня) вимагала виходу УПСР з II Інтернаціоналу і солідаризувалася з III Комуністичним Інтернаціоналом. При цьому у матеріалах конференцій “таврувалися” політичні опоненти есерів (Петлюра, Мазепа, Петрушевич).

Влітку 1920 року Грушевський та Олександр Жуковський направили листа до ЦК КП(б)У, в якому визнавали заслуги більшовицької партії в боротьбі проти капіталізму і запевняли, що представники УПСР за кордоном “зрозуміли помилковість стремлень ізолювати Україну з загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій”. Водночас у листі підкреслювалося, що політична ситуація в Україні не сприяє дальшому розвитку світової революції “через боротьбу, яка виникла між українським народом і радянською Росією і понині не ліквідована внаслідок допущених з обох боків помилок”¹¹.

Автори листа наголошували, що УПСР вже не виступає проти радянської Росії, відмовилася від підтримки націоналістів, які пов'язували здійснення своїх надій з європейською буржуазією, і прийняла принципи III Інтернаціоналу. Її завдання полягало у використанні свого впливу в українських трудових масах, особливо серед селянства, для повернення його на бік соціалістичної революції. Саме в цій революції повинно було знайти задоволення соціальних, політичних і національних потреб українського трудового народу. “Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, – підкреслювалося в листі, – а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів,

ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР з планами КП(б)У, об'єднаними загальними інтересами соціалістичної революції”¹².

18–23 січня 1921 року у Празі відбулася IV конференція закордонної УПСР, що розглянула проект програми і визначила ставлення до уряду більшовицької України і III Інтернаціоналу. Проекти програми та організаційного статуту були прийняті, однак остаточний варіант програми передали для доопрацювання редакційній комісії за участю самого Грушевського та його прибічників. Після правок, внесених комісією, програму було прийнято 1 лютого 1922 року. Вона містила вимоги встановлення вже згаданої “диктатури трудових мас робітництва і селянства” і радянської форми влади.

Коли більшовицьке керівництво зрозуміло, що Грушевський і його колеги всерйоз прагнуть повернутися, це питання було винесено у вищі партійні інстанції. Вперше воно розглядалося на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 25 січня 1921 року. Олександр Шумський інформував присутніх про бажання Грушевського повернутися. Короткий протокольний запис не дає уявлення ні про хід обговорення, ні про пропозиції окремих членів політбюро. Ухвала була такою: “Висловитися проти приїзду Грушевського на Україну”¹³.

Отже, ситуація виглядала до певної міри парадоксально: Грушевський та його колеги по партії шукали порозуміння з більшовиками і навіть пропонували “повну угоду і координування дій УПСР з планами КП(б)У”, а лідери КП(б)У не хотіли мати такого потужного союзника. Якраз тут доречно нагадати, що союзник був таки потужний. З-поміж інших українських політичних партій УПСР відрізнялась тим, що була найбільш масовою. За даними, що містились у матеріалах III з'їзду УПСР (листопад 1917 року), вона нараховувала 75 тисяч членів, більш пізні есерівські джерела подають цифру 350 тисяч. Силу і вплив цієї партії засвідчив лідер більшовиків Володимир Ленін. У статті “Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату” він зазначав: “Дані про вибори до Установчих зборів показують, що ще у листопаді 1917 року на Україні здобули більшість українські есери і соціалісти (3,4 млн. голосів+0,5=3,9 млн. проти 1,9 млн. за російських есерів, при загальній кількості голосів на всій Україні 7,6 мільйона)... При такому стані справи ігнорувати значення національного питання на Україні – чим дуже часто грішать великороси (і, мабуть, не набагато менш часто, ніж великороси, грішать цим євреї), – значить робити глибоку і небезпечну помилку”¹⁴.

УПСР справляла значний вплив на українське селянство, висунувши, зокрема, вимогу знищення приватної власності на землю і передачу всіх земель українському народові – в “Український земельний фонд”, з якого земля мала розподілятися для користування через громадські організації між селянством. Щоправда, пізніше, влітку 1917 року, УПСР визнала необхідність соціалізації землі.

Ліві українські соціалісти-революціонери – фракція УПСР, що виникла в травні 1918 року на IV з'їзді, захопила в свої руки центральний друкований орган – газету “Боротьба” – і далі діяла як самостійна партія УПСР (боротьбістів). У 1920 році боротьбісти, як тоді мовилося, “саморозпустилися” і влилися в КП(б)У. Можливо, Грушевському та його колегам цей вчинок до певної міри слугував за взірцем. (У дужках, однак, зауважу: навколо цього вступу більшовики влаштували галасливу кампанію, хоча вже наступного, 1921 року, практично всіх, хто вступив до КП(б)У, було виключено. До того

ж – паралельно із публічними закличками ленінського режиму до співпраці з боротьбістами – існувала секретна ленінська директива, яка вимагала політичного знищення боротьбізму, але тоді про це мало хто знав, крім більшовицьких лідерів).

На початку лютого 1921 року політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про протидію Володимиру Винниченкові, який повернувся був в Україну, “торгувався” з більшовицькими лідерами за посаду, а невдовзі, дуже незадоволений, виїхав за кордон, розпочавши там антибільшовицьку кампанію. Розробили відповідні контрзаходи. Наприкінці ухвали, підписаної тодішнім першим секретарем ЦК КП(б)У Вячеславом Молотовим, є лаконічний пункт: “Питання про Грушевського відкласти”¹⁵. 26 квітня 1921 року політбюро ЦК КП(б)У знову заслухало питання “Про Грушевського та інших українських есерів”. Ухвалили: “Визнати приїзд Грушевського на Україну в даний момент несвоєчасним”¹⁶.

Поза сумнівом, ніхто з більшовицького керівництва ні у Москві, ні у Харкові не збирався ні з ким (а поготів із колишніми політичними суперниками) “координувати” свої дії або щиро пропонувати партнерство. Для комуністичного режиму життєво важливим був розкол, розпорошення, знесилення української політичної еміграції. Цього довгий час не бачили Грушевський та його оточення, зафасціновані соціалістичними гаслами, вірою у світову революцію, переконані в тому, що “навчилися шанувати в большевиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдовують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас”¹⁷.

У цей час в УСРР вже готувався показовий судовий процес над групою членів ЦК УПСР. Він відбувся у травні 1921 року. Серед підсудних опинились Всеволод Голубович, Назар Петренко, Іван Лизанівський, Юрій Ярослав та інші. Наслідки того процесу, а він відбувався в Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв, у порівнянні з наступними процесами 30-х років виявилися м’якими, оскільки основна мета процесу полягала в політичній дискредитації УПСР¹⁸.

Грушевський та його прибічники слідували за ходом процесу, а після його закінчення виступили із заявою. Вони висловлювали жаль з приводу вироку, розцінюючи сам судовий процес як ще одну помилку більшовицького керівництва, яке не зупинилося “у своєму бажанні звести все до диктатури пролетаріату”¹⁹.

Діагноз був точний, причому більшовики прагнули досягнути бажаного результату за будь-яку ціну. Одним із свідків у “справі УПСР” був Г.Хименко. Саме про нього у щоденнику 16 квітня 1924 року згадав академік Сергій Єфремов: “На процесі Голубовича те ж саме говорив Хименко, хоч коли я запитав його, з яким лицем розказував на суді небилиці, він зрікся: “не казав”; а на питання, чому ж стоїть у стенографічному звідомленні, одмовив: “то вони самі вигадали”. Хименко виявляв був навіть охоту написати мені свого роду розписку, що він того не казав. Я розписки з його не взяв, а була б це оригінальна посвідка – чи про свідка, що говорив явну неправду, чи про стенографічне звідомлення, що подавало те, чого не говорилося”²⁰.

“Справа УПСР” давала зрозуміти, як саме більшовицьке керівництво ставиться до “колишніх”. Тим не менш Грушевський продовжував шукати шляхи повернення в Україну, не дивлячись на те, що не всі члени самої УПСР

сприймали цю лінію. У липні 1921 року до Праги приїхав М.Балаш, представник ЦК УПСР з України. Він мав узгодити дії із Закордонною делегацією УПСР. Остання, як поінформував Балаша Жуковський, стала “на позицію примирення з комуністами”, з чим посланець з України не погодився, оскільки “ЦК і партія на Україні на такий позиції не стоїть”²¹.

Тим не менш, поглиблюючи розкол в УПСР, у липні-серпні 1921 року Микола Чечель, Василь Мазуренко, Олександр Жуковський, Микола Шраг вели в Харкові переговори про повернення в Україну за умови відновлення та легалізації УПСР. Цю умову більшовики відмовились навіть обговорювати, а УПСР характеризували як контрреволюційну партію. 24 серпня 1921 року Олександр Жуковський писав Грушевському: “Після всього цього якимось відпадає охота продовжувати й далі з ними вести переговори”²².

Однак у серпні 1921 року ситуація змінилась. Тепер переговори розпочали самі більшовицькі лідери. Вони запропонували Грушевському очолити організацію допомоги голодуючим в Україні, а торговельна місія УСРР висунула пропозицію взяти участь у налагодженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських дітей. 14 вересня 1921 року у Відні Грушевський підписав протокол з видавництвом “Дніпроспілка” про видання та закупку для УСРР згаданої літератури. Погоджуючись на обидві пропозиції, Грушевський не знав, з якими неприємностями йому доведеться стикатися при виконанні обидвох (здавалося б не таких вже й складних) місій.

Упродовж 1921–1922 років він активно звертався до української діаспори по допомогу голодуючим в Україні, яка здійснювалась через Червоний Хрест УСРР. Разом з тим він реалістично оцінював тодішню ситуацію в Україні, що, зокрема, засвідчує один з його листів до пастора Василя Кузіва з Нью-Йорку. До речі, саме Кузів відгукнувся на заклик Грушевського про допомогу голодуючим в Україні і саме під його впливом було створено Комітет об’єднаних товариств помочі Україні. Зібрані кошти, посилки з харчами переправляли у Відень до Грушевського, а вже звідти вони скеровувались в УСРР, переважно до Києва. Так ось, у листі до Кузіва 8 лютого 1922 року Грушевський писав: “З України незвичайно сумні вісті. І там голод – а збіже забирають на північ. Офіційні представники Совіт. України нічого не роблять, щоб організувати поміч Україні – мабуть, щоб не відтягати акції заповогової від Росії, котру комуністи перед усім хочуть уратувати, як свою головну базу”²³. 15 червня 1922 року у листі до українського громадського діяча в США Е.Фариняка Грушевський констатував несправедливий розподіл зарубіжної допомоги голодуючим і те, що ця допомога майже не дістається Україні²⁴.

19 березня 1922 року лідер більшовиків Ленін написав лист (надрукований лише в 90-тих роках) членам політбюро ЦК РКП(б), в якому підкреслював: “Именно теперь и только теперь, когда в голодных местностях едят людей, и на дорогах валяются сотни, если не тысячи трупов, мы можем (и поэтому должны) провести изъятие церковных ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией и не останавливаясь перед подавлением какого угодно сопротивления”²⁵. Цей лист – лише одне із свідчень того, що комуністичний режим скористався трагічною ситуацією, викликаною голодом, у своїх розрахунках, що, до речі, було зрозуміло багатьом сучасникам тих подій, у тому числі і Грушевському. Недаремно 18 жовтня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про роботу закордонної організації Помголу, вирішило припинити

роботу в Україні організацій, які діють поза контролем комісії Помголу. Відтак і діяльність Грушевського було припинено.

У одному з листів до Кузіва (від 19 липня 1923 року) Грушевський із гіркою констатував: "...Виявляється, що мої книги й різні інші видання, мною редактовані, захоплені більшовиками в 1919–20 рр., здебільшого були перероблені на папір, або розпродані як макулатура до склепів, і висланий торік великий транспорт Дніпросоюзу спіткала та ж доля: переробили на картон спочатку ілюстровану історію, потім "Старі часи", а тепер взялися до історії України для шкіл. Були ми схвильовані, читаючи подробиці сеї "роботи"... Знищені руками нових вандалів книги"²⁶.

29 жовтня 1921 року Грушевський звернувся з листом до "товаришів М.В.Левицького, повпреда УСРР, Ю.С.Новаковського, голови торговельної місії, і Д.Є.Кудрі, представника Вукоопспілки", які після трьохмісячних переговорів і листування перестали сприяти постачанню в Україну санітарного, освітнього та іншого матеріалу. Вчений звертав увагу своїх партнерів на те, що емігрантська преса довідалася про "безуспішні мої переговори, які дали їй нагоду не тільки вилити нові цебри помий в мій і моїх товаришів бік, але й продемонструвати повну, мовляв, безвиглядність всяких спроб порозуміння з урядом УСРР та співробітництва з ним..."²⁷ Разом з тим Грушевський від себе і своїх прибічників ще раз підкреслював: "...Лишаючи на боці наші розходження і нашу оцінку болючих сторін нинішнього режиму УСРР, я і вони були готові, в ім'я сих потреб віддати нашу працю й наше ймення на підтримку будівництва нинішньої УСРР"²⁸.

Послідовність Грушевського у питанні про співпрацю з більшовиками, викликала нерозуміння і роздратування з боку української еміграції, а також частини членів самої УПСР. Від Закордонної делегації вимагали пояснень. І такі пояснення довелося давати. Покликаючись на рішення партійних конференцій, Грушевський і його прибічники доводили необхідність дійти згоди з комуністами: "Закордонна делегація, констатуючи соціалістичність сучасного радянського правительства України і відсутність у нього антинаціональних в відношенні до українства тенденцій, вбачає в цім потвердження правильності зайнятого ЦК УПСР відношення до цього правительства, як до соціалістичного правительства України"²⁹. При цьому Закордонна делегація запропонувала виключити з УПСР противників цієї лінії, в першу чергу Микиту Шаповала та його прибічників, що й було зроблено постановою ЦК УПСР від 5 серпня 1921 року.

Позбувшись свого основного, як йому здавалося, ворога, Грушевський тим не менш змушений був дати публічне пояснення свого "романсування" із більшовиками. 29 жовтня 1921 року він надіслав листа до редакції львівського журналу "Вперед", в якому визнавав, що йому дійсно протягом року робилися пропозиції приїхати в Україну, але при цьому висувалася умова припинити політичну діяльність і вийти з УПСР. Не вважаючи "цю комбінацію підхожою для себе", Грушевський підкреслював, що залишається за кордоном. Водночас у його поясненні була така теза: "Був я і тепер зістаюся при тому переконанню, що в інтересах українського народу українське громадянство, без різниці поглядів, повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках української радянської республіки, заповнюючи живим змістом ці рамці проклямованої української самостійності, а з другого боку, що правляча комуністична партія для урятування соціал-революційних здобутків повинна

як найтісніше зв'язатися з українськими радянськими соціалістичними партіями, покликати їх до роботи й зробити співучасниками державного й соціального державного будівництва. Переговори, ведені мною й моїми товаришами з правлячими кругами укр. радянської республіки, показали, що справа ще не дозріла”³⁰.

Отже, Грушевський говорить відверто і не приховує своєї позиції. Разом з тим він знову переходить на своєрідний “менторський” тон, зокрема “підказуючи”, що комуністичний режим повинен зробити “для урятування соціально-революційних здобутків”. Поза сумнівом, такого роду твердження віддзеркалювали неадекватність сприйняття Грушевським політичних реалій УСРР.

18 листопада 1921 року Грушевський написав відкритого листа на ім'я голови Раднаркому УСРР Християна Раковського. У листі Грушевський підкреслював, що відмова в легалізації УПСР фактично закрила йому і його товаришам шлях до повернення в Україну, хоч вони “поклали надію, рахуючися з реальними фактами, Ваша партія згодом таки відступить від свого принципу недопускання ніяких партійних організацій, крім комуністичних”³¹.

Він не погоджувався з вимогою більшовиків стосовно УПСР піти на “повне політичне самовідречення”. Щодо себе він підкреслював, що його “хочуть бачити не в іншій ролі як службовцем одного з комісаріатів” (Мався на увазі Народний комісаріат освіти. – Авт.). Взагалі, зазначалося в листі, замість тактики миротворчої щодо української інтелігенції за кордоном знову була взята на озброєння “тактика непримиренного поборювання, так би мовити, виголоджування її”³². Наслідком такої політики стали розчарування інтелігенції, пошук допомоги з боку інших сил, зміцнення антибільшовицьких центрів.

Грушевський наголошував на небезпеці радянської бюрократії, яка на зразок старої російської, “зависно підтримуючи свою монополію власті-кормлення”, пильнує, щоб усе проходило через її руки, мало її відомчий штампель і номер. Все це гальмує будь-який громадський почин, підтримує опозицію щодо нинішнього урядового і партійного апарату живих соціалістичних, радянських, творчих сил України і “полишає правлячу партію в її ізольованій, відірваній позиції, в ролі російської експозитури, яка не наважується відокремитись і стати на власні ноги...”³³

Вихід з такого становища він вбачав у відмові від “партійної виключності”, у щирому і чесному порозумінні з такими соціалістичними партіями, як УКП, УПСР та інші. “Треба поділитися з ними владою, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України”³⁴.

Звертаючись до Раковського, Грушевський висловлював надію на те, що він і його товариші переконалися, що “за нашими соціалістичними гаслами нема прихованих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями”³⁵. Далі він підкреслював, що “ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попел наших культурних скарбів, понижених “на страх української контрреволюції” більшовицькими генералами, були готові працювати під вашим проводом, підпорядковуючи в тім переконанні, що “реальні інтереси трудового народу, який являється єдиним репрезентантом української нації, лежать у площині цієї світової програми”³⁶.

Закінчувався лист закликом до партійно-державного керівництва УСРР:

“Поки час і можливість не втрачені, поки українські соціалістичні радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через голови наші і Ваші, треба спільними силами всіх, зрікшись цієї партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі б захистили її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил, внутрішніх і зовнішніх”³⁷. Напевно, цей ґрунтовний лист Грушевського до Раковського можна вважати найбільш яскравим документом, що відбивав амбівалентність поглядів колишнього голови Української Центральної Ради, який готовий був навіть “переступити через трупи наших партійних товаришів” для того, щоб співпрацювати - звернімо увагу з ким! – з “російською експозитурою” в Україні. При цьому Грушевський пропонував КП(б)У поділитися з українськими партіями “владою, працею і відповідальністю”. І хоча в еміграції дехто був схильний розцінювати цей лист як ознаку невдачі Грушевського у його спробах співпрацювати з більшовиками, насправді цей лист засвідчив подальшу еволюцію поглядів лідера Закордонної делегації УПСР.

Недаремно після листа Грушевського вищі партійно-державні інстанції УСРР повернулися до питання про евентуальних реемігрантів з кола українських есерів. 30 січня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання “Про групу Грушевського (Грушевський, Чечель, Христюк)”, ухвалило: “Доручити т. Раковському з’ясувати за кордоном питання про можливість приїзду на Україну групи Грушевського”³⁸. У більшовицькому керівництві визначилися різні підходи щодо повернення Грушевського та його групи, але всі сходилися на тому, що в разі повернення вони не повинні займатися політичною діяльністю і що сам факт повернення слід використати для розколу української політичної еміграції.

У жовтні 1922 року секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання “Про українську еміграцію”. З інформацією виступили представник УСРР у Чехо-Словаччині М.Левицький та заступник наркома закордонних справ УСРР Я.Яковлев (Епштейн). Вони змалювали широку картину настроїв української еміграції. Грушевський, на їх думку, “тепер залишився без нічого, оскільки всі грушенията розбіглися”. На засіданні, по суті, розроблялася дальша тактика розкладу еміграції. Левицький пропонував: “Відбити великі сили, які профільтрувати і відправити сюди, а інтелігенцію групи зміновіхівців використовувати лише для розкладу еміграції, пускати ж їх сюди не варто”. Таку ж тактику пропонував і Яковлев: “Обіцянка про повернення буде залишатися обіцянкою, психологічно ми завжди зуміємо вивернутися”³⁹.

Для втілення в життя цих планів було прийнято рішення видавати у Празі “зміновіхівську” газету, активізувати боротьбу проти націоналістичних течій, посилити роботу серед студентів-українців тощо. ГПУ доручалося домовитися з центральними органами про недоцільність висилки за кордон української професури з огляду на складність її розшарування в еміграції”⁴⁰.

Згадана висилка професури є цікавим свідченням того, що на початку 20-х років українську інтелігенцію, як і російську, намагалися “поставити на коліна” не тільки за допомогою політико-ідеологічного викриття. Коли 1922 року за кордон з більшовицької Росії було депортовано групу інтелектуалів, то на так званому “філософському пароплаві” було 77 осіб із України. 23 червня 1922 року політбюро ЦК КП(б)У, обговоривши питання “Про політичні виступи професури”, запропонувало наркомату освіти та ГПУ “застосувати

як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилку за межі федерації”. Це була складова частина висилки інтелектуалів, проведеної у всій більшовицькій Росії. До 3 серпня 1922 року українська частина списку була підготовлена ГПУ. До неї увійшли 77 осіб, серед них 47 працівників вищих навчальних закладів (з них 32 професори), представники Харкова, Києва, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. Цей список був схвалений ЦК КП(б)У та Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК). 9 серпня 1922 року цей “список антирадянської інтелігенції, складений ГПУ України”, було розглянуто і затверджено на засіданні спеціальної комісії ЦК РКП(б) в Москві. В ніч з 17 на 18 серпня відбулись арешти.

Водночас чекісти вважали, що українська еміграція може із захватом сприйняти нове інтелектуальне поповнення, ще більш згуртується і тоді ГПУ буде значно складніше вести роботу по її дезорганізації. Цю думку підтримали у ЦК КП(б)У, секретар якого (це був Дмитро Лебідь) 7 вересня 1922 року, доповідаючи Сталіну, Валеріану Куйбишеву та Вячеславу Молотову про арешти, писав, що висилати українських професорів за кордон взагалі недоцільно, оскільки там і так склалося досить потужне емігрантське угруповання і звертався з проханням обмежитись висилкою у віддалені райони СРСР. У підсумку багато кандидатів на висилку за кордон так і залишились кандидатами. Серед них були, зокрема, і одні з головних дійових осіб на майбутньому процесі "Спілки визволення України" – Сергій Єфремов і Володимир Чехівський⁴¹.

Та навіть цей приклад не зупинив Грушевського. Оприявнювалась неспроможність його політичних комбінацій і починань, а відтак життя штовхало його до вибору: припинити політичну діяльність і цілком зосередитись на науковій роботі. Власне, те, на що розраховували більшовицькі лідери, сталося. У листопаді 1922 року він звернувся до київського центру УПСР з листом, в якому детально обгрунтував своє рішення скласти повноваження члена Закордонної делегації. Зокрема, він писав: “Воля моя не вдержує еміграційного життя і хорує... З жалем бачу, що, віддавши всього себе на відбудування партії в сих останніх роках, я майже нічого не встиг, тільки пережив масу прикростей, викликав ворожнечу до себе з усіх сторін”. Грушевський вважав неможливим представляти "партію, котра веде апокрифічне існування, котра не подає ніякого голосу, котра хитається між співробітництвом з УСРР і повстанцями..."⁴²

Значною мірою настроїв і поведінка Грушевського у цей час визначалися згортанням ще одного його проекту. Йдеться про Український соціологічний інститут (УСІ), що був заснований ще наприкінці 1919 року, а наприкінці 1922 року фактично припинив свою діяльність. З самого початку Грушевський надавав УСІ особливої ваги. У серпні 1921 року він писав: “Укр. Соц. Інститут се зараз майже єдина наша наукова репрезентація перед світом, се має своє значіння”⁴³.

Складаючи у жовтні 1919 року проект утворення інституту, він ставив такі завдання:

- аналіз соціально-політичних рухів у різних країнах і популяризація досягнутих результатів шляхом розширення видавничої і лекторської діяльності для української еміграції, а по можливості і на Радянській Україні та в Галичині;
- встановлення зв'язків з інтернаціональними і національними організа-

ціями, партіями, науковими й публіцистичними колами, незалежно від політичної орієнтації з метою їх інформування про соціально-політичний рух на Україні і в еміграції, українську історію і літературу;

- встановлення контактів з тогочасним урядом УСРР з метою фінансування останнім діяльності інституту, а в майбутньому і його переведення в Україну⁴⁴.

Отже, - звернімо увагу – УСІ був задуманий не лише як наукова, а й до певної міри як інституція, що мала виконувати політичні функції. Невипадково друкований орган інституту – редагований Грушевським журнал “Борітеся – Поборете!” – був водночас закордонним органом УПСР. Журнал не періодично виходив у Відні з вересня 1920 по лютий 1922 року. У ньому були надруковані статті Грушевського “УПСР та її завдання”, “Між Москвою і Варшавою”, “В першій делегації УПСР”, “На село!”, “Драгоманов в політичній і національній розв’язці українства”, “Проект програми УПСР”, “Пам’яті Паризької Комуні”, а також “Відкритий лист Голові Ради Народних Комісарів УСРР Х.Г.Раковському”.

Грушевський розробив бюджет майбутнього УСІ, а створений він був і працював завдяки субсидії українського уряду в сумі 400 тисяч австрійських крон, пожертві українського громадського діяча і публіциста Юліана Бачинського в сумі 500 доларів, а також отримання фондів в сумі 3 тисяч французьких франків після ліквідації “Комітету Незалежної України”.

10 жовтня 1919 року Грушевський уклав угоду з керівництвом Дніпросоюзу про видання праць українських вчених, які перебували в еміграції. Вона передбачала надання Грушевським кооперативові права на випуск у світ його книжок “Ілюстрована історія України” (20 тис. примірників), “Про старі часи на Україні” (30 тис. примірників), “Історія України для вищих початкових шкіл” (25 тис. примірників), “Всесвітня історія” (35 тис. примірників). А спочатку Дніпросоюз мав сплатити Грушевському гонорар у розмірі 18 % номінальної вартості зазначених книг, а також аванс (100 тис. чеських крон). Повний розрахунок мав відбутися вже після цих праць у світ, однак не пізніше 20 травня 1920 року⁴⁵.

Проект створення інституту Грушевський розіслав відомим ученим, які перебували тоді в еміграції. На пропозицію Грушевського відгукнулися: історик і політолог, ідеолог українського монархізму В’ячеслав Липинський, юрист і політолог, доктор філософії, член соціал-демократичної партії Володимир Старосольський, історик і мистецтвознавець, засновник революційної української партії Дмитро Антонович – син визначного українського історика, професора Володимира Антоновича, приват-доцент Київського політехнічного інституту, член Української партії соціалістів-федералістів Іван Фещенко-Чопівський, юрист і публіцист Михайло Лозинський, Павло Христюк, Микита Шаповал і Микола Шраг. Вони дали згоду прочитати для української громадськості цикл лекцій з різних проблем історії і політики України і видати під грифом УСІ їх наукові монографії, одержуючи гонорар у розмірі 625 чеських крон за аркуш⁴⁶.

Дніпросоюз, який вже надрукував деякі книги самого Грушевського, оцінив їх дешевше, ніж було домовлено. Тому 3 грудня 1920 року учений уклав з Дніпросоюзом нову угоду, згідно з якою мав одержувати як авторський гонорар замість грошей 18 % тиражу написаних ним книжок. В результаті вчений отримав 15 227 примірників книг, частина яких зберігалась у Празі, а частина

у Відні⁴⁷.

Перший рік діяльності УСІ був присвячений головним чином формуванню бібліотеки інституту, а у 1921–1922 роках його співробітники займалися переважно видавничою і лекторською діяльністю. Ще в 1920 році у міжнародній серії УСІ вийшла з друку підготовлена Грушевським “Антологія української літератури до смерті Шевченка” французькою мовою обсягом 144 сторінок зі вступною статтею одного з авторитетних філологів професора А.Мейса. Також було видано французькою мовою “Історію України” Грушевського.

Крім названих книг, які з метою інформування світової громадськості розсилалися безкоштовно в іноземні публічні бібліотеки, університети, вченим передбачалося надрукувати “Антологію” та “Історію України” англійською мовою, а також були підготовлені і перекладені на французьку мову “Економічна географія України” Івана Фещенка-Чопівського, книги про українське мистецтво і музику. Через брак коштів ці плани не були реалізовані.

Серед виданих УСІ книжок були праці Грушевського “Початки громадянства. Генетична соціологія” та “З починів українського соціалістичного руху. М.Драгоманів і женецький соціалістичний гурток”. В основу першої монографії, виданої в 1921 році, були покладені лекції, які Грушевський читав упродовж 1920–1921 років для української інтелігенції і студентської молоді на курсах, організованих УСІ. Цю книжку можна вважати свого роду підручником для студій з соціології. Разом з тим це був внесок Грушевського в соціологічну літературу з його індивідуальним баченням і самостійним трактуванням тих чи інших проблем історії і теорії соціологічної науки. Книжка містила аналіз основних питань соціології як науки, ґрунтовну критичну характеристику соціологічних теорій Сен-Сімона, Конта, Спенсера, Дарвіна, Маркса, Енгельса, Морґана та інших, а завершувалась оглядом розвитку соціологічних ідей в українознавстві, зокрема аналізом поглядів тих вчених, які були, на думку Грушевського, засновниками української соціології – М.Зібера, М.Сумцова, Ф.Сумцова, Ф.Вовка, В.Охрімовича. Значення “Початків громадянства” полягало в тому, що це була перша книга українською мовою, яка подавала в систематизованому вигляді теоретичні та історичні проблеми соціології з включенням західноєвропейських соціологічних концепцій, визначала початки заснування української соціології.

Не менш важливою була друга книга, яка побачила світ в 1922 році. Вона являє собою збірник матеріалів з української політичної думки другої половини 19-го століття. Крім невеликого вступу, написаного Грушевським, в якому подані біографічні відомості та характеристика світогляду, аналіз діяльності та наукових праць Миколи Зібера, Сергія Подолинського, Михайла Драгоманова, в збірнику вміщені програми і передмови редакцій в Женеві Драгомановим “Громади”, статті, наукові розвідки, листи представників українського соціалістичного руху⁴⁸.

Крім соціологічних праць Грушевського, були видані монографії В.Старосольського, П.Христюка, М.Шрага, М.Лозинського, Катерини Грушевської. В цілому під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 12 книг. З 1921 року праці співробітників інституту особливо часто надходили для українців Галичини і США. Паралельно Грушевський безкоштовно надсилав до закордонних бібліотек німецько- і франкомовні переклади своїх книг, зроблені ним самим і видані обмеженим тиражем у видавництві Дніпро-

союзу. Їх одержали, зокрема, бібліотеки Оксфордського і Кембриджського університетів (Англія), Смітсонівського, Масачусетського технологічного інститутів, Гарвардського університету (США).

1 лютого 1921 року в приміщенні українського робітничого товариства “Єдність” у Відні лекціями Грушевського і Антоновича розпочалося читання безплатних загальнодоступних курсів з суспільних наук для українських емігрантів. Вони тривали з перервами близько року і охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії. Лекції читалися щотижня по вівторках і п’ятницях з такої тематики: початки громадського і державного життя або генетична соціологія (М.Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д.Антонович); історія української революції (П.Христюк); теорія нації (В.Старосольський); держава і державне право (М.Шраг); криза капіталізму (М.Чечель); кооперація і соціалізм (І.Штефан) та інші⁴⁹.

Наприкінці 1922 року Дніпросоюз припинив видання книг через брак коштів, пов’язаний з небажанням і неможливістю українських громадян купувати книжки за цінами, які б давали змогу продовжувати видавничу діяльність. Фактично в цей період діяльність інституту припинилася, хоча Грушевський ще й у 1923 році надсилав книжки у США до В.Кузіва, фінансово уможливаючи тим самим своє перебування за кордоном. Саме у листі до останнього 8 лютого 1922 року вчений зізнавався: “Гірко міні, що досі ні одна громадська організація Америки не послухала мене і ничим не підмогла Укр. Соц. Ін. (не кажучи вже про делегацію УПСР і “Борітеся-Поборете”)⁵⁰.

Грушевський все ще не міг змиритися з думкою, що ця ситуація була спричинена не особистим ставленням до нього, а небажанням кіл української еміграції “інвестувати” у його соціалістичні орієнтації, радянофільство. Втім, багато хто знав і про непростий характер Грушевського. Скажімо, про абсолютне насприйняття ним всього, що робив Симон Петлюра, про його розходження з іншими українськими політичними діячами, які послідовно обстоювали ідею української державності і відкидали будь-які заклики до співпраці з більшовицьким режимом. Знали і про те, що Грушевський категорично не прийняв пропозиції Володимира Винниченка про співпрацю навіть у справі допомоги голодуючим, а також негативно відреагував на Винниченкову пропозицію у березні 1922 року створити єдиний фронт соціалістичних сил. Як слушно зауважив Аркадій Жуковський, в кінці перебування в еміграції Грушевський залишився “в ізоляції з малою групою найближчих дорадників, які згодом зі своїм лідером повернулися в радянську Україну, де, за винятком Миколи Шрага, всі загинули у катівнях більшовицької системи”⁵¹.

Варто пригадати ще один епізод. В січні 1921 року за ініціативою Союзу українських журналістів і письменників група професорів-емігрантів, які мешкали в Австрії, вирішила заснувати у Відні Український вільний університет. Його ректором мав стати Грушевський, а заступниками ректора було обрано професорів – філолога Олександра Колесу і юриста Станіслава Дністрянського, які одночасно виконували функції деканів, відповідно, філософського факультету і факультету права і політичних наук. Проте невдовзі внаслідок розбіжності поглядів з іншими членами керівництва університету Грушевський відмовився від роботи в ньому.

Суть конфлікту полягала в тому, що Грушевський вимагав надання більшої самостійності очолюваному ним соціологічному інституту – складової частини майбутнього університету – в справі призначення професорів, доцен-

тів і лекторів, але без врахування академічної кваліфікації для професорів та академічного цензу для слухачів. Інші члени керівництва, яких підтримала більшість присутніх у Відні професорів і доцентів, прагнули організувати університет на зразок вищих навчальних закладів⁵².

Зрештою, Грушевський і його колеги зосередили увагу на УСІ, який, не дивлячись на здобутки і очевидні перспективи, змушений був припинити свою діяльність.

Ще до від'їзду в Україну Грушевський визначив своє ставлення до керівництва ВУАН. На його переконання, тодішній академічний "істеблішмент" поступово знищував національний характер академії, оскільки керівниками є "люде українству неприхильні"⁵³. До таких "неприхильних" були віднесені академіки віце-президент Сергій Єфремов, неодмінний секретар Агатангел Кримський, голова управи Андрій Лобода. Справа ускладнювалась ще й тим, що Грушевський вважав, що Українська академія наук (УАН, саме така назва існувала до 1921 року, коли до цієї аббревіатури було додано букву "В", що відтепер означало – Всеукраїнська академія наук) мала вирости з Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, а не спиратись на підтримку будь-якого режиму. Однак перемогла не ця концепція, а модель запропонована вченими Володимиром Вернадським і Миколою Василенком, а саму УАН було створено за гетьмана Павла Скоропадського у листопаді 1918 року. Грушевський тоді категорично відмовився увійти до її складу. В грудні 1918 року, після повалення гетьманського уряду, він знов спробував провести у життя свою концепцію створення академії, але Директорія не підтримала ідеї Грушевського щодо нової організації УАН на базі УНТ⁵⁴. У 1921 році заступник голови УНТ Агатангел Кримський та його прибічники фактично поставили хреста на спробах Грушевського, погодившись на повне влиття УНТ в структуру Академії згідно з директивою наркомату освіти УСРР, що було закріплено постановою академічного спільного зібрання від 22 травня 1921 року⁵⁵.

Зайве пояснювати, що з іншого боку, себто з боку президії ВУАН, до Грушевського сформувався підозріле або у кращому випадку стримане ставлення. У січні 1924 року Сергій Єфремов фіксує у щоденнику: "Дух старого інтригана вже чутно. Вже хтось заздалегідь силкується заграти на популярному колись іменню доброго вченого і кепського політика. Коли додати до цього, що й російські ворожі Академії сфери покладають на Грушевського надії, що він розвалить Академію (такі чутки уперто кружляють), то матимемо досить духовиту атмосферу. Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до Академії, бо вона зробилася "з неправого ложа"; потім за Директорії він захожувався, щоб таки справді її розвалити, а тепер..."⁵⁶ Три крапки, поставлені Єфремовим наприкінці цього запису, на жаль, дуже точно вказали на великий конфліктний потенціал і на майбутню конфронтацію, провина за яку лежатиме і на Грушевському, і на його критиках.

А поки що, ще за умов еміграції, колишні політичні перемоги Грушевського над своїми опонентами в УПСР поступово почали обертатись поразками. Липневий 1923 року пленум ЦК УПСР, прийняті ним рішення показали, що гору беруть сили, очолювані Микитою Шаповалом. Вони категорично засуджували прорадянську позицію Грушевського, а сам пленум ознаменував розкол в УПСР.

Тим самим розрив Грушевського з партією було оформлено, після цього

він почав дедалі частіше зустрічатись з повпредом УСРР у Відні Левицьким. Саме тоді не на жарт захвилювалася українська еміграція. Наприкінці вересня 1923 року до Відня приїхав Матвій Стахів із завданням (до речі, від празького середовища Микити Шаповала і Никифора Григор'єва) відмовити Грушевського повертатись в УСРР і пообіцяти йому кафедру історії України в Українському вільному університеті. Згадуючи про реакцію Грушевського, Стахів згодом у спогадах цитував його слова: “Політичних заяв на користь совєтської влади ніколи не складаю..., рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації буду конечно потрібний”⁵⁷.

Коментуючи намір Грушевського повернутись в Україну, Микита Шаповал та його прибічники зазначали: “Грушевський, Шраги, Христюки, Чечелі, Мазуренки, Ніковські спокійнісінько пішли на службу найлютішому ворогові, пішли ганебно, без жодних уступок з його боку”⁵⁸.

У статті “Політична смерть М.Грушевського”, датованій 18 березня 1924 року, Шаповал писав: “Понизитись же до “сменовеховства”, до Слащових, Моркотунів, Поршів, Тютюнників і т. под. український політик, тим більш соціаліст, не повинен. Те, що Грушевський згодився з трактуванням себе з боку большевиків, як “сменовеховця” (“Известия” московські так і називають його сменовеховцем, а не соціалістом!), є убивчою характеристикою для його. Сменовеховство є зловна протиукраїнська концепція, а хто стає на її ґрунт – тому нема надій на признання українського народу. Гідність першого громадянина Самостійної Вільної України Грушевський прийняв як титул сменовеховця – цим і викреслив він себе з числа борців за Україну. Обернувся в політичного трупа, повз котрого йдучи, українці повинні затуляти носа”⁵⁹.

Поза сумнівом, така позиція Шаповала диктувалася і притаманним йому ригоризмом і його особистою антипатією до Грушевського. Що стосується “протиукраїнської концепції”, то навряд чи проукраїнськими були візії і оцінки самого Шаповала, який про українців, зокрема, написав: “Коли нація має такий колосальний потенціал зрадництва і такий малий потенціал солідарності, то іншого результату, як погром своєї волі, вона не досягне”⁶⁰.

Слід підкреслити, що відносини Шаповала і Грушевського були різними у різні періоди. Так, збереглися листи останнього Шаповалові до 1921 року, які починалися не інакше як “Дорогий Микито Юхимовичу!” Варто погодитись з думкою про те, що важливе, а іноді і вирішальне місце серед чинників протистояння цих неординарних особистостей посідав психологічний. Миттєві зіткнення і довготривалі конфлікти вдачі, герць імпульсів психіки, екзистенційних его, характерів, емоцій, амбіцій, етики якраз часто і витворювали складну мозаїку їхніх взаємин⁶¹.

Дмитро Соловей, оцінюючи докори на адресу Грушевського, писав: “Кожен, звичайно, має право вільно висловлювати власні думки, навіть тоді, коли вони є цілком суб'єктивні, хибні й необґрунтовані. Це справа його особистої честі та його людського сумління”⁶². Соловей узагальнив те, за що, власне, лаяли Грушевського, вважаючи, що “все зводиться до того, що М.Грушевський стоїть на позиціях справжньої демократії і вважає народ за альфу і омегу історичного досліду, а ідею народоправства – за здорову, творчу й бажану для майбутнього устрою вільної України”⁶³.

Так було і випадку з рішенням Грушевського повернутись в Україну. Він відкинув можливість вдаватися до будь-якої зовнішньої, за межами України,

сили для реалізації своїх ідей, відкидав тягар еміграції з її не лише нелегким побутом, а й політичними чварами, розбратом, песимізмом. Не варто ігнорувати і те, що прагнення багатьох українців-емігрантів повернутись в Україну активно заохочувалось більшовицькою агентурою за кордоном, яка для цього використовувала доволі широкий спектр впливів і можливостей (це, до речі, ще ніколи не було належним чином проаналізовано і оцінено). Як зауважував Григорій Костюк, більшовики прагнули перетягнути на підвладну їм територію “все найсвідоміше, найактивніше серед української еміграції. Потрібно було для того, щоб там безборонних їх знищити. Це була метода. Продумана і широко накреслена. І багатьох наших діячів, учених і письменників, що пішли були на цю провокацію, спіткала згодом трагічна доля”⁶⁴.

Критика шаповалівців на адресу Грушевського була засуджена його прибічниками. В травні 1924 року у пресі УСРР було оголошено документ, що одержав назву “Декларація 66-ти” (за кількістю осіб, які його підписали). Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурної роботи. В підготовці цього документа брали участь серед інших Василь Мазуренко, Микола Чечель, Микола Шраг, Павло Христюк, які вже повернулися на той час в УСРР.

Ті, хто підписував цей документ, розуміли, що саме повернення в Україну на умовах, висунутих більшовицькою владою, було компромісом. Неминучими були й інші, наступні компроміси. Однак вони акцептували їх в умовах компартійно-державної лінії на “українізацію”, яка для них на практиці означала дерусифікацію. За відносно короткий час ця лінія, хоча й наражалася на опір великодержавних російських шовіністів, дала деякі позитивні результати в галузі освіти, науки, культури тощо.

Чи вважав компромісом своє повернення в Україну Грушевський? Поза сумнівом, так. За його словами, це було бажання “відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовки культурних чи національних вимог українського народу і разом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України”⁶⁵.

Близький до Грушевського Павло Христюк так описував згадані події: “Наша група – “віденців” – стала на становищі нової програми лівих укр. соц.-рев. (що її було надруковано в журналі “Борітеся – поборете”) і повороту на Радянську Україну. Нова програма визнавала радянську систему влади, де в чому наближалась до комуністичної програми, але... не визнавала принципу пролетарської диктатури, обстоювала принцип так званої робітничо-селянської демократії, загострювала національне питання тощо...”

Серед нас виникли суперечки щодо питання: для чого повертатись, в якій формі провадити на Україні співпрацю з Радвладою. Частина (Шраг, В.Залізник і я) пропонували повернутись організовано, всім разом, здекларувавши на Україні своє ставлення до Радянської влади і своє бажання стати до співпраці. Але решта (Грушевський, Чечель і Жуковський – члени закордонної партійної делегації) відкинули цю пропозицію. Ухвалено було їхати неорганізовано, хто коли зможе, не виступати з декларацією і не посідати на Україні відповідальних посад...”⁶⁶

Христюк свідчив, що він і його колеги по партії повернулися “як радян-

ці, для праці з радянським урядом”. За його словами, в Україні вони з’ясували, що “немає й ґрунту для віденської програми. Це привело нас до переконання ліквідувати яку-будь партію, які-будь зв’язки з есерівщиною, наслідком цього рішення і було надруковано у “Вістях” заяву “віденців” і тих, що до них приєдналися (Ідеться про “Декларацію 66-ти”. – Ю.Ш.), про розрив зв’язків з есерівщиною”. Характерно, що Христюк не приховував у зв’язку з цим певної конфліктної ситуації: “Черкаський та Лизанівський були особливо невдоволені з моєї різкої постановки питання, заявивши, що вони можуть здискредитувати мою ліву позицію тепер вказівкою на участь в уряді Директорії то-що, що викликало з мого боку лист до ред. “Вістей”, який, проте, не був оголошений...”⁶⁷

Навряд чи можна погодитися з категоричним трактуванням повернення Грушевського як “зрадницького” кроку не лише через те, що більшовицька влада деякі, хоча й формальні, поступки своїм учорашнім ворогам спочатку все-таки зробила, а й тому, що Грушевський і ті, хто з ним повернувся з-за кордону, їхали в Україну зовсім не з мотивів безоглядного колабораціонізму. Свого часу письменник Макс Фріш зауважив у щоденнику: “...Де починається неправда? Я б сказав: там, де ми робимо вигляд, ніби у нас немає секретів”⁶⁸. Поза сумнівом, “секрети” і у Грушевського, і в його прибічників були, а те, що Фріш у контексті своїх роздумів називає “неправдою”, означало правдиве внутрішнє прагнення використовувати реальні (а не бажані, себто ідеальні) умови для сприяння розвитку Україні в ній самій, а не за її межами.

Микола Ковалевський, якому в 1922 році довелося зустрічатися з Грушевським, згадував: “Михайло Грушевський настоював на своїй думці, що визвольна боротьба може бути тільки в краю зорганізована, і що тому треба користатися кожною нагодою, щоб посилити кадри нашої визвольної організації на рідних землях. Він висував свою давню теорію, зрештою історично обосновану, про позитивне значення в українській історії так званих “татарських людей”, себто тих українців, які під час татарської займанщини використовували різні урядові функції і доручення татарської влади і при тім виконували свою історичну місію збереження традицій української віри і культури. Завдяки цій групі “татарських людей” збереглися наші національні цінності й ідеї, що і дало змогу будучим поколінням відновити наше національне життя і нашу державну окремішність. Задивлений у наше минуле, яке він так добре знав і відчував, Михайло Сергійович висував і тепер цю теорію “татарських людей”, вважаючи що і в обставинах советської займанщини ці люди відіграють таку саму позитивну роллю, як і “татарські люди” в XII–XIV віках”⁶⁹.

А ось як було потрактовано мотиви повернення Грушевського в офіційних комуністичних джерелах. Ось що, наприклад, говорив секретар ЦК КП(б)У Микола Попов (на початку 1933 року він приїхав в Україну у складі “команди” Павла Постишева і займався ідеологічним забезпеченням розгрому “національного ухилу” Миколи Скрипника) у доповіді на зборах Харківського партактиву 9 липня 1933 року: “І в російських, і в українських емігрантів мова йшла, власне кажучи, про зміну віх боротьби проти радянської влади, про певний маневрений перехід від одкритої боротьби до прихованої. І ось цей маневр 1923–1924 рр. захоплює дуже широкі кола української контрреволюційної еміграції. На Україну приїжджає тоді група видатних членів ЦК УПСР – найвпливовішої партії Центральної Ради на чолі з Грушевським – Чечель, Шраг, Христюк та інші; приїжджає Ніковський, що був і прем’єром

при польській окупації в Києві 1920 року, ряд професорів з Галичини. Все це робиться під виглядом визнання радянської України, хоч справді люди мають на меті її буржуазне переродження”⁷⁰.

Безумовно, були у Грушевського певні надії на переродження комуністичного режиму. Та як людина із сумішну народницьких і соціалістичних переконань, він розраховував, зрозуміло, не на “буржуазне переродження”. Недаремно він, невдовзі після повернення в Україну, одній із розмов зазначив: “Марксизм на Україні починає занепадати, та це, властиво, й повинно бути так... Промисловість на Україні зруйновано на 50 %. Без іноземних капіталів, гадаю, зовсім не обійтись”⁷¹.

Власну версію дій Грушевського та його прибічників дав у “Заповіті борцям за визволення” (1949 рік) Володимир Винниченко: “Михайло Грушевський і його близькі товариші Шраг, Христюк, Чечель та інші (які з еміграції вернулись на Україну) їхали на великий самокритичний подвиг, на тяжку боротьбу за здобуття нашої революції...”⁷²

На думку Олександра Оглоблина, Грушевський повернувся в Україну не для тихої кабінетної праці, а для “продовження боротьби за національну самостійність і соборність України, – тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою – зброєю науки”⁷³.

Навряд чи можна забувати і про те, що вже сама по собі постать Грушевського була для багатьох людей знаковою, символічною, оскільки, за словами вже згаданого Микити Шаповала, саме Грушевському “українство колись дало мандат представництва ідеї укр[аїнської] державності”⁷⁴. Недаремно партійно-державні структури і ГПУ навіть не збиралися розглядати Грушевського поза контекстом його минулої політичної діяльності, а сама наявність його в УСРР з самого початку була для них чинником потенційного напруження, можливих антибільшовицьких “змов”, “заколотів”, стимулом боротьби за ідею незалежності України.

2 листопада 1923 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення: “Не заперечувати проти в’їзду на Україну проф. Грушевського. Доручити його використання т. Затонському”⁷⁵. 10 листопада питання про повернення Грушевського розглянули у Москві на засіданні політбюро ЦК РКП(б) також було ухвалено позитивне рішення.

Протягом листопада були вирішені питання про роботу Грушевського в ВУАН, виділення помешкання для його сім’ї тощо. Наприкінці місяця М.Левицький повідомив Грушевського про можливість переїзду в Україну. У листопаді 1923 року Левицький отримав таку директиву Володимира Затонського: “Можна натякнути Грушевському, що коли б його кандидатура була висловлена на президента, то Наркомос таку кандидатуру підтримуватиме”. Хоч далі робилося застереження, що чимало українських академіків настроєні проти, а посада президента – виборна. Левицький часто спілкувався з Грушевським і натяки передав⁷⁶.

28 листопада 1923 року президія ВУЦВК задовольнила клопотання Грушевського про дозвіл йому на в’їзд в УСРР. 17 грудня 1923 року Спільне зібрання ВУАН заслухало життєпис, реєстр праць і оцінку наукової діяльності Грушевського, а на наступному зібранні 31 грудня таємним голосуванням його (за його попередньою згодою) було обрано дійсним академіком по кафедрі української історії⁷⁷.

Розуміючи складність свого майбутнього становища в УСРР, Грушевський ще до повернення добився двох, як він гадав, серйозних “охоронних” грамот для себе. Перша – це лист від 29 грудня 1923 року за підписами голови Григорія Петровського та секретаря ВУЦВК Панаса Буценка, за яким йому надавалося право “свобідного проживання в межах УСРР” і обіцялося, що “з боку Радянської влади йому ніяких обвинувачень за його попередню політичну діяльність не пред’являється”. Копія листа була зачитана на Спільному зібранні ВУАН 28 січня 1924 року, внесена до протоколу і окремо докладена до паперів цих зборів⁷⁸. Другою “грамотою” був лист за підписами голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря та голови ГПУ УСРР Всеволода Балицького, в якому стверджувалося, що “академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає”⁷⁹.

Тепер вже ніби ніщо не заважало його поверненню. 2 березня 1924 року Грушевський з родиною виїхав з Відня, а 7 березня його зустрічали у Києві.

2. Ілюзії тріумфу (1924–1926)

9 березня 1924 року у пресі УСРР з’явилися повідомлення про приїзд Грушевського. Харківська газета “Вісті” підкреслювала, що він був “помилуваний ВУЦВК”⁸⁰. У розмові з представниками преси вчений зазначив, що він вирішив повернутись в Україну ще два роки тому, що більшість української еміграції співчувала його рішенням і що ця більшість “з пильною увагою стежить за всіма успіхами України, за її відродженням”, що особливу увагу привертає “національна політика українського уряду, що здійснює українізацію”⁸¹. Окремо і докладно він зупинився на становищі українців у Польщі, уряд якої раніше вважав за потрібне вести переговори з українською інтелігенцією, а після остаточного приєднання Галичини до Польщі “рішуче відмовився від яких-небудь поступок у національній та соціальной справах”⁸². Завершувалося повідомлення так: “Як відомо, професора Грушевського обрано академіком Всеукраїнської Академії Наук. Грушевський вважає за своє найважливіше наукове завдання - закінчення своєї “Історії України”. Він гадає також відновити працю щодо дослідження первісної культури на Україні... Грушевський оселиться в Києві, де й вестиме наукову працю”⁸³.

Формально за родиною Грушевських було закріплено будинок по вулиці Паньківській, 9. Нагадаємо, що садибу по цій вулиці Грушевський з дружиною, братом Олександром та сестрою Ганною придбали ще у липні 1908 року⁸⁴. Зведений тут у 1908–1909 роках великий прибутковий будинок був зруйнований у січні 1918 року під час наступу на Київ більшовицьких військ Муравйова. Після цього триповерховий будинок-флігель у дворі став притулком для родини Грушевських.

Саме про передання цього будинку вченому у довічне користування 1 липня 1924 року мала президія ВУЦВК прийняла рішення. Отже, Грушевським “повертали” фактично їхню власність. На третьому поверсі саме цього будинку і оселився після приїзду з Відня академік з дружиною Марією Сільвестрівною і дочкою Катериною. Вони мешкали тут у 1924–1931 роках, хоча житлові умови у різні періоди не були завжди сприятливими. Грушевський навіть був змушений переселятися в будинок академічних інституцій на вулиці Короленка, 37, де поряд з його кабінетом у трьох кімнатах знаходилась істо-

рична секція, а для роботи він їздив на дачу “Стара пасіка” в Китаєві, де міг, за його словами, “принаймі хоч розложити потрібні для занять книги”⁸⁵.

Нагадаємо, що очолювали в той час ВУАН відомі вчені: ботанік Володимир Липський (президент), літературознавець Сергій Єфремов (віце-президент), філолог, сходознавець Агатангел Кримський (неодмінний секретар). Академія складалася із трьох відділів: історико-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного. Грушевський був зарахований до першого відділу на посаду керівника кафедри української історії. Очолював історико-філологічний відділ Кримський, а секретарем був Єфремов. Крім них, до відділу входили дійсні члени ВУАН – історик Дмитро Багалій, археолог, етнограф, мистецтвознавець Микола Біляшівський, фольклорист, літературознавець, етнограф Андрій Лобода, історики мистецтва Олекса Новицький і Федір Шмідт, історик літератури Володимир Перетц, а також професор Олександр Грушевський (рідний брат вченого), який очолював історико-географічну комісію. Отже, серед згаданих осіб були ті, кого Грушевський упереджено вважав за “людей українству неприхильних”. То ж не дивно, що і вони зустріли його насторожено. “Приїхав М.Грушевський, – фіксує у своєму щоденнику 7 березня 1924 року Сергій Єфремов. – Бачив його на одну хвилину в канцелярії, бо поспішав до видавництва. Поцілувались, хоч і не дуже тісно. Не розмовляли, бо я зараз пішов”⁸⁶.

Після приїзду до Києва Грушевський зосередив у руках керівництво всіма академічними науковими установами та структурами у галузі історії. Насамперед це стосувалося Історичної секції, що, як уже зазначалось, влилась до ВУАН у 1921 році. У 1928 році секція мала 28 дійсних членів і 30 позаштатних співробітників. Її керівним органом була виборна Рада, головою якої був Грушевський і до складу якої входили О.Грушевський, М.Ткаченко, І.Щітківський, Ф.Савченко і кандидат в члени Ради В.Юркевич. Робочим органом було Бюро секції, до якого входили О.Грушевський, О.Гермайзе (секретар) та М.Ткаченко (заступник секретаря). Існувала ще й ревізійна комісія, яку склали В.Щербина і С.Глушко. Наприкінці 20-х років Історична секція складалася з академічної кафедри історії українського народу (на якій спочатку було лише два штатних співробітники – його дочка Катерина та небіж Сергій Шамрай); історико-економічної підсекції; історико-географічної комісії; українсько-молдавської комісії, що діяла з 1928 року.

При академічній кафедрі історії українського народу діяло 10 комісій:

Комісія історії Києва і Правобережної України (з підкомісією історії старого Києва);

Комісія історії Лівобічної України;

Комісія районного дослідження Полудневої України;

Комісія районного дослідження Західної України;

Археографічна комісія;

Комісія для дослідження нової української історіографії;

Комісія новішої історії України;

Комісія історичної пісенності;

Комісія старої історії України;

Культурно-історична комісія.

Оскільки штатна кількість працівників комісій була невеликою, досить ефективно було використано досвід НТШ і УНТ по залученню до праці позаштатних співробітників. У 1926 році в комісіях працювали 6 штатних і 60

нештатних співробітників. Наприкінці 1927 року, за словами самого Грушевського, “коло історичних комісій згуртувалося до 200 постійних учасників наукової праці, не простих кореспондентів, – а наукових робітників. І творилася робоча мережа, яка охоплює всю територію України і притягає все більше постійних учасників з поза меж УСРР”⁸⁷. Отже, упродовж невеликого терміну Грушевському вдалося зосередити зусилля порівняно невеликого колективу наукових співробітників на дослідженні основних тематичних та регіональних напрямів історії України. Крім того, на початку 1929 року були створені Комісія історії освіти на Україні та Комісія бібліографії української історії, що були формально затверджені, але не встигли розгорнути свою діяльність⁸⁸.

Окремо варто підкреслити значення очолюваної Грушевським Археографічної комісії. Вже у 1926 році вона провела 12 засідань, на яких розглядался стан археографії в різних регіонах України, плани видання праць Миколи Костомарова, питання пошуку та повернення в Україну вивезених архівних матеріалів. Йшлося також про скликання всеукраїнського археографічного з’їзду. Дійсними членами комісії були В.Герасимчук, О.Гермайзе, О.Грушевський, В.Данилевич, П.Клименко, І.Крип’якевич, В.Щербина, штатними – С.Глушко, М.Ткаченко, В.Юркевич, нештатним – Д.Кравцов, співробітниками і постійними учасниками – О.Баранович, Ф.Савченко, С.Шамрай. Грушевський планував опрацювання архівосховищ Москви, Ленінграду, Львова, Кракова, Варшави, Венеції, Відня, Парижа, Ватикану. Тогочасне життя внесло свої корективи. Закордонні відрядження фактично заборонялись, а тому архіви за кордоном *de facto* досліджували львів’яни В.Герасимчук та І.Крип’якевич, а також Мирон Кордуба, які працювали у Львові, Кракові і Варшаві. Ширше коло дослідників могло працювати у Москві з матеріалами “Древлехранилища” РСФРР (таку назву у 1920-ті роки мали об’єднані колишні архіви Міністерства юстиції та закордонних справ). У Москві коштом ВУАН була знята кімната у Тополевому провулку, а згодом зусиллями С.Глушка і В.Юркевича у новому будинку по вулиці Погодинській, 2/3 для археографічної експедиції було виділено дві кімнати у трикімнатній квартирі. Саме тут Грушевському з родиною доведеться жити разом з донькою і дружиною у 1931–1934 роках, про що ще йтиметься.

Не підлягає сумніву, що археографічні та фольклорно-етнографічні експедиції, що діяли під керівництвом Грушевського та його доньки Катерини у 1926–1930 роках, мають серйозне значення для розвитку археографії, історичної науки, етнографії. Разом з тим, аналізуючи цю роботу, дехто із дослідників зауважує, що археографічні експедиції були підпорядковані насамперед забезпеченню джерельної бази чергових томів “Історії України-Руси” Грушевського, а не виконанню видавничих програм Археографічної комісії. Зауваження слушне, але цікаво, що навіть ті дослідники, які не симпатизували Грушевському, не вважали це недоліком або чимось сумнівним. Наприклад, Наталія Полонська-Василенко підкреслювала, що доручення академіка своїм учням розшукувати і переписувати матеріали для чергового тому “Історії” були “цілком звичайні, зрозумілі для науковців”⁸⁹. Та й сам Грушевський не приховував, що археографічні експедиції з-поміж іншого мали на меті допомогти йому “реставрувати матеріали, знищені війною, трусами і нарешті пожежею... дому”, дякував своїм помічникам⁹⁰.

Не варто забувати і про те, що археографічні експедиції були справою не лише Археографічної комісії, а й ще однієї створеної за ініціативою Грушевсько-

го і ним очолюваної структури. Йдеться про Науково-дослідну кафедру історії України (НДКІУ), що постала наприкінці березня 1924 року. Процес створення проходив не просто, що засвідчують, зокрема, рядки з листа Грушевського до академіка Дмитра Багалія від 10 квітня 1924 року: "Сьогодні в бюро дослідних кафедр я зачитав свій проект кафедри історії України і вніс пропозицію щодо наукових співробітників – Щербини, Данилевича і Гермайзе.

Помешкання все-таки не маю, в сім академ(ічне) правління виявляє велику байдужість. Се паралізує мою наукову і організаційну працю надзвичайно"⁹¹. Тим не менш 31 травня відбулося перше засідання кафедри. На ньому були присутні академіки Грушевський і П.Тутківський, професори О.Гермайзе, О.Грушевський, В.Данилевич, В.Щербина, а також молоді дослідники О.Баранович, І.Бойків, С.Глушко, П.Глядківський, М.Карачківський, Д.Кравцов, І.Мандзюк, І.Пустовіт, М.Ткаченко, М.Трохименко, С.Шамрай, В.Юркевич.

Зауважуючи, що випадкових людей тут не було, сучасні дослідники разом з тим відзначають, що Грушевського в першу чергу цікавили представники київської школи Володимира Антоновича. Разом з тим Грушевський намагався уникнути втручання компартійно-державних структур у діяльність керованих ним структур, а тому влаштовував, сказати б, перевірки для своїх співробітників. Павло Глядківський, наприклад, згадував, що після перевірки його фахових знань цікавився у Шамрая про ставлення Глядківського до партії і органів безпеки. Шамрай після розмови висловив свої міркування Грушевському і лише тоді Глядківського було зараховано. Ось чому не важко припустити, що політичну перевірку проходили й інші кандидати на аспірантів НДКІУ⁹².

8 липня 1924 року Укрнаука затвердила структуру кафедри у складі двох секцій – соціально-економічної історії України (керівник Олександр Грушевський) і методології і соціології історії (керівник Осип Гермайзе). Крім аспірантів та групи кандидатів на аспіранти, на кафедрі існувала така категорія, як "особи, допущені до занять в кафедрі", які мали упродовж певного часу виявити свою працездатність, після чого їх переводили в кандидати на аспірантів⁹³.

З метою остаточного укомплектування кафедри Грушевський у вересні 1924 року виїхав до Харкова, де провів переговори із заступником наркома освіти УСРР Я.Ряппо і заступником завідуючого Укрнауки Матвієм Яворським (у 1926–1929 роках останній неодноразово виконував і обов'язки завідуючого Управління науковими установами на Україні, скорочено Упрнаука, або Укрнаука). 24 жовтня було прийнято остаточне рішення про структуру і штат НДКІУ. Кафедра закріплювалась при ВУАН і поділялась на секції: соціологічного обґрунтування історії та методології (керівник О.Гермайзе); соціально-економічної і політичної історії та історико-культурну. Керівником двох останніх (які мали підсекції історії матеріальної культури та історії духовної культури) був Грушевський⁹⁴. Отже, з другої половини жовтня 1924 року розпочалася активна праця НДКІУ, були закладені підвалини її подальшого розвитку і формування на її базі київської історичної школи Грушевського.

Не менш активно працювала кафедра історії українського народу. Вже 1924 року було проведено 20 її засідань, на яких заслухано 38 доповідей, підготовлено науковий щорічник та черговий том "Записок" відділу, присвячений історичній тематиці. Всього в цих виданнях було надруковано 76 статей 53-х авторів. Того самого року до Харкова, Чернігова, Запоріжжя, Вінниці, Катеринослава і Житомира були споряджені експедиції, які заснували там дослід-

ницькі осередки.

Цьому сприяли і особисті виїзди Грушевського у регіони України. Так, з 5 по 11 липня 1924 року він із дочкою Катериною перебував у Чернігові, де у залі Чернігівського інституту народної освіти виголосив промову “Завдання етнологічного і фольклорного дослідження Північної України” про важливість збирання і збереження пам’яток старовини й писемності. У цей час в Чернігові відбувалися курси для інструкторів “народного шкільництва”, з яких понад 70 осіб погодилися стати кореспондентами Культурно-історичної комісії та Комісії історичної писемності й досліджувати кобзарський репертуар⁹⁵.

Відразу після повернення з еміграції Грушевський поставив перед Наркомосом питання про переведення з Відня до Києва очолюваного ним УСІ. 14 березня він склав, а 24 березня 1924 року зробив на загальному зібранні ВУАН доповідь на тему: “Український соціологічний інститут і дослідна кафедра історії культури – загальної і української”, підкреслюючи: “...Повертаючи на Україну, я мав намір перенести на український ґрунт з певними змінами, очевидно, і... роботу УСІ, вважаючи організацію соціологічного досвіду, вироблення соціологічного методу і за поміччю їх ґрунтовне і всебічне ознайомлення з процесом соціальної еволюції...”⁹⁶. Для процесу створення УСІ в Україні, на думку Грушевського, потрібно було 4–5 років. Як перший крок він пропонував створення дослідчої кафедри УСІ по історії культури загальної й української при ВУАН, а головну увагу належало звернути на “дослідження примітивних культур і ранніх стадій соціального розвитку та методологію його, – в тісній зв’язку з досягненнями західної науки на сім полі”⁹⁷.

Після тривалого мовчання Народний комісаріат освіти (НКО) УСРР, якому підпорядковувалася ВУАН (а безпосередньо її діяльністю опікувалося спеціальне управління – Укрнаука), дав негативну відповідь, посилаючись на відсутність “необхідних передумов і живих сил”⁹⁸. Через рік Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася більш відверто: “З огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів”⁹⁹. Проте академік не здався і восени наполіг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча була підтверджена попередня ухвала з цього питання, при кафедрі історії України на початку жовтня 1925 року дозволили відкрити Кабінет примітивної культури, що мав на меті дослідження первісних форм культури, збирання, опрацювання та підготовки до видання пам’яток українського фольклору тощо.

Структурно новоутворений Кабінет увійшов до підсекції інтелектуальної культури в секції історії культури НДКІУ. 21 листопада відбулося перше протокольне засідання Кабінету разом з Комісіями історичної писемності і культурно-історичною. Ці три установи, на думку Грушевського, фактично утворили “Асоціацію культурно-історичного досвіду”. Однак він не зупинився на цьому і розпочав наполегливу боротьбу за перетворення Кабінету на Інститут примітивної культури. У червні 1926 року в п’ятирічному плані організації наукових інституцій, що його розробляв наркомат освіти УСРР, було записано про створення інституту, хоча, як засвідчили подальші події, далі декларацій справа не пішла. Як писав сам Грушевський, “перетворення Кабінету в Науково-дослідний Інститут на початку 1927/8 р. здавалося певним і близьким, пройшло всі підготовчі інстанції, але ще раз було відложено”¹⁰⁰.

Тоді Грушевський перебрав ініціативу у свої руки. 14 лютого 1928 року він вносить пропозицію розділити кафедру на два відділи: I. Історії України; II. Пер-

вісної культури і народної творчості. При цьому ставилось завдання, щоб "кожний відділ мав свої окремі засідання керуючого осередку та пленуми відділу, а зв'язувались оба відділи особою керівника кафедри, в потребі він скликає об'єднаний пленум обох відділів"¹⁰¹. У березні того самого року, однак, до структури II відділу внесли зміни і було ухвалено не припиняти діяльності Кабінету, хоча завдання, які ставились перед ним, переросли його рамки.

Отже, Інститут примітивної культури всупереч зусиллям Грушевського так і не було створено. Проте робота очолюваних Катериною Грушевською Відділу первісної культури і народної творчості і Кабінету примітивної культури була надзвичайно плідною. Достатньо згадати хоча б журнал "Первісне громадянство та його пережитки на Україні", який виходив у 1926–1930 роках (всього вийшло 8 книжок), або перший том корпусу українських народних дум, що вийшов наприкінці 1927 року за редакцією К.Грушевської.

Нереалізованим залишився ще один амбітний проект Грушевського – створення Українського історичного інституту, що мав також "вирости" з НДКІУ. У зв'язку з цим звернімо увагу на те, як наполегливо нарощувався "кадровий потенціал" кафедри. На початку 1927 року вона мала у штаті трьох керівничих секцій (М.Грушевський, О.Грушевський, О.Гермайзе), трьох дійсних членів (В.Данилевич, В.Клименко, В.Щербина), трьох наукових співробітників (О.Баранович, К.Грушевська, Ф.Савченко) та архіваріуса і бібліотекаря, яких уособлювала Марія Жуковська¹⁰².

На середину 1930 року на Історичному відділі кафедри працювали дійсні члени В.Герасимчук, О.Грушевський, П.Клименко, І.Кріп'якевич, М.Марковський, В.Щербина; науковими співробітниками були О.Баранович, С.Гаєвський, С.Глушко, М.Петровський, О.Степанишина, М.Ткаченко, П.Федоренко, С.Шамрай, В.Юркевич; у Відділі примітивної культури працювали дійсні члени К.Грушевська, Ф.Колесса, К.Копержинський, наукові співробітники П.Глядківський, Л.Шевченко, з ними співпрацювали К.Квітка, А.Степович, К.Штеппа (Штепа). Кілька аспірантів були у стадії промоції і невдовзі мали поповнити склад НДКІУ¹⁰³.

Грушевський, зрозуміло, не випадково дбав про склад кафедри. Фактично він мав на меті створити таку якісну і кількісну "критичну масу", з якої могли б практично постати два інститути – (вже згаданий) примітивної культури і української історії. Про цей останній йшлося вже у 1926 році, однак лише навесні і влітку 1928 року Грушевський зайнявся цим питанням впритул і склав проект установи, де мала б систематично студіюватись історія України і як "цілості", і з точки зору взаємовідносин "з історичними процесами – середземноморським, західноєвропейським, євразійським".

За задумом, існуючі 3 секції Відділу історії НДКІУ мали бути перетворені на 5 відділів інституту: "1. Відділ методології і соціального обґрунтування історії. 2. Відділ порівняної історії господарства в двох секціях: господарства міського і господарства сільського. 3. Відділ історії культури, з окремою секцією Західної України. 4. Відділ старої соціальної і політичної історії України в складі секцій старої, литовсько-польської і козацької доби, з додатковими секціями: порівняної історії західноєвропейської й азійської (в дальшому плані вони можуть бути відділені в окремий відділ, з поділом на європейську й азійську) і двома секціями допоміжних наук (що в дальшому теж можуть бути відділені в окремий відділ): а) історичної географії; б) джерелознавства і до-

тичних наук. 5. Відділ нової соціальної й політичної історії України, з окремою секцією Західної України”¹⁰⁴.

Однак і цей широкомасштабний проєкт залишився лише на папері. Ймовірно пропозиції Грушевського були надіслані до Укрнауки, де й “загубилися”, оскільки влада не мала наміру підтримувати цей задум. До речі, план створення Інституту української історії, з яким Грушевський виступив у квітні 1929 року (про це ще йтиметься) і про який відомо більше, не мав нічого спільного із проєктом 1928 року.

Свого часу львівський учень Грушевського Іван Крип’якевич писав, що Науково-дослідна кафедра історії України була “наче історичний університет, де кілька професорів давали виклади з історії України й загальної культури. Молоді дослідники-історики могли добувати тут наукову освіту. За кілька років з-під рук Грушевського вийшов знову цілий ряд дуже гарних наукових сил”¹⁰⁵.

Це дало підставу вже значно пізніше говорити про “київську історичну школу М.Грушевського”¹⁰⁶. Оксана Юркова, яка найбільш глибоко і всебічно досліджувала цю проблему, зауважує, що, зважаючи на визначальний педагогічний момент при характеристиці наукового об’єднання такого типу, мова має йти про групу науковців на чолі з вченим - засновником школи, формальні відносини між якими складаються по типу “учні-учитель”. Київських учнів Грушевського слід шукати в його оточенні, себто серед співробітників Історичних установ, враховуючи, що під введене наприкінці 20-х років означення “грушев’янців” підпадала саме категорія “учнів”. Спеціальною інституцією, де, власне, існували стосунки “учитель-учень”, була НДКІУ, на організаційній базі якої і виникла київська історична школа Грушевського (хоча і тут не можна спрощувати, зараховуючи всіх без винятку аспірантів кафедри до цієї школи). Є підстави до представників цієї школи віднести Олексія Барановича, Тодора Гавриленка, Сильвестра Глушка, Павла Глядківського, Катерину Грушевську, Василя Денисенка, Володимира Євфимовського, Варфоломія Ігнатієнка, Михайла Карачківського, Василя Костащука, Дмитра Кравцова, Прокопа Нечипоренка, Остапа Павлика, Федора Савченка, Євгенію Смолинську, Оксану Степанишину, Миколу Ткаченка, Сергія Шамрая, Людмилу Шевченко, Віктора Юркевича. На відміну від львівської історичної школи Грушевського його київська школа формувала дві групи спеціалістів – по-перше, з історії України, а по-друге, з соціології, етнографії і фольклору. Львівські “грушев’янці” - це фахівці суто з української історії, а київські уособлювали поступ у поширенні і поглибленні наукової тематики досліджень¹⁰⁷.

Як зауважує Ярослав Дашкевич, ці учні Грушевського були “потенційно не меншого формату, як він сам”¹⁰⁸. На жаль, лише потенційно. Внаслідок погромної політики стосовно очолюваних Грушевським історичних установ майже всі його учні залишать наукову працю і майже всіх їх буде репресовано.

Важливою (і успішною) ініціативою Грушевського стало відновлення видання українознавчого наукового часопису “Україна”, редагуванню якого він приділяв багато часу. Це було друге відродження видання, заснованого у Києві ще 1907 року, а потім відновленого у 1914 році. За загальною редакцією Грушевського часопис відтоді виходив з перервами у 1915–1916 і у 1919–1923 роках. “Яких трудів і клопотів, часу і дипломатії коштувало мені відновлення “України”, це колись довідаєтесь”, – писав Грушевський 3 серпня 1924 року Голові НТШ у Львові Кирилові Студинському¹⁰⁹.

Тим не менш Грушевський єдиний з керівників академічних установ зміг

добитися того, що “Україна” стала гонорарним виданням. Це давало можливість замовляти статті з виплатою авансів, що було реальною матеріальною підтримкою вчених. Спочатку “Україна” була кварталником (потім двомісячником). Всі матеріали групувалися за чотирма основними розділами: розвідки та замітки з історії, археології, фольклору, етнографії та літератури, краєзнавства; матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття (мемуари, листування, недруковані раніше літературні твори, документи); критика, звідомлення, обговорення, рецензії на найцікавіші праці; хроніка наукового життя, діяльність історичних установ ВУАН, наукові форуми, експедиції. З 1927 року у окремих числах почали з’являтися бібліографічні огляди. У 1924–1930 роках наклад журналу сягав 1–5 тисяч примірників (всього в ці роки вийшло 36 чисел). При цьому майже в кожному номері друкувалися статті, рецензії та огляди, підготовлені Грушевським.

Діяльність очолюваних Грушевським наукових підрозділів досить швидко дала вагомі і наочні, друковані результати, що, на думку декого із дослідників, було “справжнім відродженням, ренесансом української історіографії”¹¹⁰. Достатньо високою виявилася для Грушевського ціна цього “ренесансу”. Видавнича діяльність вимагала неабияких організаційних якостей, постійних поїздок і контактів з Харківським центром і Державним видавництвом України (ДВУ). Доволилося жити у перманентному очікуванні того, що те або інше видання “закриють”. У листі до А.Ляценка у квітні 1925 року Грушевський писав, що видавничі умови просто обурливі ДВУ вимагає повертати у друкарню всі верстки через 22 години і “взагалі видавати приходиться з страшними труднощами; я все з хахлацької впертості витягаю!”¹¹¹. З часом труднощі не зменшувались, а зростали. У лютому 1927 року у листі до того самого Ляценка Грушевський констатує: “Так трудно тепер що-небудь видавати. За сі 3 роки я зовсім знеохотився до сеї справи, є маса прикростей, даремних зусиль і незвичайно малі результати”¹¹².

Напевно, результати могли бути вагомішими, але й зроблене за тих умов (брак коштів, дефіцит паперу, ідеологічний тиск) навряд чи слід недооцінювати. Крім журналу “Україна”, про який вже йшлося, можна згадати “Записки історико-філологічного відділу. Праці історичної секції” (5 книжок), “Збірники історико-філологічного відділу”, “Наукові збірники (за роки 1924–1929) – Записи Українського наукового товариства в Києві (тепер історичної секції ВУАН)” (14 томів), “Первісне громадянство та його пережитки на Україні” (1926–1930, 8 книжок), “Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві” (1926–1930, 3 томи), “За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття” (Книги 1–6, 1927–1930), кілька тематичних збірників – “Київ та його околиця в історії і пам’ятках”, “Чернігів і Північне Лівобережжя”, “Історико-географічний збірник” (тт. 1–4, 1927–1930), “Український археографічний збірник” (3 томи), “Український архів” (4 книжки, 1929–1931), три “Ювілейні збірники на пошану академіка М.С.Грушевського” та інші праці.

Поряд з науково-організаторською роботою Грушевський продовжував працювати над “Історією української літератури” (у липні 1925 року вийшов друком її 4-й том) та багатотомною “Історією України-Руси” (у квітні 1929 року було надруковано першу частину ІХ-го тому, присвячену подіям 1650–1653 років, а у вересні того самого року до друку Грушевський передав рукопис час-

тини другої цього тому, який охоплював 1654–1657 роки). Водночас він запропонував перевидати його багатотомну “Історію України-Руси”. Президія Укрнауки у квітні 1925 року визнала за бажане перевидання цієї праці, але висунула низку умов і зрештою зробила загальний висновок: “Відкласти до відповідного моменту”¹¹³. За життя вченого цей “момент” так і не прийшов.

У журналі “Україна” у листопаді 1924 року у відновленому розділі “Хроніка” Олександр Грушевський мав усі підстави написати: “З весни 1924 р. в житті Істор. секції починається оживлення з приїздом голови Секції Мих. Грушевського. Це підняло інтереси до діяльності Істор. секції, привернуло тих членів, що були відійшли за останні роки від діяльності Істор. секції, притягнуло нових”¹¹⁴.

Сам Грушевський писав Василю Кузіву: “З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою в ніякі політичні справи не мішаюся, в газетах не пишу, працюю виключно науково”¹¹⁵. Пишучи про свою “будучність”, він не міг знати, що ця “будучність” в УСРР значною мірою вже передбачена. Не дивлячись на видані вченому “охоронні грамоти”, влада в УСРР з самого початку сповідувала/демонструвала до нього амбівалентне ставлення.

Вже у березні 1924 року Андрій Річицький в журналі “Червоний шлях” змістив статтю “Як Грушевський виправляє Енгельса”, в якій критикував окреме положення монографії Грушевського “Початки громадянства (генетична соціологія)”. У грудні 1924 року харківська газета “Вісті” змістила карикатуру, де Грушевський був зображений поряд з Махном, Петлюрою, Врангелем і Скоропадським. На початку 1925 року Володимир Затонський підготував статтю “Матеріали до українського національного питання”, в якій із “класових позицій” пояснював, хто є справжніми творцями української культури: “Фактично, не руками архилівих українських есдеків та есерів, а руками червоногвардійців, що іноді переносили на українську мову свою зневагу до українських зрадників революції”¹¹⁶.

Владу дратувало й те, що академік ніяк не бажає включатись у процес “соціалістичного будівництва”, не змінює поглядів, не таврує своє минуле, не дає “клятву вірності” офіційній політичній лінії. У своєму першому Інтерв’ю після повернення з еміграції він критично висловився про ставлення польських властей до західноукраїнського населення. Незабаром редакція йому запропонувала виступити зі статтею на цю тему. Однак Грушевський відмовився.

Певні ускладнення виникали час від часу з цензурою. Хоч журнал “Україна” як видання академічне не підлягав перевірці, проте до нього прикріпили “опікуна”. Якось він висунув ідею надрукувати в журналі статтю про Леніна. Професор Гермайзе погодився це зробити, але цензор наполягав: “Нехай підготує Грушевський”. І коли той відмовився, цензор пообіцяв написати на журнал “рецензію”¹¹⁷.

У 1926 році в журналі “Більшовик України” з’явився підготовлений Володимиром Юринцем огляд журналу “Україна” (кн. 1–3 за 1926 рік). Зазначивши, що основними рубриками журналу є розвідки і матеріали з громадського й політичного життя, а також статті, що відбивають ставлення авторів до різних явищ суспільно-політичного життя, і нарешті – критика й бібліографія, Юринець підкреслював: “В усіх цих рубриках, то очевидячки, то заслонено-езоповськи, проявляється й проводиться уперто одна тенденція: оминати й нехтувати те все, чим живе наша жива українська дійсність, що для всіх, хто із

запалом береться творити основи української культури, є злобою дня. Тому дуже хотілось би назвати цей журнал “українознавства” журналом пропаганди незнання того, що дійсно твориться на Україні”¹¹⁸.

Далі Юринець нарікав, що журнал друкує розвідки, “байдужі з перспективи революції”, а оминає такі події, як гайдамаччина, 1905 рік, 1917 рік та ін., що у виборі тем “Україною” є “якась тенденція зрештою дуже прозора, яка викликає сильні нотки скептицизму відносно життєвості цього журналу”¹¹⁹.

Нарешті, огляд містив критику на адресу самого Грушевського за його статтю “Місія Драгоманова”, причому Юринець поставив цю статтю за зразок того, як висловлюються погляди, що “об’єктивно можуть викликати дуже небажані наслідки”¹²⁰. Що ж конкретно не сподобалося рецензентові? Перш ніж висловити свої оцінки, він цитує Грушевського: “Позиція Драгоманова була в дечім посередня між лаврістами й бакуністами, його симпатії були більш на стороні романського соціалізму, зв’язаного з Бакуніним, ніж германсько-марксовського; увага Бакуніна до національного питання й анархізм, як остання мета, більш захоплювали його, ніж диктатура пролетаріату. Але, з другого боку, лаврівське поважання до науки, знання пропаганди раціоналізму й позитивізму були йому в багатьом суголосні – тільки знов відпихало неповажання національних змагань; отой ухил в бік культу великих народів, що ним погіршали німецькі соціал-демократи, а у російських він ставав покривкою історичного великоруського централізму” (підкреслення наше. – В.Ю.).

Автор ніде не застерігає, що це були погляди тільки Драгоманова, а не й самого автора. Він не аналізує дійсної форми й справжнього джерела його “історичного” (!) великоруського централізму, тільки кидає в світ без коментарів многозначчий афоризм, а по відношенню до колишньої німецької соціал-демократії повторює вульгарний каламбур про Марксове пруссацтво й великодержавність. Або такий шедевр: “Драгоманів дає таку “генезу” бунтарства-народництва: “Бунтарство-народництво видумали власне українофіли (Гайдамаки, бунт Стеньки Разіна, Мордовцева “Монографії”) і подали росіянам, котрі трохи помазали його інтернаціоналом і Паризькою Комуною” (кн. 2–3, стор. 6, підкреслення моє. – В.Ю.). Тут вдаряє нас мимо всього іншого пікантний тон і спосіб вислову Драгоманова. Але акад. Грушевський-історик не жахається цього. Він тільки жаліє, що Драгоманов не розвинув далше цієї тези, додаючи від себе: “Але характеристика його в значній мірі вірна”. Ось такий “підход” на сторінках “України” до складних серйозних й відповідальних питань про спадкоємство й зв’язки революційних ідеологій”¹²¹.

Можна було б наводити й інші приклади, які засвідчують, що публікації, думки, дії Грушевського не проходили повз увагу тодішніх ідеологів, викликали невдоволення тих, хто стояв на сторожі ідеологічної “чистоти”. Та набагато гірше було те, що Грушевський став об’єктом уваги ГПУ. У березні 1925 року у своєму щоденнику академік Микола Василенко записує, що з авторитетних джерел відомо, що “за Грушевським посилено стежать. Агенти бувають на всіх зібраннях, де бере участь він або його учні”¹²².

Однак лише наприкінці ХХ століття, завдяки унікальним документам комуністичної спецслужби було не лише достеменно підтверджено сам факт стеження за вченим, а й стали зрозумілими масштаби цього стеження. Фактично з моменту повернення Грушевський був узятий на облік ГПУ, на нього завели справу-формуляр, в якій упродовж останніх десяти (!) років його жит-

тя накопичувалася інформація про нього, а в його оточенні було чимало таємних інформаторів, які докладно й систематично доповідали про його діяльність, плани, настрої, розмови, наміри, політичні симпатії та антипатії, умови побуту, його особисті стосунки, зв'язки з іншими діячами. Доскіпливо перлюструвалося листування, деякі листи він не одержав, оскільки чекісти вважали недоцільним передавати їх йому. По суті, відтоді почалося практично щоденне збирання “компромату” на вченого. Збереглися вражаючі свідчення того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ГПУ (згодом НКВД) – зрозуміло, через партійно-державні органи – вирішували долю можливих закордонних відряджень вченого та інші серйозні питання. Отже, увесь останній період життя Грушевського мав трагічне забарвлення, це було життя у “скляному” будинку і зовсім не задля такого життя вчений повертався в Україну.

Проаналізувавши перші його кроки в Києві, зокрема його появу в ВУАН через дві години після приїзду, його виступ 11 березня 1924 року на святкуванні Шевченкових роковин у ВУАН, помічник уповноваженого 1-ї групи контррозвідального відділення Київського губернського відділу ГПУ Г.Еймонтов 20 березня 1924 року підготував постанову про заведення справи-формуляра № 1023, ухваливши “взяти громадянина Грушевського М.С. на облік неблагонадійних”¹²³. У оперативній записці до справи це було пояснено так: “ВУАН, як і професор Грушевський, відомий своєю діяльністю як такий, що належить до антирадянського кола осіб, і до того ж професор Грушевський – колишній голова Цетральної Ради УНР, і внаслідок цього безумовно є особою, яка стоїть на чолі партії УПСР. Подальшими настановами з'ясовано, що йому не чужа антирадянська робота по лінії УПСР. Ось чому Грушевський Михайло Сергійович взятий на облік разом з іншими членами УПСР”¹²⁴. Отже, з самого початку (апріорно, не маючи, власне, жодних доказів) чекісти були переконані в тому, що Грушевський “належить до антирадянського кола осіб”, а його політичне минуле (яке йому нібито офіційно “вбачили”) ставилось йому у провину. Відтак легко робився висновок про його “антирадянську роботу”.

Понад те, чекісти відразу поставили крапки над “і” щодо обіцянок влади зробити Грушевського президентом ВУАН. Ще 15 березня 1924 року до начальника контррозвідального відділу ГПУ УСРР В.Іванова надійшов лист з Київського губернського відділу ГПУ. Автори цього документа всерйоз міркували над тим, як використовувати (sic!) Грушевського. В листі, зокрема, читаємо: “За нинішніх умов Грушевського можна використовувати у якості знаряддя по розкладанню українських к.-р. кіл... Для використання його є дві принципи лінії – політична і чекістська.

Якщо буде визнано за необхідне використовувати його за політичною лінією, то буде раціональним посадити його на президентське крісло, даючи йому тим самим можливість перетворити Академію на апарат, що проводить певні завдання під керівництвом партійних органів.

Якщо ГПУ УСРР визнає за можливе використання Грушевського за чекістською лінією, шляхом створення навколо нього сітки наших людей, які, прикриваючись його ім'ям, будуть проводити наші завдання, то в такому разі залучення Грушевського до керівництва Академією було б небажаним, оскільки це створило б між ним і частиною українських кіл незлагоді і ворожнечу”¹²⁵.

На документі стоїть така резолюція: “т. Добродицькому. Дозволити скористатись незгодами, що виникають в українців, для загострення їх, зокрема

Грушевського з Єфремовим. Решта - “філософія”. В.Іванов. 19.ІІІ”¹²⁶.

26 березня 1924 року до Київського губернського відділу ГПУ надходить відповідь на цитований лист із ГПУ УСРР: “На ваш запит про Грушевського повідомляємо свої міркування. Ніякої політичної користі для нас Грушевський на президентському кріслі Академії наук не являє. Першорядну важливість і значення для нас має посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема з найсильнішою нині групою проф. Єфремова та всередині її”¹²⁷. З самого початку виокремлювалося питання про те, з якою метою повернувся Грушевський. Версію про приїзд тільки задля наукової праці було відразу рішуче відкинуто. Постійно збиралися його критичні висловлювання щодо соціально-економічного й політичного стану в Україні, інформація про його плани сприяти розвиткові української науки і культури. З повідомлень однозначно випливало, що академік веде подвійну гру, прагне скористатись умовами “українізації” у своїх “націоналістичних” розрахунках. Ось як, наприклад, характеризувався вчений у меморандумі до справи-формуляра: “Грушевський Михайло Сергійович, професор-історик і член Всеукраїнської Академії наук. Визначний український діяч. Колишній голова Центральної Ради. Після вигнання директорії УНР за межі України емігрував за кордон, де мешкав до кінця 1923 року. У 1923 р. порушив клопотання про поворот до УСРР для наукової роботи. Про видання йому дозволу клопотались Кримський і Єфремов. Після приїзду в УСРР Грушевський почав працювати в ВУАН, де обраний академіком і головою Історичної секції історико-філологічного відділу. Почав вести боротьбу з групою Кримського і Єфремова... Грушевський оточує себе молодими українськими науковими діячами для того, щоб створити собі авторитет і опертя. За кордоном в українських колах користується величезною популярністю і авторитетом, і його особа оточена ореолом національного героя... Грушевський – переконаний самостійник, за відгуками агентури, і нині тільки-но чекає зручного випадку, щоб виявити себе”¹²⁸.

Практично всі повідомлення таємних інформаторів про Грушевського давали підстави для таких висновків. Наведемо кілька конкретних прикладів. Ось повідомлення від 6 березня 1925 року: “Грушевський М.С. – академік з європейським ім’ям... Великий організатор... Вкрай самолюбивий. Мовчить, добирає людей... Політичних поглядів, як і правопису, не змінює, гнеться, але не ламається”¹²⁹.

А ось уривок із повідомлення інформатора від 1 листопада 1926 року: “Я зустрівся з Грушевським вдома, де у мене відбулась така розмова. Я запитав Грушевського про майбутнє України. “Україна, – сказав Грушевський, – для мене найдорожча за все, і, можливо, тому я, як стара людина, можу дивитися на життя України з історичної точки зору. В цьому моя розбіжність з комуністами... Я вважаю, що для України Союз РСР... реально потрібний, оскільки нам можливо вести боротьбу з Росією тільки тоді, коли всі українські сили будуть об’єднані...”¹³⁰

Особливо ретельно аналізувалися контакти Грушевського з тими, кого Володимир Винниченко в щоденнику називав “грушенятами”¹³¹. Йдеться про колег Грушевського по УПСР, у тому числі з тими, хто раніше за нього повернувся в УСРР.

Не підлягає сумніву, що Грушевський розумів і відчував, що відбувається

довкола його персони, який специфічний інтерес вона викликає. Однак він не збирався змінювати світогляд, застосовувати марксистську методологію у своїх дослідженнях та й узагалі комусь догоджати. Він міг іти на певні компроміси, але при цьому вперто прагнув зберегти власну позицію. Більше того, він, як міг, боронив свою гідність, про що яскраво свідчать його стосунки з Лазарем Кагановичем. Останній очолював ЦК КП(б)У з квітня 1925 року по червень 1928-го. У 1925 році він зустрічався з Грушевським, висловлював свою підтримку (З приводу цієї зустрічі С.Єфремов занотував у щоденнику 25 червня 1925 року те, що йому переказали. Каганович ніби запитав Грушевського, чи вважає він, що Радянська влада найкраща для України, але академік на це нічого не відповів, а “зам’явши розмову, встав і почав прощатись. От становище: Грушевський мусить сповідатися перед Кагановичем! Але сам же винен, силкуючись на двох стільцях усидіти і даючи привід до себе чіплятись”¹³².

Минуть роки, і мало що з обіцяного Кагановичем було виконано. У 1927 році під час перебування в Києві партійний лідер знову, через довірених осіб, натякнув на можливість зустрічі з Грушевським. Той, як зафіксовано в одному з повідомлень ГПУ, категорично відмовився, “заявивши, що йому з Кагановичем нема про що говорити. Він з ним вже розмовляв у 1925 році, Каганович йому багато наобіцяв, але нічого не виконав. Ось чому він вважає наступну зустріч зайвою”¹³³. В цьому самому повідомленні зазначалося, що українці сприйняли із задоволенням таку поведінку Грушевського, розцінивши її як “ляпас Кагановичу”¹³⁴.

1926-й рік започаткував для Грушевського чимало неприємностей. Одна з них пов’язана з публікацією в першому номері журналу “Червоний шлях” невеличкого оповідання співробітника ВУАН М.Могилянського під назвою “Вбивство”. В ньому йшлося про те, як три діячі здійснюють політичне вбивство – знищують свого вождя за зраду національної справи. Всі, хто прочитав це “оповідання-сон”, дуже швидко зорієнтувались і зрозуміли, що під цим проводирем-зрадником автор мав на увазі Грушевського¹³⁵.

Ображений академік вирішив, що це не хто інший, як С.Єфремов, вплинув на автора і підказав ідею твору. Грушевський не просто образився, а подав скаргу до ЦК КП(б)У. 22 травня 1926 року на рівні політбюро ЦК КП(б)У розглядалось питання про оповідання Могилянського, яке визнали “політичною помилкою”, а редакціям “наших газет і журналів” запропонували не друкувати більше творів його автора¹³⁶. “На мене Грушевський, – записує у щоденнику Єфремов 5 червня 1926 року, – скаржився, ніби я підмовив Могилянського надрукувати погрозу йому смертю за те, що він перейшов до большевиків (оповідання Могилянського в “Червоному Шляху”). Словом, “пошла писать губернія” – і губернія препаскудна”¹³⁷. Між іншим, Могилянський і справді радився з Єфремовим щодо свого задуму.

9 червня 1926 року до всіх редакцій центральних газет і журналів надійшов лист ЦК КП(б)У, що забороняв вміщувати “статті як белетристичні та публіцистичні, так і дописи київського письменника-журналіста й співробітника Всеукраїнської академії наук М.Могилянського”¹³⁸. 29 серпня 1926 року Єфремов записує у щоденнику: “Заходив М.Могилянський і розповідав про свою справу. Написав він оповідання, власне, записав свій сон – ніби убив Грушевського за те, що той зрадив усі свої попередні погляди і своїм існуванням заражав повітря... Появилось кілька статей з характеристикою Могилянського як чорносотенця – статей дурних, брехливих і нахабних; “Червоному Шляху” влетіло, Могилян-

ського оповіщено (тихцем, циркулярно по цензурі) “банітою”: заборонено взагалі пускати його ім’я й під його ім’ям у друку... Могілянський збентежений і навіть мав думку – писати виправдування. Я радив йому плюнути “на всю штуку”. Очевидно, якийсь час погаласують, а там забудеться і присохне як на собаці”¹³⁹.

Однак ця історія з оповіданням не була забута. У березні 1929 року Могілянському таки довелося офіційно виправдовуватись, оскільки проти нього висувалися різного роду обвинувачення. Одне із таких його виправдань – лист до редакції журналу “Червоний шлях: “Видрукування в № 1 р[оку] 1926 “Червоного шляху” мого оповідання “Вбивство” дало привід для дуже прикрих для мене непорозумінь – аж до обвинувачення мене в заклик до боротьби в радянською інтелігенцією та антисемітизмі.

Прошу дати місце моїй заяві: Участь в радянському соціалістичному будівництві вважаю за єдиний гідний для української інтелігенції шлях і для себе особисто іншого не мислю. Що ж до антисемітизму, то вважаю його за брудніший вияв націоналізму та шкідливу спадщину дореволюційної дійсності. Дуже шкодую, що “Вбивство” подало привід для непорозумінь, і вважаю, що видрукування його було тяжкою помилкою. Вину свою в тій помилці визнаю й сподіваюся спокутувати її участю в повну міру своїх сил в будівництві української радянської соціалістичної культури”¹⁴⁰.

Зрозуміло, ні у 1926-му, ні у 1929 році Могілянський не міг знати, що він зі своїм оповіданням потрапив до суперсекретного обіжника ГПУ УСРР “Про український сепаратизм” від 4 вересня 1926 року. У розділі “Сепаратистські настрої в літературі”, зокрема, зазначалося, що оповідання спрямоване проти Грушевського, оскільки останній, довгий час будучи “самостійником, наважився визнати Радянську владу і федеративні засади входження України у Союз, тобто зрадив національній справі”¹⁴¹. Як вважали автори цього обіжника, твір Могілянського – “добрий зразок того, як шовіністи намагаються використати літературу у своїх розрахунках”¹⁴². До речі, у обіжнику були визначені носії українського націоналізму – Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Всеукраїнська Академія наук, а також, власне, вся сфера культури, зокрема література. Ці та інші документи переконливо засвідчують, що з самого початку, всупереч усім офіційним деклараціям, ГПУ підозріло й вороже сприймало “українізацію”, накопичувало матеріал проти її активних прибічників.

Характерно, що Могілянського, який, до речі, навіть після публікації “Вбивства” підтримував з Грушевським добрі стосунки, разом же з Грушевським у 1933 році тавруватимуть як “ворожо класових елементів”, що готували свої права “у нацдемівському та фашистському спрямуванні”¹⁴³.

У 1926 році Грушевський зробив кілька демонстративно-лояльних кроків щодо більшовицького режиму. Це обумовлювалось тим, що 8 січня цього року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про ВУАН. Було вирішено вибори до академії відкласти, а В.Чубарю доручили “особисто керувати всіма питаннями, пов’язаними з листом Грушевського, у напрямі виявлення більшої ясності і чіткості лінії Грушевського, після чого вирішувати питання про Президента Академії наук”¹⁴⁴. Фактично йшлося про те, щоб Грушевський публічно висловив свою лояльність режимові. Понад те, Грушевському було запропоновано у листі до уряду викласти свій погляд, своє бачення ВУАН.

Переконавання, що його врешті-решт оберуть президентом ВУАН, слугувало йому своєрідним виправданням за ці компромісні вчинки. Насамперед

йдеться про виступ на пленумі Укрнауки, що відбувся в Києві 23—28 січня 1926 року. Вона була позитивно сприйнята представниками не лише владних структур, а й опонентами Грушевського. Невдоволений перебігом пленуму в цілому, Сергій Єфремов 28 січня фіксує у щоденнику: “Трохи підняв був настрій Грушевський. Незважаючи на деякі сервілістичні нотки, все ж його промова ставила академічну справу на широкий принципіальний ґрунт і давала ширше освітлення академічної роботи”¹⁴⁵.

Те, що Єфремов назвав “сервілістичні нотки”, було даниною ситуації. “З початком революції 1917 року, – підкреслював, зокрема, у виступі Грушевський, – зараз почались заходи коло створення “Української Академії наук”. За часів Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії робились коло сього заходи, але вони переривались все новими вибухами горожанської війни, і тільки Радянська влада, закріпившись, дістала змогу поставити справу на твердий ґрунт.

І от коли вона почала енергійну будову свого найвищого культурного українського осередку, вимріяного поколіннями українських діячів, – се в очах українського громадянства стало немов символом того, що ся Радянська влада приймає на себе історичні українські національні завдання”¹⁴⁶.

Присутні на пленумі фактичний керівник Укрнауки М.Яворський і заступник наркома освіти УСРР Я.Ряппо не могли не оцінити цих та інших моментів виступу Грушевського. Перед ними виступав діяч, який (здавалося) ось-ось перебере на себе керівництво Академією. Саме цю думку в приватній розмові висловили академікові Яворський і Ряппо після засідання.

Натомість заступник заввідділу преси ЦК КП(б)У Іван Лакиза виступом Грушевського був надзвичайно незадоволений. Він письмово звернувся до голови ГПУ УСРР Всеволода Балицького, пропонуючи примусити Грушевського виступити з відкритим листом на ім’я голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря. Вже навіть підготували такий лист, узгодивши його з Грушевським і внісши правки працівників ЦК КП(б)У (Лакиза додавав для Балицького копію цього листа). І ось Лакиза почав через Гермайзе пропонувати Грушевському виступити з підготовленим листом, “голосно і ясно” висловити своє ставлення до радянської влади. Однак одержав відмову. “Зараз, – скаржився Лакиза, – він вважає, що виступ, який підготовлявся тут, просто недоречний, нині, мовляв, ні до чого воно буде. Всі, мовляв, знають, що я виступив, це було в пресі... Він зараз, після пленуму Головнауки, почуває себе дуже добре, цілком задоволений, вже говорить чомусь впевнено про зустріч з тов. Чубарем... Раніше він казав, що після листа він хоче побачення з тов. Чубарем, я ж йому стверджував, що без виступу навряд його Чубар прийме... Не знаю, як на це дивиться Харків. Потрібні зараз серйозні директиви. Якщо потрібна більша інформація, викличте через ЦК до Харкова, але чекаю через Західного (Йдеться про Семена Західного – начальника Київського окружного відділу ГПУ. – Авт.) директив і то якомога скоріше”¹⁴⁷. Не випадково саме Лакизі пізніше буде довірено сформулювати офіційну точку зору на Грушевського у зв’язку з його 60-річчям у журналі “Життя й революція” (1926, № 10).

Ще одним компромісним кроком Грушевського можна вважати виступ у середині квітня 1926 року у більшовицькій пресі проти Празького наукового з’їзду. Цей виступ у вигляді інтерв’ю інспірували партійно-державні структури (не без участі ГПУ УСРР). Академік дав згоду виступити з публічним осудом Празького наукового з’їзду після розмови з ним наркома освіти УСРР Олександра Шумського.

14 квітня 1926 року політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про ВУАН, ухвалило: “Вважати за можливе підтримати кандидатуру Грушевського в Президенти Академії”¹⁴⁸. Натхненний цим, Грушевський активізує свою діяльність. Характерно, що співробітники ГПУ на свій кшталт відбили цю інтенсивну наукову й організаторську діяльність у одному з узагальнюючих документів: “...Грушевський поставив собі певну мету – зосередити навколо себе все наукове життя України, зібрати у себе найкращих наукових працівників, створити особливий науковий та ідеологічний, а, можливо, за певних умов і політичний центр, який міг би протистояти і Академії, і Радвладі в цілому. В цей період створюються десятки комісій, старанно добираються люди. Спеціально для зв’язку з місцями, з периферією створюються комісії так званого порайонного дослідження України...”¹⁴⁹

“У Києві створюються ізольована, доволі тісна купка “грушевців”, яка протистоїть значно чисельнішій, але всередині неспаяній групі “кримців” (Від прізвища академіка А.Кримського. – Авт.). “Грушевці” таким чином створюють “Академію в Академії...”. Вплив Грушевського поступово починає поширюватись по всій Україні. В різних містах, особливо в академічних центрах, у Грушевського з’являються “свої люди”, в тому чи іншому відношенні від нього залежні. В Харкові: Ковалевський, Левицький, Сулима, Бузескул, Шамрай О. та інші. У Ніжині: Петровський, Єршов, Штепа – молоді науковці, які подавали певні надії. В Чернігові: Федоренко, Єфимовськимй (Йдеться про В.Єфимовського. – Авт.), Миловидов. У Дніпропетровську: Пархомено. В Полтаві: Щепотьєв. В Одесі: Копержинський, Рябінін-Скляревський...”

Поширює Грушевський свої зв’язки і на Західну Україну. Він зв’язується з метою співробітництва з цілим рядом українських діячів, як то Колесса, Студинський та інші”¹⁵⁰.

Цікаво, що автори документа “позначили” найбільш відданих Грушевському людей: Федір Савченко (він був фактично особистим секретарем Грушевського), Сильвестр Глушко, Осип Гермайзе. “В цей період, – мовилося далі у документі, – Грушевський, чекаючи багато чого від влади для здійснення своїх проєктів, тримається незалежно, здійснює свою лінію, не приховує або не прагне особливо приховувати свою опозиційність”¹⁵¹.

Останнє твердження цілком слушне, що підтверджують події, пов’язані із відзначенням 60-річчя Грушевського і 40-річчя наукової діяльності. Хоча ідея святкування виходила із близького йому середовища, Грушевський керувався не лише особистісними мотивами. Він розумів, що йому обов’язково під час цих урочистостей “згадають” його минуле, але, з іншого боку, буде нагода нагадати владним структурам, з ким вони мають справу. Адже спливав час, а влада лише підтверджувала, але не поспішала реалізовувати свої обіцянки щодо президентства Грушевського у ВУАН. Крім того, чимало представників української інтелігенції в Україні та за її межами виступали з критикою академіка за його співпрацю з більшовиками, не знаючи багатьох нюансів цієї “співпраці”. Отже, під час ювілейних пошанувань з’являлася можливість пояснити свою позицію, висловити міркування щодо історії і сучасності України. За таких умов урочистості не могли не перетворитися на національно-політичну подію.

Не випадково в ЦК КП(б)У та в ГПУ УСРР занепокоїлися, коли стало відомо про підготовку до ювілею. Насамперед влада дбала про те, щоб ситуація

не вийшла з-під контролю. У своєму рішенні від 7 вересня 1926 року “Про ювілей Грушевського” Політбюро ЦК КП(б)У вимагало обмежити святкування рамками м. Києва та ВУАН. До ювілейного комітету вводилися представники Укрнауки та Київського окружного відділу спілки працівників освіти.

Одним із найцікавіших у рішенні був пункт, який передбачав публікацію в журналі “Життя й революція” статті про політичну діяльність Грушевського. При цьому наперед визначався її зміст: “У цій статті відзначити, що праця його, спрямована певною ідеологією дрібнобуржуазного націоналізму, штовхнула Грушевського у область політики, на шлях, що призвів до поразки. Відзначити, що Грушевський зміг, однак, не дивлячись на своє минуле, знайти в собі силу зрозуміти те нове, що дала пролетарська Революція. Відзначити (з метою ще більшого протиставлення його відверто ворожим нам націоналістам) кроки Грушевського в бік Радянської влади...”

Підкреслити, на противагу старанням самого Грушевського, ту думку, що він зійшов зі своїх минулих позицій, що він прийшов до Рад[янської] влади, а не навпаки – він зберігач тяглості українського культурного будівництва, а більшовики нібито після низки помилок стали на правильний (на той, який він боронив) шлях”¹⁵².

Надзвичайно велику увагу приділяли ювілею й чекісти. 11 вересня 1926 року ГПУ УСРР розіслало до всіх своїх окружних відділів обіжник “Про ювілей академіка Грушевського”, в якому, зокрема, зазначалось: “Ювілей буде використано з метою підвищення авторитету Грушевського як найбільшого національного діяча. Про майбутні ювілейні урочистості близькі до Грушевського кола оповістили вже широкі українські прошарки у провінції.

У зв’язку з цією обстановкою ГПУ УСРР пропонує:

1. Прослідкувати за настроями й розмовами у зв’язку з ювілеєм, що наближається.

2. Виявити, чи здійснюється до нього якась підготовка і, якщо здійснюється, то в яких формах.

3. Виявити, чи є тенденція до організації будь-яких ювілейних комітетів, ініціативних груп тощо.

4. Слідкувати за тим, які привітання, адреси, листи й телеграми будуть надсилатись у зв’язку з ювілеєм.

5. Звернути увагу, чи будуть надсилатись до Києва на урочистості будь-які делегації або представники. Якщо будуть, то бажано мати серед них перевірених інформаторів”¹⁵³.

15 вересня 1926 року ГПУ УСРР повідомило начальника Секретного відділу ОГПУ СРСР Терентія Дерібаса про підготовку до ювілею Грушевського, підкреслюючи, що українські діячі мають намір надати урочистостям характер національно-політичної події, представити Грушевського у “вигляді національного героя”¹⁵⁴. З Харкова до київських чекістів надійшла надзвичайно цікава директива, яка вимагала вжити “заходів до того, аби “Грушевський обов’язково на ювілеї недвозначно, ясно висловився за радянську владу, проти правих українських кіл”¹⁵⁵.

2 жовтня 1926 року, напередодні урочистого ювілейного засідання, до Київського ГПУ надходить нова директива від харківського чекістського начальства: “Ми маємо відомості, що підготовка до ювілею Грушевського в останні дні розгортається. На раут записалось вже ніби 600 осіб, між якими буде лише 2 комуніста. Вживіть заходів до забезпечення рауту нашими секрет-

ними співробітниками”¹⁵⁶.

Чимало неприємностей і клопоту партійним органам і ГПУ завдав Грушевський видрукуванням своєї автобіографії. Вона складалася з тексту, виданого у Львові у 1906 році і доповненого коротким описом життєвого шляху за останні двадцять років. Дізнавшись про підготовку автобіографії, партійні органи намагалися вплинути на її зміст. Так, бюро Київського окружного партійного комітету на засіданні у вересні 1926 року під головуванням Павла Постишева оцінило автобіографію як спробу Грушевського провести його стару ідеологію – боротьбу “за національно-буржуазне визволення України”, — а також як “повне ігнорування Радянської влади й розв’язання нею національного питання”.

Грушевському дорікали тим, що він не зупиняється на своєму поверненні в УСРР і на умовах, створених тут для національно-культурного відродження, а лише згадує мимохідь про свій приїзд до Києва. На думку Постишева і його оточення, автобіографія поставила “в цілому питання про Грушевського, що йому у зв’язку з цим документом знов необхідно дати зрозуміти, що всіляке ухилення від виявлення свого ставлення до Радвлади і до умов роботи в Радянській Україні неодмінно повинно вплинути на ставлення до нього і до питання про його президентство в Академії наук”¹⁵⁷.

Бюро Київського окрпарткому дійшло висновку, що без внесення змін до заключної частини автобіографії друкувати її не слід, і звернулося з проханням до ЦК КП(б)У дати термінову директиву у зв’язку з вищевикладеним не пізніше 27 вересня 1926 року, коли у ВУАН мали обговорювати організацію ювілейних урочистостей¹⁵⁸.

Незважаючи на все це, Грушевський не вніс до автобіографії тих змін, яких від нього вимагали, а в останній коректурі зробив правку, в результаті якої розповідь велася вже не від імені автора, а від імені третьої особи. Ось як описував цей епізод у щоденнику С.Єфремов: “Починає вияснитись історія з автобіографією Грушевського. Зайшов до мене один з друкарів і розповідав подробиці. Гроші на друк дали парком (Йдеться про Київський окружний партійний комітет. – Ю.Ш.) та ДПУ, – треба думати, на те, що нарешті думали здобути такий документ од Грушевського, як автобіографія, в якій він розписується з компліментами більшовикам. Всю справу провадив Лакиза, – це якась офіційна шпичка в справах друку. Але хитрий дід одурив більшовиків: в останній коректі він в останній (дописаній наново) частині всюди змінив “я” на “Гр.” – отже характер безпосереднього документа пропав. Розлютоване ДПУ ото і вчепилося до друкарні: як сміла випустити, не показавши”¹⁵⁹.

Так чи інакше, але ця ситуація спрацювала на авторитет Грушевського, що засвідчила і велика кількість привітань. Ось що зазначала у своїх тезах до ювілею харківська група есерів на чолі з М.Чечелем, І.Лизанівським. Н.Петренком: “Шевченко, Драгоманов і Франко дали першу соціальну програму для демократичної інтелігенції та селянства України. Грушевський своєю громадсько-політичною роботою продовжив їхню справу.

Після революції 17-го року він практично здійснював роботу разом з тими партіями, які обстоювали інтереси трудового селянства... Хай живе Грушевський, який і на майбутнє залишиться одним з вождів, до голосу якого народ буде прислухатись і за яким буде йти”¹⁶⁰.

Чекісти через своїх таємних інформаторів уважно фіксували також усе,

що говорили і робили у зв'язку з ювілеєм представники ворожої Грушевському і його прибічникам групи на чолі з академіками С.Єфремовим і А.Кримським та інші українські діячі, які не симпатизували Грушевському. Найбільш яскраво позицію ворогуючих з Грушевським сил у зв'язку з його ювілеєм відбивають щоденникові нотатки Сергія Єфремова. Ці записи стануть у 1929 році надбанням ГПУ і фігуруватимуть як свідчення (фактично єдине!) контрреволюційних настроїв ученого, виставленого лідером “Спілки визволення України”. А тоді, восени 1926 року, Єфремов, Кримський та їх прибічники протидіяли організації ювілейних урочистостей на честь Грушевського, оскільки ініційовано їх було без участі керівництва ВУАН. У щоденнику Єфремова є такий запис від 15 вересня 1926 року: “Одразу поринув у море людської підлоти й бруду. Навіть передихнути не дали. Справа, власне, з ювілеєм М.Грушевського. Ще вчора, приїхавши, поміж іншими листами застав друковане за підписом П.Тутківського (голова) та Ф.Савченка (секретар) повідомлення: “Українська Академія наук взяла на себе ініціативу організувати урочисте святкування ювілею 60-літнього дня народження й 40-річчя літературно-наукової та громадської діяльності Академіка Михайла Сергійовича Грушевського...” Здивувало це мене, але думаю, може, Президента Липського повідомлено. Питаю сьогодні у Липського – його теж не сповіщено. Отже, ціла Президія – Президент, Віце-президент і Неодмінний секретар – ні сном ні духом не відають, що за Академію схочеться зробити Тутківському і Савченкові. Засідань Спільного зібрання і Відділу за цей час так само не було... Отже, виходить, що за Академію говорять, її не запитавши. До того ж дізнався, що Савченко, не заставши знов же Голови Управи, звелів скарбникові одрахувати з платні службовцям гроші на ювілей. Нагримав на скарбника.

Отже, вся історія в тому полягає, що самозвані ініціатори використали час, коли в Києві не було Президії Академії, і бахнули за неї, що їм хотілось. А хотілось їм, певне, зробити бум для близьких виборів”¹⁶¹.

27 вересня 1926 року відбулися загальні збори академіків у зв'язку з наступним ювілеєм Грушевського. Тут Єфремов відверто, вголос висловив незадоволення діями ювілейного комітету, який раніше, ніж це було узгоджено, виступав від імені ВУАН. Академік Тутківський, голова комітету, пояснив, що нікого з академічного керівництва не було в Києві. На це Єфремов відповів: “Що ж Ви до Оксфорду знайшли шлях, а у Звонкову (Де С. Єфремов був на дачі. – Авт.) не знали шляху”¹⁶². Однак дії Ювілейного комітету були підтримані й вирішили, що офіційно вітати Грушевського буде президент ВУАН В.Липський, що зрештою й сталося. Ювілейні урочистості відбулися. Ключовою подією стало урочисте засідання 3 жовтня 1926 року в актовому залі Київського інституту народної освіти (КІНО), в який було переіменовано Київський університет. 5 жовтня газета “Комуніст” подала коротке повідомлення про це: “В шануванні взяли участь представники радянських, професійних, громадських та культурних організацій. Між останніх – представники Львівського наукового т-ва ім. Шевченка та литовського університету. Відповідаючи на привітання, М.С.Грушевський заявив: “Сьогоднішнє свято є подією української культури та науки, що переможно розвиваються на терені Української Радянської Республіки. Незважаючи на всі перешкоди, що за часів царату зазнавала українська наука, вона нині невпинно розвивається.

Наші вчені повинні здійснити гасло партії “лицем до села” та взяти за основу революційні досліди останніх років в галузі науки.

На жаль, Українська Радянська Республіка об'єднує тільки 2/3 України, решту захопили поляки. Я вірю, що доживу до того часу, коли побачу об'єднання всіх українських земель в формі Радянської Республіки, коли надійде той час, про який мріяв небіжчик Іван Франко”¹⁶³.

Прочитавши це повідомлення, важко збагнути, що ж насправді діялося під час урочистого засідання. Та збереглося багато інших матеріалів, що дають змогу більш-менш повно відтворити атмосферу засідання. Насамперед важливо те, що президент ВУАН Липський наголосив на тому, що “в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України взагалі й одного з найвидатніших її синів. Українська Академія наук завжди шанувала Вас як видатного вченого і, як всім відомо, вжила всіх заходів, щоб притягнути Вас до Академії в Київ”¹⁶⁴.

Офіційні представники влади – уповноважений Укрнауки Леонід Левицький, голова профспілки наукових працівників М.Баран, голова Київського окрвиконкому Панас Любченко намагалися “виховувати” академіка. Особливо різко виступив останній. Згадуючи про виступ Любченка, один із учасників ювілейного засідання літературознавець Григорій Костюк у книзі спогадів “Зустрічі і прощання” писав: “Гарний, інтелігентного вигляду, з русявою борідкою клинцем і хвилястим чубом, досвідчений промовець, колишній член Центральної Ради від УПСР, пізніше – опозиціонер, боротьбист, а через 6 років — голова всієї Київщини. Минув той час, коли він, ще зовсім молодий, запальний хлопець бігав коридорами Центральної Ради “у жовтих чобітках”, як іронічно про нього занотував десь у свій щоденник Винниченко, і жадібно прислухався до авторитетного голови ЦР. Тепер доля жартівливо ролі поміняла. Колишній авторитет і голова відродженої української держави повернувся з еміграції в ролі тільки скромного вченого-історика, а колишній скромний юнак, що “бігав у жовтих чобітках” у Центральній Раді, тепер уже в поважній ролі господаря не тільки Києва, а й цілої Київської округи. Він прийшов на ювілейне засідання вже як влада, як представник держави і керівної партії...

Не знаю, чи бодай у глибині своєї душі уявляв собі цей оптимістичний промовець дальшу долю в радянській дійсності не тільки Грушевського, але й свою власну. Думаю, що напевне не уявляв. Не бачив, напевне, трагічних перспектив і М.Грушевський, як не бачили, не уявляли того й ми, тодішня студентська молодь”¹⁶⁵.

Найголовніше побажання промовця Любченка звелося до того, щоб Грушевський “нищив неясність” у своїх стосунках з владою. “Тов. Любченко, – зазначав у спецдоповіді про ювілей Грушевського, надісланій до ОГПУ СРСР, В.Балицький, – у своїй промові заявляв, що до наукової роботи таких осіб, як Грушевський, Радвлада не може ставитись просто як до співпраці в роботі спеців науки, бо їх робота є громадською і повинна йти по лінії Радвлади. Прямої відповіді на це Грушевський не дав”¹⁶⁶.

Втім, Грушевський “не дав” відповіді ще на багато бажаних для влади питань. Натомість говорив про те, що вважав за необхідне сказати, а не те, що від нього хотіли почути офіційні чинники. Більше того, є всі підстави вважати, що під час свого подвійного ювілею Грушевський здобув своєрідну морально-політичну перемогу над владою. Не випадково 7 жовтня 1926 року Київський окружний відділ ГПУ підкреслював у спецзведенні “Про ювілей Грушевського”, що “достатньої ясності у виступах Грушевського не було”¹⁶⁷.

Це була своєрідна перемога Грушевського й над противниками на чолі з Єфремовим та Кримським, які критично ставились до ювілею (хоча останні керувалися іншими мотивами, ніж партійно-державні структури). Чимало із тих, хто критично ставився до Грушевського, намагалися применшити значення ювілею, по-своєму тлумачили суть того, що відбулося. ГПУ ретельно слідкувало за цими оцінками, зокрема перлюструючи листування багатьох осіб.

Ось уривок із одного з перлюстрованих листів – від Олександра Оглоблина до академіка Михайла Слабченка від 5 жовтня 1926 року. “Ви, – писав Оглоблин, – не помилилися: ювілей провалився – і то з великим скандалом. Вже за останні дні було видно, що демонстрація буде не на Грушевського користь. До того ще ставлення до ювілею з боку урядових кіл значно змінилося. В день ювілею “Пролетарська правда” подала статтю якогось партійного діяча, де гостро й не досить тактовно (бо ж ювілей) згадано було за “німецьку окупацію”, дрібнобуржуазну ідеологію ювілянта, ще – на майбутнє – раджено йому перейнятися засадами марксизму й лєнінізму. “Урочисте засідання” було зовсім не урочисте. Ні натовпу особливого не було, ні піднесення якогось надзвичайного. Зовнішня організація, мимо надмірних зусиль Савченка, була все ж невдала. Ювілянт був, кажуть (особисто я не був присутнім), сумний...”

Все це залишило вражіння досить сіре й сумне. Мені довелося чути з різних джерел (грушевїанських, антигрушевїанських, навіть цілком сторонніх людей) про те, як геть усі незадоволені були з того ювілею. Бо він яскраво виявив громадську нікчемність і моральну бідність грушевїанців, двозначне становище Грушевського, безпідставність його претензій на гегемонію в українській науці, нарешті показав, що з владою ювілянт ще не договорився. Та, мабуть, найголовніше це те, що одверто, перед усією українською науковою республікою й ширшим суспільством був виявлений розкол двох академічних груп. Ювілей ще поглибив отую прірву, що й дотепер була між ними. Надалі буде жорстока, невблаганна боротьба, шляхи якої, звичайно, невідомі...”¹⁶⁸

Слід погодитися з двома думками Оглоблина: про те, що ювілей “показав, що з владою ювілянт ще не договорився” і про поглиблення розколу у ВУАН. Стосовно перебігу і значення ювілейного засідання існують й інші, більш точні, як видається, оцінки. Одна із них належить учасникові зборів вже згаданому Григорієві Костюку: “Випадково я стояв дуже близько того місця, де зупинилося авто Грушевського. Я вперше зблизька дивлюся на людину, яка для мене була майже легендою... До Грушевського підійшла група молодих людей, мабуть, студентів старших курсів, і він з дружиною у їх супроводі рушив до головного входу. Я, як і сотні навколишньої публіки, автоматично рушив услід. Наш ювілянт з великими труднощами, хоч і при допомозі молоді охорони, просувався вперед. Всі, звичайно, хотіли пропустити, дати йому дорогу, але одночасно всі хотіли, якщо не доторкнутись, то бодай глянути на нього зблизька. Перед вхідними дверима я на деякий час затримався. Вдалося ввійти до зали тоді, коли Михайло Сергійович уже був на подіумі і під невгаваючий грім овацій сїдав на своє місце”¹⁶⁹.

А ось як описував Костюк промову Грушевського: “Михайло Сергійович встав. Заля – гриміла. Він вичекав, пока затихла, і ніби спокійно почав. Насамперед він подякував усім, хто спричинився до влаштування такого величавого свята, в тому й радянській владі і професійним організаціям наукових

і освітніх робітників. Він сказав, що щасливий, що його особиста дата спричинилася до такого величавого свята української науки. Він підкреслив також той факт, що нинішнє свято української науки припадає на 50-річчя ганебного царського указу 1876 року, і це яскраво свідчить про перемогу українського відродження над усіма тяжкими ворожими перешкодами. Він коротко виклав свою дуже ризиковану і ні з ким, звичайно, не узгіднену програму дальшої наукової праці”¹⁷⁰.

Наприкінці виступу Грушевський порушив питання збирання всіх українських земель, а потім сказав: “Не можу інакше закінчити сьогоднішнє свято, як побажанням повнішої маніфестації на честь української культури, на честь українського життя, української самостійності за участю вже всіх наших країн, нині поза Україною сущих”¹⁷¹.

Як вибух великої сили української державної свідомості характеризує підсумок ювілейного засідання Костюк: “В той момент, за винятком кількох шпиків, що, напевне, сиділи серед публіки, для учасників ювілейного свята, можна з певністю сказати, не існувало ні радянської влади, ні комуністичної партії та її диктатури. В її свідомості панував лише образ великої соборної України та її духовного вождя – академіка Михайла Грушевського”¹⁷².

Після ювілейного засідання Грушевський підготував листа зі своїми враженнями і з подякою всім, хто мав причетність до святкування. За відомостями ГПУ, цей лист “підказали” підготувати академікові партійні органи. З проханням опублікувати лист Грушевський звернувся до газети “Пролетарська правда”, редакція якої показала листа у відповідних інстанціях. Там порадили не друкувати його повністю. Однак Грушевський почав виявляти свій характер і категорично відмовився робити будь-які скорочення.

Однак це зробили за нього. І без його відома. 9 жовтня 1926 року у “Пролетарській правді” з’явився матеріал “До ювілею академіка Грушевського”, що являв собою виклад листа академіка з цитатами. Зрозуміло, були наведені всі ті місця, де згадувалася влада, наприклад такі слова: “Я вернувся в Радянську Україну й думаю, все зроблене за ці роки показало, що я не помилився. Я переконався, що робітничо-селянський уряд і робочі (професійні) організації, до котрих маємо честь належати, перейняті щирим бажанням можливо підняти українську культуру...”¹⁷³.

Ознайомившись з такою публікацією, Грушевський вирішив все-таки надрукувати повний текст свого листа і надіслав його до львівської газети “Новий час”, яка 22 жовтня 1926 року вмістила матеріал під назвою “Відкритий лист академіка Грушевського до учасників ювілею”.

Підготовка, самі ювілейні урочистості і нарешті ця історія з листом - все це дуже не сподобалось владі. Вже 29 жовтня 1926 року на засіданні політбюро було заслухано питання “Про ювілей Грушевського”. Доповідали Постишев і Любченко, а ухвала була такою: “На одному із найближчих засідань Політбюро поставити питання про Грушевського як Президента Академії наук у світлі нових фактів”¹⁷⁴. Це було “закрите” рішення, але ним не обмежились. Грушевського піддали публічній критиці. Одним із найбрутальніших випадів була стаття Панаса Любченка “Старі теорії й нові помилки”, надрукована в журналі “Життя й революція”. Ось як зафіксовано реакцію академіка на цю публікацію в одному з документів ГПУ: “В цій статті, в главі під назвою “Історіографія ХХ століття, або Як поновити буржуазно-демократичний

устрій на Україні”, тов. Любченко різко критикує нинішні політичні погляди академіка Грушевського на підставі відкритого листа останнього до всіх, хто привітав його з ювілеєм наприкінці 1926 року...

Насамперед Грушевський обурений тим, що в статті його поставлено поруч з В. Винниченком та Зеровим, хоч загальновідомо, що він з ними нічого спільного не має.

...Грушевський вважає нечесним з боку Любченка те, що останній у своїй статті критикує ті місця листа Грушевського, які не було вміщено в газеті (Йдеться про публікацію в газеті “Пролетарська правда” від 9 жовтня 1926 року - Авт.) і взагалі у нас не надруковані. І нарешті, Грушевський не розуміє, чого від нього хоче Любченко або особи, які стоять за спиною Любченка. Якщо метою Любченка є дізнатись кредо Грушевського, то він сам ніколи не говорив про те, що він комуніст, а якщо б був таким, то увійшов би до компартії...

Внаслідок публікації статті у Грушевського нині дуже пригнічений настрій і він взагалі тепер хоче відмовитись від президентського крісла. Крім того, його ще більше лякає та обставина, що в Академії у нього немає більшості і йому немає з ким працювати там”¹⁷⁵.

Наприкінці 1926 року з різкою критикою виступив нарком освіти УСРР Олександр Шумський. Власне, він дозволив собі таку критику у промові на зборах партійного осередку Наркомату освіти у листопаді 1926 року. Не варто перебільшувати значення цього виступу, який видрукували на початку 1927 року, коли Шумського за наполяганням Кагановича зняли з посади наркома освіти, а новий нарком, Микола Скрипник, взявся критикувати свого попередника. Разом з тим не слід і применшувати значення виступу Шумського, оскільки його аргументи проти Грушевського були підхоплені й неодноразово використовувались пізніше іншими авторами.

За що критикували Грушевського цього разу? За його статтю “Ганебній пам’яті” в журналі “Україна” у зв’язку з 50-літтям відомого Емського указу 1876 року, в якій стверджувалося, що “затоплений дзвін 1876 року, видимо, досі дзвонить, і його гук, в хвилях революційного затишку, бентежить слухи патріотів панрусизму”¹⁷⁶.

Грушевський мав на увазі виступи Юрія Ларіна та Авеля Єнукідзе на останній сесії Всесоюзного Виконавчого Комітету, в яких московські діячі, зокрема, дозволили собі випадки проти керівників УСРР за їхнє, мовляв, ігнорування російської мови і насадження національних мов. “...Примара великоруського імперіалізму, – мовилося у статті, – що висунулася в виступах Ларіна – Єнукідзе й ін. на останній московській сесії Всесоюзного Центрального Комітету, загрозила загостренням національної ідеології всупереч всім раціям соціалістичного будівництва. Се правильно відчули відповідальні керівники Радянської України, енергійно виступивши проти яких-небудь обмежень українського національного розвитку”¹⁷⁷. В даному разі Грушевський мав на увазі статтю “До теорії боротьби двох культур” наркома юстиції і тоді ще майбутнього наркома освіти М. Скрипника у харківській газеті “Комуніст” (1926, 3 і 4 червня).

Грушевський, взявши за основу свою давню публікацію в “Украинском вестнике”, що виходив у Петербурзі (1906, № 1), з приводу скасування ганебного указу про заборону українського слова, в досить гострій і переконливій формі привернув увагу до одного з ключових напрямів національної політики в УСРР, підкресливши, що “тепер, навіть в білій пресі, що проливає сльози

над українізацією, над недопустимою слабодушністю комуністів, які серйозно здійснюють се гасло українізації, замість тільки дурити ним хохлів, – навіть там мало хто договорується до відживлення старих заборон”¹⁷⁸.

Він абсолютно точно вгадав, до чого прагнуть діячі типу Ларіна, який, до речі, неодноразово відверто виступав проти політики “українізації” і був навіть критикований Кагановичем (sic!). Думки Грушевського варто процитувати, щоб зрозуміти – його оцінка ситуації була правильною: “...Закріпити на вічні часи те підрядне становище, на яке звели українську культуру царські заборони, – ту дистанцію, яку вони витворили між державною великоруською культурою і культурами провінціальними, і в першій лінії – найбільш претенціозною і небезпечною між ними – культурою українською. Забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов’язкових і пануючих предметів в шкільнім навчанні. Зіставити місцеві культури при “домашнім ужитку”, а за великоруською культурою – значіння “окна до Європи”: тої форми, в котрій світова творчість має доходити до знання, свідомості і житку “менших народів” (зайвість перекладів на українську й інші мови, коли всі ці провінціальні народи можуть користуватися перекладами російськими; зайвість українських форм для таких вищих культурних явищ, як, скажім, опера; можливе обмеження українського театру місцевою побутовщиною – тимчасом як світовий репертуар мав би зіставитися фактичною привілеєю театру російського і т. п.). Одночасно використати всі матеріальні лишки провінцій на розвій всесоюзних, себто фактично великоруських установ. Їх розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціальних звернути всю культурну творчість, оскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоруської культури. Се, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням адептів великоруської великодержавности, чи імперіалізму, – їх же ім’я легіон”¹⁷⁹.

При цьому Грушевський підкреслював, що “всякий натиск на повноту української культури або порушення перспективи вповні сприятливих до неї відносин в рамках Радянського Союзу загрожує якраз підвищенням націоналістичних течій і закаламученням нормального українського національного будівництва”¹⁸⁰. Хоча навряд чи ці слова могли бути сприйняті представниками владних структур за щирі.

Важко сказати, чого в критичному виступі Шумського проти Грушевського було більше – щирості чи політичної кон’юнктури. Скоріше за все, більше останньої, оскільки над ним уже тяжіло висунуте Кагановичем тавро “націонал-ухильника” і обвинувачення у “форсованому” здійсненні “українізації”. Напевно, Шумський (пам’ятаючи, що він колишній “боротьбіст”) прагнув хоч якось піднести свій політичний авторитет в очах большевицького керівництва.

З появою нових критичних виступів на свою адресу Грушевський зрозумів, що ситуація поволі змінюється не на його користь. У звіті Історичної секції за 1926 рік Грушевський писав, що через півроку після обнадійливого пленуму Укрнауки (що відбувся у січні 1926 року) “світлі можливості повного свободного ходу наукового життя відсувались далі і далі - в далеку далечинь”¹⁸¹. Підтвердженням його слів стало те, що почастишали скорочення працівників, нерегулярність виплат, дедалі гостріше відчувався брак засобів, книг, матері-

алів, приміщень, ДВУ підняло ціну на журнал “Україна”, що зменшило кількість передплатників на 20%¹⁸².

Тривожні настрої Грушевського відбили і повідомлення таємних інформаторів про нього восени 1926 року. В одному з них, датованому 19 листопада, йшлося про ситуацію у ВУАН: “Всі чекають реорганізації Академії й незадоволені тим, що в Харкові дотепер затримують і не затверджують Статут ВУАН. Вважають, що затримується це в Головнауці.

Академік М.С.Грушевський з приводу свого президентства в Академії висловився у розмові з с/с, що він чекає провалу, оскільки проти нього провадиться ворожа лінія. Грушевський сказав, що навіть за умов тиску (а в необхідності такого немає сумніву) він може бути все ж не обраний президентом”¹⁸³.

Подальші події підтвердили ці песимістичні прогнози.

3. Піррова перемога (1927–1928)

Події, що сталися наприкінці 1926 року, поставили перед Грушевським серйозну дилему. Він зрозумів, що без однозначного (і обов’язково публічного) вибору на користь владних структур його шанси очолити ВУАН чи навіть просто нормально працювати не будуть реалізовані. Тим не менш йти на “остаточний” поклон, давати беззастережну “клятву вірності” більшовицькому режиму він все-таки не зміг і не збирався, що яскраво засвідчило святкування його 60-річчя. Відтак Грушевський балансував (йдучи на окремі компроміси, але не “перефарбовуючи” свого “прапора” у червоні кольори). Однак чим довше тривала ця ситуація, тим виразніше він розумів, що потрапив у безвихідь. Саме це визначало його настрої, в якому почали домінувати розчарування, роздратування, страх втратити будь-які перспективи у майбутньому, перманентне почуття небезпеки.

До всього цього додавалися наслідки його впертої боротьби проти керівництва ВУАН. Впевненість у винятковості свого становища надавала Грушевському сили у цій виснажливій боротьбі. Нині, коли стали доступними архівні матеріали (а з-поміж них безпрецедентно важливі для розуміння тієї ситуації документи ГПУ-НКВД), коли надрукований щоденник Сергія Єфремова, інші джерела, які можна співставляти з тим, що писалося про це на Заході (насамперед в українській діаспорі), навряд чи варто засуджувати або робити винною якусь одну сторону, що протистояли одна одній. Не підлягає сумніву: ні Грушевський, ні його академічні антагоністи не сприймали більшовицького режиму. Отже, в політико-ідеологічному плані це була війна за ті самі цінності. Однак Грушевський мав власну модель Академії (як він вважав, більш національну), прагнучи у будь-який спосіб (часом неприпустимий) її реалізувати і стати на її чолі, що, сказати б, не викликало оптимізму у тодішніх провідників ВУАН. Нарешті, не підлягає сумніву, що комуністичний режим стимулював конфлікт, а потім стовідсотково скористався наслідками цього фатального українсько-українського протистояння, яке досягло апогею у 1927 році.

Тим не менш і за цих умов Грушевський продовжував роботу. На початку лютого було завершено редагування 1 і 2 чисел журналу “Україна”, в якому було вміщено його велику статтю “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості”. 20 лютого на засіданні Історичної секції з приводу 30-річчя смерті П.Куліша академік виголосив доповідь із такою самою назвою. Упро-

довж року було підготовлено ще чотири номери “України”. Та повернімося до ситуації, що склалася і не могла не впливати на Грушевського.

Після приїзду в Київ він діяв через Історико-філологічний відділ, Президію та Спільне зібрання ВУАН, енергійно ставлячи питання організації та напрямків історичних досліджень, з’ясовуючи конкретні проблеми (зокрема, мовні). Це викликало невдоволення керівництва Академії і в першу чергу її неодмінного секретаря Агатангела Кримського. Вже 15 листопада 1924 року сталася перша публічна його сутичка з Грушевським. Про це С.Єфремов у щоденнику зробив такий запис: “Вийшло це за правопис. Грушевському хочеться задержати – навпроти академічного, обов’язкового – старий галицький правопис, од якого – до речі сказавши, тепер і самі галичани вже одмовилися. І от він на засіданні Управи зняв це питання, – не до речі, бо не Управи це компетенція. Хотів він, щоб Академія дала дозвіл друкувати “Україну” кількома правописами, залежно від авторів”¹⁸⁴.

Після цього прямо на засіданні розпочалася філологічна дискусія, яка завершилася особистими образами. “Розійшлися не любо, – констатує Єфремов. – Боюся, що почнеться тепер боротьба поза спинами й поза лаштунками, користуючись харківськими знайомствами. А в результаті можемо погрузити в болото по самі вуха”¹⁸⁵.

“Харківські знайомства” – це представники тодішнього керівництва УСРР, через яких Грушевський намагався розв’язувати конкретні науково-організаційні питання. Поза сумнівом, тут був елемент розуміння власної значущості і переваг свого становища (адже формально його запрошували повернутись з еміграції “найвищі кола”), але не лише це. Як засвідчують протоколи Спільного зібрання ВУАН, до таких дій спочатку підштовхнуло саме керівництво Академії. Наприклад, 24 березня 1924 року Грушевський робив доповідь про необхідність перенесення до Києва УСІ. При цьому він звернувся з проханням збільшення коштів на утримання Археографічної комісії та Історичної секції. Спільне зібрання ухвалило відрядити його до Харкова для клопотання з цього приводу, а Кримський власноруч підписав на це мандат. 7 квітня Грушевський доповідав про підсумки своєї поїздки, яка, хоч і не у всьому, але була успішною¹⁸⁶.

Важливо й те, що спочатку керівництво Академії (при всьому настороженому ставленні до Грушевського) не протидіяло йому, погоджувалось з його проектами. Це вже згодом така підтримка припинилася. Сам Грушевський, як досвідчений керівник, досить швидко зрозумів, що формальна підтримка нічого не варта, що треба діяти самому, якщо цікавить результат, а не процес. Відтак він самостійно звертався до харківських керівних установ, “пробиваючи” (як тоді висловлювались) штати, кошти, асигнування на видавничі проекти тощо. Однак це не сподобалось чиновникам у Харкові. 8 грудня 1924 року з’явився лист за підписом заступника голови Укрголовнауки Матвія Яворського “з приводу приватних запитів, між іншим листування проф. Грушевського до різних офіційних представників України в справі штатів”. У листі ВУАН “категорично пропонувалося” припинити звернення представників уряду “в справі, що доторкає не їх приватно, а ВУАН”¹⁸⁷.

30 грудня 1924 року було ухвалено рішення Президії Укрголовнауки про кафедру Грушевського. Тут підкреслювалось, що “керівники кафедр повинні в своїх пропозиціях рахуватися як з положенням АН, так і з грошовими засо-

бами. При всяких заходах керівники кафедр повинні придержуватися загального порядку і робити заходи через АН, а не по мимо неї, окремо від себе"¹⁸⁸. 15 січня 1925 року Спільне зібрання підтвердило легітимність звернень Грушевського, оскільки вони пройшли через ухвалу Історико-філологічного відділу і самого Спільного зібрання. Проте подальше загострення взаємин Грушевського і Президії ВУАН змусило його далі діяти одноосібно, використовувати приватні або напівофіційні контакти. Цим і диктувалися поїздки до Харкова самого академіка або його довірених осіб (в першу чергу Ф.Савченка). В такій ситуації керівники ВУАН почували себе ніби “зайвими”, а Грушевський у їхніх очах виглядав “фаворитом” влади.

У своїх спробах привернути увагу партійно-державного керівництва до необхідності стабільного матеріального забезпечення історичних досліджень Грушевський досить часто апелював до наркома освіти УСРР Миколи Скрипника, а також до голови Укрголовнауки Юрія Озерського (М.Яворський перейшов на наукову роботу). Мине не так багато часу, і Яворський та Озерський будуть заарештовані. Перший проходитьиме по справі “УНЦ”, а другий – у справі “Української військової організації (УВО)”. Знаючи, що Яворський і Озерський свого часу контактували з Грушевським, слідчі намагатимуться “зв’язати” їх з ним, будуть вичавлювати з них свідчення про сприяння “контрреволюційній” діяльності вченого. Так, у протоколі свідчень Яворського від 12 липня 1931 року читаємо, що одним із завдань його і Озерського було “під виглядом реорганізації ВУАН у напрямку її радянської очистки ґрунт у ВУАН для легальної бази Грушевського шляхом усунення від керівництва ВУАН групи Єфремова – Кримського, а також влаштувати на місцях наших людей, хоча президентом ВУАН Грушевського провести не вдалося”¹⁸⁹.

Озерського, колишнього боротьбіста, буде засудженого у 1932 році до 10 років ув’язнення. Йому, зокрема, інкримінувалася приналежність до керівництва боротьбістської підпільної організації, що готувала збройне повстання та інтервенцію проти більшовицького режиму, а також те, що він “був у курсі всіх зв’язків цієї організації з центром М.Грушевського...”¹⁹⁰. Тим, хто фабрикував справу Озерського, було байдуже, що неодноразово Грушевський, коли почався відвертий наступ на нього, виступав проти голови Укрголовнауки, вважаючи, що така лінія продиктована суб’єктивним ставленням останнього, а не загальною політикою.

Втім, тиснули не лише з політичної “гори”. У січні 1925 року А.Кримський оголосив проект “Основних положень реорганізації ВУАН”, яким фактично мала бути знищена Історична секція. Це викликало відповідну реакцію обурення Грушевського, хоча 9 лютого того самого року Спільне зібрання не підтримало ідею зміни структури Академії. Вийшло так, що сам Грушевський підкинув багаття у вогонь, надрукувавши в журналі “Україна” (1925, число 1–2) непідписану (але ним написану) статтю “Всеукраїнська Академія наук”. Ця публікація містила обвинувачення академіків-фундаторів в тому, що вони не брали участі “в українській науковій і громадській роботі, спеціально в Київському науковому товаристві”, а також твердження про те, що Академія з самого постановня була “чужим обрусительним паростком”. Ще гірше у статті виглядали підсумки роботи ВУАН за перші 6 років її існування: стверджувалось, що Академія так і не вийшла з організаційного періоду¹⁹¹. Було цілком зрозуміло, що Грушевський “самостверджується” за рахунок критики діяльності попередників і дає зрозуміти, хто насправді здатен зробити Академію ефек-

тивною.

Скандал був неминучим. І він вибухнув на засіданні І-го відділу. Ось як описував цей епізод М.Василенко: “Розмова, схоже, мала гострий характер. М.В.Птуха, кабінет якого за стіною кабінету Єфремова, де збирався І Відділ, казав: “так кричали, що у мене було чути”. С.О.Єфремов запитав М.С.Грушевського вказати йому, хто з призначених вперше академіків не брав раніше участі в українському громадському житті. Нарахували лише двох: М.Ф.Кашенко на другому відділі і Ю.В.Тарановський – на третьому. Тому Грушевський не має права говорити, що було призначено тих, хто ніякої участі в українських справах не брав. Ще більш гостро поставив питання С.О.Єфремов стосовно твердження Грушевського, що ніхто із запрошених членів Наукового товариства не брав участі у виробленні статуту Академії. Єфремов попросив назвати цих осіб. Грушевський не зміг і з’ясувалось, що він один не брав у цьому участі”¹⁹².

Аналогічно подає інформацію про це засідання і Єфремов у своєму щоденнику, завершуючи так: “Грушевський пішов не попросившись... Не можу зрозуміти, чого злоститься цей чоловік, чого силкується обкидати болотом устанovu, що дала притулок йому со чади і домочадці. Невже тільки тому, що не він її збудував і тепер, хоч розминаючись з правдою, хочеться притягнути її таки до себе?”¹⁹³

У лютому 1925 року Грушевський почав зачитувати на зібраннях листи Кримського до Харкова із характеристиками опонентів, а згодом на засіданні у присутності Яворського зажадав реорганізації ВУАН та її керівництва. У квітні того самого року на засіданні І-го відділу запропонував обрати академіком свого рідного брата (зрозуміло, пропозиція провалилася). Ці та інші дії почали поступово псувати його репутацію серед академіків, розколювати саму Академію. Грушевського підтримало кілька членів І-го відділу і в Спільному зібранні – керівник ІІ-го (фізико-математичного) відділу геолог академік П.Тутківський. На початку 1925 року в опозицію до Кримського став також секретар ІІІ-го (соціально-економічного) відділу академік М.Птуха. Давнім прихильником Грушевського був профедор О.Яната. Отже, у ВУАН щодо її керівництва виник цілий опозиційний блок. Стосунки між Кримським та Грушевським вийшли за всі етичні межі, але при цьому Спільне зібрання все-таки підтримувало неодмінного секретаря¹⁹⁴.

Грушевського це дратувало і провокувало на наступні дії, яких можна було уникнути. Про них ще йтиметься, а тут варто згадати його сутичку з Кримським на Спільному зібранні 25 жовтня 1926 року. Грушевський заявив протест проти виправлень мови видань науковим коректором Павлом Іванцем. Йшлося про те, що слово “єврей” виправили на “жид” і про написання займенника і частки “ся” вкупі з дієсловом у “Літопису Величка”. Виправлення були зроблені за наказом Кримського, який іронічно пояснював, що не міг допустити до друку ці “так звані академічні видання з грубими відступами від старого оригіналу” та галицьким правописом, дорікав Археографічній комісії за свавільство. Іванець пояснив, що він змінив слово “єврей” на “жид”, покликаючись на давню статтю Грушевського “Українські жиди”. Це пояснення було вочевидь нещирим, оскільки використання останнього слова, як добре відомо, не заохочувалось в УСРР. Грушевський пояснив, чому і коли він змінив написання згаданого слова, а також те, що частка “ся” в “Літопису Величка”

пишеться по-різному. При цьому він вимагав незалежності для Археографічної комісії, говорив про “шкідливий характер уряду” неодмінного секретаря, який продовжує систему старої Російської Академії і надав собі забагато прав, а тому саму посаду цю слід ліквідувати. Більшість Спільного зібрання пішла за Кримським, а сама ця ініційована Грушевським суперечка (якої публічно можна було уникнути) і тим більше пропозиції похитнули його авторитет серед різнофахового академічного середовища¹⁹⁵.

У одному з листів Грушевський писав В.Кузіву: “Кримський, маючи за собою своїх помічників, править Академією безпардонно... Я ж з Кримським і Єфремовим давно ані вітаюся, і не розмовляю, бо вони роблять мені і моїм співробітникам пакости, де можуть, і мене ж потім оклеветують у всяких несправданих речах”¹⁹⁶. І справді, звернення Грушевського до начальства, поїздки його посланців до тодішньої столиці – все це почали зв’язувати з “доносами” на керівників ВУАН, що, зокрема, відбивають щоденникові записи Єфремова.

Розкол і напруженість у ВУАН посилювались. Водночас чекісти прагнули обкласти Академію “своїми” людьми, аби впливати на ситуацію, стимулювати розбрат. “Якусь вакханалію, – фіксує в щоденнику С.Єфремов 5 грудня 1926 року, – розводить круг Академії ГПУ (чи українізовано – ДПУ). За два тільки тижні п’ять чоловік наших співробітників викликали, допитували про Академію, вимагали “давати відомості” надалі, і, взявши підписку, що нікому про це не скажуть, пускали. Кажу – п’ятеро, бо стільки приходило до мене на сповідь, а можливо, що не всі приходили. З оповіданнів сповіданців моїх виходить така картина. Фактично ДПУ дуже добре знає, що робиться в Академії, знає навіть такі деталі, що їх звичайні наші співробітники не знають. Це показує, що є у нас шпиги десь близько коло центра, але не в центрі, бо всього таки ДПУ не можуть дати, що його цікавить. А цікавлять найбільше внутрішні стосунки – Грушевський, Кримський, Єфремов: що хто говорить, що робить... Вибори найдужче їх цікавлять... А взагалі ДПУ очевидно одержує од своїх “сексотів” (секретних сотрудників) якусь кашу дрібниць і спліток, в якій не добере тями і хоче її коригувати допитами наших співробітників. Теж система! Нема людям, чого робити, то вигадують собі роботу, щоб своє існування виправдати”¹⁹⁷.

І справді, проаналізувавши численні документи і матеріали, можна переконатись, що часом в повідомленнях про ВУАН, Грушевського, Єфремова, Кримського та інших є чимало, суперечливої, тенденційної інформації. Але, з іншого боку, Єфремов мав рацію, коли записав, що чекісти досить добре знали, що діється в Академії. Це підтверджує аналіз багатьох узагальнюючих документів ГПУ щодо ВУАН. Ретельно фіксувалися не тільки події внутріакадемічного життя, а й, сказати б, довколоакадемічного: розмови про ВУАН, оцінки, думки різних людей.

Важливою для розуміння ситуації у ВУАН є оперативна записка від 14 січня 1927 року, в якій ідеться про те, як академік Кримський, знаючи, що у Академії є чимало інформаторів ГПУ (причому із самої верхівки), у розмові з керуючим справами ВУАН П.Лозієвим прямо висловив підозру, що той сам є таким інформатором. Останній переконливо спростував підозру Кримського і заявив: “Якщо Ви мене запитуєте, чи маю я відношення до ГПУ, то я заявляю категорично, що ні, якщо Ви прямо висловлюєте впевненість в таких підозрах, то мені взагалі немає чого продовжувати з Вами розмову. Взагалі ж мої політичні симпатії Вам досить добре відомі, і я заявляю, що у випадку виклику

мене до ГПУ я, поза сумнівом, розповім все, що мені відомо, нічого не приховуючи"¹⁹⁸.

Кримський вибачився і попередив Лозієва, що в разі виклику його в ГПУ там почнуть насамперед розпитувати про стосунки Грушевського з Єфремовим і Кримським, про авторитет обох угруповань в Академії, про те, хто під чийм впливом – Єфремов під впливом Кримського чи навпаки. Тут Лозієв відповів, що відомо вміння Кримського підкорити собі будь-кого. Натомість Кримський “підказав” керуючому справами ВУАН, як слід характеризувати Грушевського: “Ви ж знаєте, як поводить Грушевський і яку розбещуючу роботу він здійснює в Академії. Всім цілком зрозуміло, що Грушевський ні на йоту не змінився і чекає повернення тих часів, коли він міг бути головою уряду”¹⁹⁹.

З огляду на все це цілком зрозумілим є причини пригніченого самопочуття Грушевського наприкінці 1926 – на початку 1927 року. Це самопочуття стало предметом докладного аналізу влади і ГПУ, про що сам академік, напевно, не здогадувався. Так, М.Левицький, який свого часу (як представник УСРР) вів переговори з Грушевським у Відні, сприяв його приїздові з еміграції, неодноразово (вже після повернення з-за кордону) зустрічався з вченим, а після однієї розмови надіслав спеціального листа до членів Політбюро ЦК КП(б)У. Грушевський, як зазначалося в листі, почав розмову з того, що “йому працювати дуже важко, оскільки з боку НКОсу немає визначеної лінії щодо Академії... вказуючи на те, що, мовляв, його Шумський викликав до Харкова, говорив з ним про Академію, квапив, а згодом вся справа заглохла...

Через кілька днів я одержав лист від Грушевського..., копію якого при цьому додаю... Мені здається, що потрібно було б надати йому можливість випустити Чернігівський збірник... Це одне. А друге – потрібно обговорити питання про українську інтелігенцію, а особливо у Київському її центрі. Я не хотів би тут вдаватися до критики НКОсу, але, як на мене, з боку НКОсу не було достатньої роботи, що її слід було б йому зробити стосовно розшарування й виявлення і залучення української інтелігенції”²⁰⁰.

В одному із документів Київського ГПУ на початку січня 1927 року також докладно аналізувалися причини “пригніченого настрою” Грушевського, що розділялись на дві групи. Перша пов’язувалася з матеріальною стороною (тут і відсутність у академіка нормальних житлових умов, і брак необхідної підтримки у його науково-публікаторській діяльності), друга – з незадоволенням Грушевського неясністю загальної політики стосовно різних угруповань у ВУАН²⁰¹.

У доповідній записці ГПУ УСРР до ЦК КП(б)У від 8 лютого 1927 року “Про академіка М.С.Грушевського” повідомлялось, що останнім часом настрої ученого погіршився, “боротьба з Президією ВУАН, інтриги, що там проти нього проводяться Єфремовим – Кримським, напевно, нервують Грушевського. Особистий секретар його Савченко говорить, що у Грушевського внаслідок того, що він буцімто не зустрічає до себе належної уваги з боку Радянської влади, поганий настрій...”²⁰² У цій самій записці наголошувалось на тому, що “особиста ворожнеча у стосунках Грушевського з Президією ВУАН переноситься у ділову обстановку і шкідливо відбивається на роботі Академії”²⁰³.

Однак, вважаючи Грушевського менш небезпечним, ніж представників уг-

руповання Єфремова – Кримського, політбюро ЦК КП(б)У 24 березня 1927 року своїм рішенням знов підтримало його кандидатуру на посаду президента ВУАН. Кримського також планувалося ввести до складу Президії в якості заступника або секретаря. При цьому – звернімо увагу! – У цьому рішенні було записано: “Визнати бажаним публічні виступи Грушевського до виборів. Доручити т. Скрипнику організувати це”²⁰⁴. 28 березня Скрипник зустрівся з Кримським і Грушевським і мав довгу розмову про академічну роботу, про ситуацію в Академії. Грушевський був потрібен владі, оскільки він реально послаблював вплив більш небезпечного, як вважали більшовицькі лідери, правого угруповання серед української академічної інтелігенції. Згадане рішення політбюро ЦК КП(б)У містило пункт про реорганізацію ВУАН протягом трьох наступних місяців. Це знов загострило внутрішньоакадемічну боротьбу. Всі розуміли, що події вступають у вирішальну фазу, оскільки Скрипник був настроєний рішуче і мав конкретну мету – “приручити” ВУАН якнайшвидше.

31 березня – 1 квітня 1927 року відбулося Спільне зібрання ВУАН за участю Скрипника. На ньому вкрай невдало виступив Кримський, який раптом почав говорити, що при перемінах влади Академія нікого так не чекала, як появи більшовиків. “Цю улесливу промову, – записав у щоденнику М.Василенко, – напевно, незручно було слухати не лише академікам, а й наркому”²⁰⁵.

Невдалим виявився і виступ Грушевського. Він почав скажитися на Державне видавництво України, яке мляво друкує праці Історичної секції, а потім раптом – клопотатися про підвищення зарплатні професорові Є.Тимченку та своєму братові О.Грушевському, а також про те, щоб запросити на штатного академіка К.Студинського (очевидно для того, щоб мати більше підтримки). Крім того, Грушевський просив повернути із заслання академіка К.Харламповича. “Всі ці питання важливі, – зауважує Василенко, – але вони були недоречними на першому засіданні при першій зустрічі...”²⁰⁶

Цей невдалий виступ, як зауважив у щоденнику 31 березня 1927 року Єфремов, викликав “надзвичайно різку” відповідь Скрипника, якого вивело з рівноваги прохання про Харламповича. У цьому він побачив політичний підтекст і заявив, що буде опікуватись лише науковими, а не політичними проблемами Академії. За словами Єфремова, “прикро було слухати таку промову, але – треба правду сказати – сам Грушевський її викликав своїм нетактовним висококом і мусив слухати начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді. Огидна сцена. З тяжким почуттям розійшлося Спільне зібрання після неї. Хоча дехто казав: може, воно й добре, що Грушевський сам виявив себе: менше віри буде його брехням, наклепам та іншим аллюрам, з якими він заходжується коло кожного начальства”²⁰⁷.

Однак і після цього Грушевський не перестав клопотатися за повернення до Києва академіка Харламповича, який з 1924 року перебував у засланні. Документи, пов’язані з цим, також збереглися у справі-формулярі на Грушевського (до речі, Харлампович повернувся із заслання у травні 1928 року і був змушений оселитись у Ніжині, оскільки йому не дозволили жити у Києві і “не затвердили” академіком у ВУАН за “ідеологічну невідповідність радянському ладу”). Зберігся і перлюстрований лист до Харламповича, написаний у серпні 1927 року, в якому Грушевський торкається і власних проблем: “Щоб посунути наперед свою Історію Укр[аїни], я все відкладаю, навіть газет не читаю – стільки часу забирає різна канцелярщина і всяка “організаційна робота” – то значить виймання палок з колес. Уже не знаю, коли буде легше. Я дуже за сей

рік знервувався, переутомивсь, не маючи спочинку, – як білка у колесі”²⁰⁸.

10 квітня 1927 року Грушевський виступає з науковою доповіддю на засіданні Історичної секції з приводу 25-річчя від дня смерті О.Лазаревського. 5 травня він відкрив вступним словом засідання тої самої секції, присвячене оглядові наукового руху в Україні у 1926 році. Тоді ж, у травні, було завершено підготовку 3-го числа журналу “Україна” (у липні і вересні будуть підготовлені відповідно номери 4-й, в якому буде вміщено статтю Грушевського про О.Лазаревського, і 5-й). Весна 1927 року принесла чергове загострення не лише стосунків Грушевського з групою Єфремова – Кримського, а й ситуації в Україні. Почалися арешти кооперативних діячів, яких обвинувачували в протидії політиці влади на селі. Все це підвищувало увагу ГПУ до особи Грушевського, який неодноразово і відверто, пояснюючи своє політичне кредо, заявляв, що “він спирається в першу чергу на селянство”²⁰⁹. Не випадково саме кооператори будуть згодом, у 1930–1931 роках, першими серед тих, із кого почнуть у ГПУ “видобувати” відомості про “контрреволюційну” діяльність Грушевського, на якого вже було накопичено чимало “компромату”.

Ось, наприклад, “сигнал” на Грушевського – заява одного із аспірантів НДКІУ. Цей документ надійшов до Укрголовнауки в листопаді 1926 року, а звітти надісланий до заступника голови ГПУ УСРР Карла Карлсона. Автор заяви сигналізував про те, що “М.С.Грушевський як голова кафедри не дбає про пролетаризацію кафедри, а навпаки, заповнює її правими ворожими пролетарській справі елементами...”²¹⁰ Більше того, в заяві робився висновок, що керівництво кафедри висуває “не лише ворожих нам людей, а науково бездарних”, серед яких називались В.Євфимовський, Д.Кравцов, П.Нечипоренко, П.Глядківський та ін. Закінчувалася заява запевненням: “Останні доповнюючі матеріали подам пізніше”²¹¹. Зауважимо лише, що автор “сигналу” на початку підкреслив, що він не просто аспірант, а й член ВКП(б) і вказав номер свого партквитка.

Підозри й доноси переслідуватимуть Грушевського всі десять років після повернення з еміграції. Перший донос про те, що він створив в Історичній секції ВУАН “ворожу політичну організацію”, об’єднавши довкола себе “активних “хлопців” від української контрреволюції”, з’явився вже в січні 1927 року. Його автором був один із аспірантів Харківської науково-дослідної кафедри, який, зокрема, зазначав, що “добір працівників і організація наукової роботи (порайонне) викликали у мене підозру про існування за лаштунками Історичної секції ворожої нам політичної організації”²¹².

ГПУ пропонувалося “перевірити” оточення Грушевського, групу, що “не змінювала своїх переконань і зовсім не стала радянською...”²¹³ Особливу недовіру викликали порайонні комісії, що під пером пильного аспіранта виглядали як осередки заколотницької периферії. Наприкінці містився висновок про існування ворожої організації, “можливо, поки що не досить активної, але здатної виділити у необхідний момент “кабінет міністрів”, як і робила Академія в минулому.

Ось чому нині слід звернути особливу увагу, щоб викрити групу”²¹⁴.

В середині того ж 1927 року через Іноземний відділ ОГПУ СРСР до ГПУ УСРР надійшла інформація про те, що Грушевський “приїхав на Україну з відома й дозволу Польщі і що в УСРР він здійснює роботу за польськими завданнями... Кінцева мета – створення самостійної української держави в

складі УСРР і Галичини під протекторатом Польщі”. Цікава резолюція В.Балицького на цьому документі: “Це дуже важко довести. До речі, чи висловлювався Грушевський хоч одного разу проти Польщі? Тепер зручний випадок. Можна у нього вимагати інтерв’ю. Цю орієнтировку надішліть до Києва”²¹⁵. Зрозуміло, це була абсурдна інформація, оскільки Грушевський ніколи не приховував своїх антипольських настроїв.

В середині 1927 року у ВУАН вибухнув черговий скандал. Він торкався будинку по вулиці Володимирській, 35, що його Грушевський прагнув дістати для історичних установ. 6 червня це питання винесли на Спільне зібрання. Єфремов і Кримський вважали за потрібне передати будинок Історико-філологічному відділу, оскільки історичні установи існують у складі відділу і не мають права юридичної особи. Було підписано відповідне клопотання, яке академік Павло Тутківський мав передати до Київської міської ради, оскільки йшов туди на якесь засідання. Однак спочатку документ потрапив до Грушевського, який власноруч “виправив” його, викресливши слова про Історико-філологічний відділ і дописавши “для історичних установ”.

На Спільному зібранні Єфремов кваліфікував цей вчинок як некоректний і неприпустимий, а Президент ВУАН Липський винагав: “Запишіть до протоколу, що тут було підроблено документа”. Грушевський спалахнув, а підчас виступу Кримського кинув репліку: “Брешіть далі”. Кримський заніс ці слова до протоколу, а потім Президія на знак протесту проти такого роду висловів залишила засідання²¹⁶.

Однак в той самий день справу все-таки вдалося владнати. Зібрано було приватну нараду академіків, на якій покритикували і Липського, і Грушевського. Ось як описує поведінку останнього Єфремов: “Він признав некоректність, але виправдовував себе тим, що у його нерви занадто натягнуті, і хоч він зажив перед засіданням валеріяни, але почувши репліку Липського, втратив рівновагу... Прирадили – прохати Липського Кримського повернутись і поновити засідання. Кримський погодився під умовою, що Спільне зібрання на письмі висловить йому співчуття за “несправедливу образу”. Вісімнадцять чоловік академіків підписало вираз спочуття, і засідання знов розпочалося. Липський узяв свої слова назад, за ним і Грушевський. І таким способом справа зліквідовано”²¹⁷.

Власне, це ще було не все, оскільки влітку і восени тривала боротьба за будинок. Грушевський особисто звернувся за підтримкою до Скрипника і будинок передали історичним установам. У жовтні 1927 року Грушевський поставив питання про створення у будинку виставки в пам’ять 20-річчя смерті Володимира Антоновича, для чого пропонував здійснити ремонт і розпис приміщення за проектом Василя Кричевського²¹⁸.

Середина 1927 року ознаменувалася ще однією неприємною подією: в ніч з 6 на 7 червня покінчив життя самогубством (втопився у Дніпрі) археолог, етнограф, мистецтвознавець, один з найавторитетніших знавців українського народного мистецтва, співробітник Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка Данило Щербаківський. Те, що його довели до самогубства, засвідчувала передсмертна записка: “Я втопився. Залишити музей, якому віддав кращі роки свого життя, не маю сили. Боротися з кваліфікованою підлістю Онищука й Винницького не вмію, терпіти постійні провокаційні візити Винницького далі не можу. Від ревізії музею комісією Укрнауки нічого доброго не жду, - отже, вона й досі не починається. Досвідчені інтригани нашого музею зуміють обробити ревізійну комісію так само, як обробили громадську

опінію в справі виходу Онищука з Академії або обробили Семка (С.Семко – член Колегії наркомату освіти УСРР. – Авт.) в нашій справі. Семко не хотів навіть нас вислухати, а він входить до ревізійної комісії Укрнауки. Отже, результат який – ще більше обплюють, зганяють, з білого зроблять чорне, з чесного чоловіка – подлеца. Цього пережити я не можу”²¹⁹.

Грушевський сприйняв цю трагедію дуже близько до серця. Разом з академіками А.Кримським, С.Єфремовим, В.Перетцом, О.Новицьким 11 червня 1927 року він взяв участь у похороні Щербаківського (його поховали на території Києво-Печерської лаври). Однак цим все не обмежилось. Він був серед тих діячів, які у червні 1927 року підписали лист до редакції газети “Пролетарська правда” у зв’язку з самогубством. Автори листа підкреслювали, що “передчасна і страшна смерть Данила Щербаківського сталася не в наслідок його інтимно-особистих переживань, не в наслідок загального песимістичного сприймання життя”, а була “виявом безвихідного розпачу, що виник з тих умов праці, які утворилися в Київському історичному музею ім. Т.Г.Шевченка”²²⁰.

У зв’язку з цим було висунуто вимогу провести кримінальне і громадське розслідування: “Ми вимагаємо, щоб цей розслід не провадився в бюрократичних сховищах канцелярій, а щоби преса і інші органи вияву громадської думки стежили та, по змозі, інформували громадськість про хід слідства і про його результати.

Ми вимагаємо, щоби негайно були усунені ті, що стояли на чолі Музейної Управи Київського Музею, і щоби в ту управу увійшли люди з науковим та громадсько-політичним авторитетом”²²¹.

Крім того, Грушевський власноруч підготував і видрукував у журналі “Україна” некролог про вченого. “...Не лишилось далі інших форм протесту, як тільки ті, що практикуються в примітивних умовах життя: самогубством довести завдану кривду!.. Дійсно, неможливі обставини, довели його до самогубства, як останньої форми протесту”²²².

Ці та інші фрагменти некролога потрапили у зведення ГПУ і стали предметом пильного аналізу. Розслідування обставин самогубства Щербаківського велося органами прокуратури Києва та спеціальною комісією НКО УСРР. До певної міри протест подіяв. Колегія НКО увільнила А.Винницького з посади директора Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г.Шевченка, визнала за доцільне перевести на роботу в інший музейний заклад А.Онищука (також згаданого у передсмертному листі Щербаківського). Разом з тим було прийнято версію, що Щербаківський вчинив самогубство, мовляв, у стані депресії і кризи, а не через цькування. Згаданого листа до “Пролетарської правди” не надрукували, хоча при цьому покарали декого із тих, хто переслідував небіжчика. Однак уже в середині липня 1927 року Скрипник у виступі на пленумі Центрального бюро секції наукових співробітників УСРР звинуватив авторів листа у спробах використати смерть Щербаківського для політичних маніпуляцій академічних кіл проти радянської влади. Невдовзі припинили й розслідування причин самогубства. А у 1934 році Д.Щербаківського оголосили “буржуазним націоналістом” і його могилу зрівняли з землею.

Отже, Грушевський, вказуючи на причини самогубства Щербаківського, що суперечили офіційній версії, в черговий раз свідомо наражався на неприємності і не міг не розуміти, як це вплине на його “імідж” в очах можновладців. Та він зробив свій вибір. Однак і режим не залишився в боргу, невдовзі

продемонструвавши ставлення до нього.

Справа в тім, що в ніч з 14 на 15 червня 1927 року у Києві було проведено арешти. Київським ГПУ був виписаний ордер на арешт колишнього білого офіцера Ф.Бурдиги, який мешкав у будинку, № 14, по вулиці Микільсько-Ботанічній. Будинок цей знаходився на розі Паньківської та Микільсько-Ботанічної і з боку Паньківської значився під № 9. Чекист Бабченко (в матеріалах службового розслідування того часу зазначено, що він чомусь “колишній чекист”), якому виписали ордер на арешт Бурдиги, разом з двірником і кербудинком, племінником Грушевського С.Шамраєм, зайшов у кімнату Грушевського, потім у кімнату його доньки Катерини, але нікого із сторонніх осіб не виявив і пішов. Однак по Києву покотилися чутки, що у будинку Грушевського на вулиці Паньківській, 9, саме тієї ночі було зроблено обшук.

17 червня 1927 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було поставлено питання “Повідомлення тт. Скрипника і Левицького про здійснений у Грушевського обшук”. Це питання доручили “терміново з’ясувати” Всеволоду Балицькому²²³. Останній дав доручення Київському окрввідділу розібратися, на що 18 червня до ГПУ УСРР надійшла телеграма за підписом начальника Київського окрввідділу Западного з підтвердженням того, що робили обшук не в будинку Грушевського, а в двох сусідніх²²⁴.

21 червня до редакції журналу “Україна” прийшов співробітник ГПУ Пилип Такке, який у розмові з академіком з’ясовував деталі нічного інциденту, а потім звітував про цю зустріч, зокрема й про таке: “Закінчивши розмову, я вибачився перед Грушевським за завданий йому клопіт, на прощання Грушевський, потиснувши мені руку, попросив передати вітання начальникові Київського окружного ГПУ, хоча він з ним особисто не знайомий. При прощанні Грушевський вимовив кілька малозрозумілих фраз, з яких я, скоріше за тоном, зрозумів, що він висловлює своє задоволення тим, що ГПУ взялося розслідувати інцидент, що трапився”²²⁵. Характерно, що київські чекисти, доповідаючи своєму харківському начальству, писали: “Таким чином, ми маємо наявний факт відвідання квартири Грушевського без обшуку, факт, зрозуміло, небажаний, але факт випадковий, який нами не міг бути передбачений”²²⁶.

Чи передбачали чекисти тієї червневої ночі зробити обшук у Грушевського, чи ні – все це тепер не мало принципового значення. Ситуація засвідчила, чого варті ті “охоронні” грамоти, які Грушевському видали перед поверненням і на які він покладався. По-різному, але публічно (в першу чергу в пресі) йому після 1924 року періодично нагадували про його “сумнівне” політичне минуле. Тепер був порушений ще один пункт обіцянки влади – той, що академік не підлягав обшукам, арештам і переслідуванням. Нагадували Грушевському про минуле і в інших формах.

У 1927 році Скрипник буквально допитував Федора Савченка. Чекисти зафіксували, що з оточення Кримського було пущено чутки, ніби Савченко їздив до Одеси, щоб формувати там якийсь уряд (не важко здогадатись, хто саме міг “дати” Савченку йому це “завдання”). Ось як подано зустріч Савченка із Скрипником у одному із спецзведень Київського окружного відділу ГПУ:

“Скрипник: Коли Ви були в Одесі?

Савченко: Здається, торік.

Скрипник: Що Ви там робили?

Савченко: Провів засідання, лекцію читав тощо.

Скрипник: А з ким балакали?

Савченко: З Бронштейном.

Скрипник: А ще з ким?

Савченко: З Вайнштейном... Цікаво, що про те ж саме мене запитував і Кримський.

Тоді Скрипник розсміявся і сказав, що Кримський розповідав йому про формування Савченком в Одесі якогось уряду. Савченко сміючись сказав, що уряд, очевидно, сформував поганий, бо він більше року існує, а ознак життя не подає. На цьому інцидент закінчився”²²⁷.

У липні-серпні 1927 року в Україні перебував пастор Василь Кузів. Грушевський зустрічався з ним. Навіть почав умовляти залишитись в УСРР. Кузів, побачивши реалії УСРР, відмовився, але їхні дружні і доброзичливі взаємини залишились незмінним. Тоді ж, у серпні, Грушевський вніс до наркомату освіти пропозицію відзначити 100-річчя випуску Михайлом Максимовичем першої збірки “Малороссийских песен”. 17 вересня політбюро ЦК КП(б)У доручило наркомосу УСРР “забезпечити керування цим святом”. Для цього створювали комісію. У цьому самому рішенні містилася прикметна вказівка вжити заходів, щоб “свято не мало характера широкого святкування 100-ліття української науки”²²⁸.

Тим не менш святкування фактично відбулось. У жовтні Грушевський двічі головував на урочистих засіданнях Історичної секції, присвячених збірці Максимовича, був присутній на вечорі-концерті з цієї нагоди. 10 жовтня було проведено спільне засідання Історичної секції з делегацією галицьких вчених з метою взаємної інформації про стан наукового життя.

6 жовтня 1927 року Єфремов фіксує у щоденнику: “Засідання Відділу. Кримський таки не приїхав. Не прийшов Грушевський. Через те засідання пройшло скоро і тихо”²²⁹. Проте тиша тривала недовго. 17 жовтня за відсутності Грушевського на Спільному зібранні ВУАН Єфремов констатував, що матеріальне становище Академії ускладнюють постійні гінці до Харкова від деяких академічних установ, які шукають для себе додаткові кошти. Академіки запропонували назвати конкретні особи і тоді Кримський вказав на Ф.Савченка і історичні установи. Після цього було ухвалено резолюцію про неприпустимість такого роду звернень до Раднаркому і наркомату освіти без відомості Президії і Управи ВУАН.

І тоді на наступному засіданні контратаку розпочав Грушевський, подавши “Осібну гадку”. Він звинуватив керівництво Академії у кулуарних методах управління, а тому вважав за необхідне здобути окреме фінансування і відокремити Історичну секцію разом з іншими інституціями від ВУАН, винести їх з підлягання Президії та Управі. При цьому він підкреслював, що “при всіх клопотаннях мав завсіди на увазі повагу й видатність Академії як установи та її завдання”²³⁰.

Відкидаючи обвинувачення у привілейованому становищі, Грушевський наполягав: “Я вважаю за собою не менше право клопотатися, щоб Українська наука додала..., посади, які я вважаю найбільш потрібними. Трудно мені зробити закид, що я тим порушую плани Академії, чи роблю щось самочинне. Може я порушую плани голови Управи, але про плани Академії не можна сього говорити – я не виходив і не вихожу поза список, ухвалений Спільним зібранням”²³¹. Знаючи, що інші кафедри також мають потреби, Грушевський пропонував їм

діяти аналогічними власним методами, оскільки Президія і Управа не виявляють енергії у боротьбі за збільшення штатів і коштів Академії, обмежуючись відписками, мінімумом асигнувань та розподілом його між установами, “котрих інтереси беруть ближче до серця”²³². Пісумовуючи, він заявляв: “Ся мало поважна кампанія проти мене і моїх установ, нажаль, стає вже сюжетом улиці, обростає ріжними легендарними подробицями і понижає авторитет не тільки мій і поодиноких членів Президії Академії, але кидає якесь сміхотворне світло і на неї саму” (Там само, с. 103).

Проте Грушевський не обмежився “Осібною гадкою” в рамках ВУАН, а й 1 листопада 1927 року запропонував Савченку дізнатись у Харкові, чи визнає за ним нарком освіти право на особисті звернення. Цілком вірогідно, що таке право було підтверджено (для влади це було вигідно, оскільки розкол знесилював Академію), а Савченко після скандалу неодноразово їздив до Харкова, в тому числі з листами-клопотаннями, адресованими Скрипнику²³³.

14 листопада 1927 року “Осібну гадку” зачитали на Спільному зібранні ВУАН у присутності голови Укрнауки Озерського, а 28 листопада з відповідями виступили Кримський і Єфремов, які доводили (у тому числі і за допомогою довідки з бухгалтерії), що Грушевський перекрутив реальну ситуацію. Єфремов пропонував розв’язати конфлікт у рамках самої Академії, перевірити всі факти, а спростування надіслати до наркомату освіти. Він також висунув ідею переобрати голову управи і віце-президента, тобто подав у відставку. Відставку не прийняли, а 12 грудня розгляд конфлікту був продовжений. У відповідь на обвинувачення Грушевський подав заяву, в якій обстоював необхідність свободи для академічних установ, неприпустимість диктату, необхідність перетворення Управи не в апарат влади над академіками, а в допоміжний орган, що має обслуговувати роботу академіків. Грушевський відкрито заявив, що буде добиватись окремого бюджету для своїх установ, а НДКІУ перетворить на історичний інститут, щоб позбутися залежності²³⁴.

Конфлікт закінчився поразкою Грушевського, якого підтримав лише Тутківський, а Спільне зібрання в цілому проголосувало за резолюцію, запропоновану Кримським. Останній наполіг і на тому, щоб не святкувати 70-ліття академіка Тутківського, який не вважає Спільне зібрання (на святкуванні наполягав Грушевський). Ще однією неприємністю стало незатвердження грошового утримання К.Грушевської і Ф.Савченка як дійсних членів Історичної секції. Останнє рішення було цілком мотивоване, оскільки Грушевський перевів їх на утримання дійсних членів НДКІУ самочинно, без відома кафедри. 29 листопада члени кафедри В.Данилевич, П.Клименко, О.Баранович, М.Ткаченко, аспіранти І.Кравченко та Л.Окиншевич подали заяву, що це переведення відбулося без їх відома. Президія ВУАН засудила цей факт, а Ю.Озерський заявив, що Укрнаука не знала про всі обставини цього переведення. “Озерський виправдовується, що Укрнаука дістала прохання призначити їх за підписом Грушевського. Співробітники Катедри розводять руками, та скаржаться, що вони не знають, що пише в протоколах Глушко, бо протоколів їм не читають”, – записує у щоденнику 17 листопада Єфремов²³⁵.

З приводу цієї ситуації Грушевський знов подав “Осібну гадку”, а потім надіслав до Президії ВУАН записку, що утримується від зауважень на заяві Кримського і Єфремова, “аби закінчити полеміку”²³⁶. Невдовзі з’ясувалось, однак, що він не збирався так просто закінчити полеміку. “Виявляється, – констатує 5 грудня Єфремов, – Грушевський свою скаргу послав не лише самому

Скрипнику. Прийшов папір з Укрнауки. Пишуть: одержано скаргу Грушевського, але Укрнаука її не розглядатиме, доки Управа не надішле пояснення. Отже, донос по всій лінії триумфу: “осібна гадка”, адресована Спільному зібранню, власне, мала на меті начальство і для його була написана. Те, про що тільки догадуватись можна було, тепер має фактичне стверження”²³⁷. А в одному із перлюстрованих листів Єфремова до академіка В.Перетца від 21 грудня 1927 року можна було прочитати: “Грушевський і Тутківський цілком свідомо ведуть справу на розвал, вони хочуть Академії іншої – такої щоб була б тільки слухняним знаряддям в їхніх руках”²³⁸.

Отже, академічна “герілья” протягом 1927 року була доведена до найвищої гостроти. У харківського начальства була скарга (і не одна) на ситуацію у ВУАН, а відтак був мотивований і формальний привід радикально втручатися у цю ситуацію і змінювати її на свою користь. Для Грушевського надходив момент прощання із своїм президентським майбутнім.

Завершувався 1927 рік. У листопаді було завершено 6 число журналу “Україна”, в якому вміщено статтю Грушевського “Малоросійськія песни” Максимовича і століття української наукової праці”, а також рецензія на книгу Хв. Вовка. А 31 грудня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про Академію і по доповіді М.Скрипника прийняло ухвалу, в якій деталізувалися дії Наркомату освіти та Київського окрпарткому щодо проведення реорганізації ВУАН. Одним із принципів було таке рішення: не надавати переваги жодному із ворогуючих академічних угруповань, а як дипломатичний крок – передбачалося ввести до Президії Грушевського і Кримського з умовою, що останній не займатиме посади неодмінного секретаря²³⁹.

Неодмінним секретарем рекомендували академіка Дмитра Багалія. Планувалося повністю використати надане Наркомату освіти постановою Раднаркомату УСРР право провести затвердження обраних академіків, виключивши з їх складу вороже настроєних до більшовицького режиму. Передбачалося також схвалити правила та інструкцію про роботу ВУАН, Спільне зібрання замінити Радою, замість таємного голосування ввести відкрите та ін. Наркомату освіти доручалося створити комісію, яка б детально зайнялася підготовкою перевиборів до ВУАН. Уже 2 січня 1928 року ухвалу Політбюро ЦК КП(б)У було доведено до відома академіків²⁴⁰.

Про реакцію вчених на ці рішення довідуємося із документів ГПУ. 2 січня 1928 року перед початком Спільного зібрання до ВУАН прийшов Л.Левицький і повідомив Кримського про рішення Політбюро ЦК КП(б)У, зокрема про те, що Спільне зібрання має бути замінене Радою. Присутній при розмові Єфремов зауважив: “Бачите, Агатангеле Юхимовичу, я завжди казав, що всякі непорозуміння треба розв’язувати тут, на місці, а не переносити до центра. Треба було тут дійти порозуміння”²⁴¹.

Хоча на цьому засіданні розглядалися питання, пов’язані із “Осібною гадкою” Грушевського від 12 грудня 1927 року, останній, як констатує у щоденнику Єфремов, поводив себе дуже стримано, а на самому початку засідання підійшов до своїх противників і запропонував після засідання залишитись для розмови. Під час засідання Грушевський запропонував порозумітись і виключити з протоколу все, що нагадувало б про минулі сварки. Кримський і Єфремов погодились на це. Останній, який підготував велику письмову відповідь, вимагав, щоб і Грушевський взяв “назад свою попередню скаргу-заяву... Але

виявилось, що своєї скарги він просто не може взяти, бо... бо вже одіслав її до Харкова!.. Тоді Грушевський подав писану заяву, що він не має чого заперечити (от миротворець з нього зробився!), і вирішено – мою заяву, писану 1 січня, додати до протоколу 12 грудня, щоб з Нового року почавши, наші протоколи були “чисті”! Ну, що ж – хай...”²⁴²

Після засідання Грушевський близько двох годин вів розмову з Кримським і Єфремовим, запевняючи у своїй миролюбності. Він вказував на приклад Російської Академії, яку починають комунізувати. Отже, чвари у ВУАН комуністи так само можуть використати у своїх інтересах. Та найцікавіше він запропонував наприкінці розмови: не показувати публічно, що стосунки між ворогуючими сторонами так різко змінилися. Як свідчать документи, для такої пропозиції була підстава, адже влада і ГПУ давно аналізували причини розходжень академічних угруповань, побоючись, що це – лише тактичні прийоми, за допомогою яких їх прагнуть ввести в оману лідери “української контрреволюції”.

І в донесеннях таємних інформаторів, і при перлюстрації листів, як правило, виокремлювалося питання про причини ворожнечі між Грушевським, його прихильниками та групою Єфремова – Кримського. Зокрема, в оперативній записці від 20 січня 1928 року йшлося про те, що на запитання, чи не є причиною розходжень цих двох угруповань різні політичні погляди, таємний інформатор, наблизений до декого із примітних діячів ВУАН, відповів, що не вважає так, хоча Єфремов стоїть правіше за Грушевського. Протистояння в Академії він пояснював виключно “місницькими інтересами і боротьбою за владу”²⁴³.

Цікаво, що Грушевський зробив кроки до примирення з групою Єфремова – Кримського у притаманній йому манері. Він пішов у Київський окружком КП(б)У до Л.Левицького за порадою, чи варто йому примиритися з Кримським і Єфремовим. Левицький, керуючись відповідними настановами, відповів, що не варто. Грушевський подякував за пораду і зробив прямо протилежне – почав шукати шляхи примирення. Це викликало занепокоєння партійних органів. Не випадково ще 13 грудня 1927 року Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання “Про становище ВУАН” (доповідь робив М.Скрипник), у проекті постанови вказало на неприпустимість створення єдиного фронту Грушевського, Єфремова та Кримського, а до Києва надійшла вказівка не поспішати з урегулюванням конфліктної ситуації між ворогуючими академічними угрупованнями²⁴⁴.

Занепокоїлось і ГПУ УСРР. Начальник Секретного відділу Валерій Горожанин 30 січня 1928 року надіслав до Київського окружного відділу лист такого змісту: “Надсилаємо витяг зі звіту про ставлення Лизанівського до боротьби в Академії між Грушевським і Єфремовим.

Як видно з нього, харківські кола українського громадянства зрозуміли, що продовження боротьби в Академії між двома українськими течіями, які репрезентують Грушевський та Єфремов, є для нас [тобто ГПУ] корисним, і тому стали на точку зору необхідності припинення боротьби. В такому ж дусі писав Лизанівський Черкаському (копію документа ви нам надсилали). З цього ми робимо висновок, що Грушевський, обміркувавши пораду т. Левицького не миритись, вирішив якраз навпаки і помирився з Кримським.

Вплинуло на нього, звичайно, й те, що писав йому Перетц – перспектива бути обраним до Всесоюзної академії наук.

Звертаємо вашу увагу на те, що Грушевський має намір виїхати за кордон. Крім того, що він пише з приводу цього своїй дружині, ми маємо відомості про те, що в розмові з проф. Янатою тижнів 3–4 тому Грушевський висловлював думку залишити все й виїхати за кордон”²⁴⁵. Зрозуміло, відповідних заходів до роздмухування конфлікту було вжито.

Тепер – докладніше про заходи щодо невиїзду Грушевського за кордон. Вперше йому відмовили у виїзді в наукове відрядження за кордон у 1924 році, а останнє твердження, що він збирається втекти за кордон, до Фінляндії, використовуючи наукове відрядження до Ленінграда, знаходимо в документах НКВД СРСР, датованих травнем-червнем 1934 року (про що ще йтиметься).

Чи насправді Грушевський, зіткнувшись з реаліями більшовицької УСРР і відчуваючи, що режим не забув і ніколи не забуде про його політичне минуле, прагнув виїхати за кордон? Важко однозначно відповісти на це запитання. В щоденнику Винниченка від 19 серпня 1924 р. занотовано: “Шаповал одержав листа з Праги. В листі згадується лист М. Грушевського з України. Тяжко йому там: робити нічого не можна, вся влада в руках чужонаціональних елементів, обман, дурійство... Хотів би вернутись за кордон, так не певен, що пустять виїхати. Він, мовляв, їхав на Україну готовий на всякі тяжкі явища там, але те, що він знайшов, перевищує усякі його побоювання... шкода старого”²⁴⁶.

Відомі й слова Грушевського, написані ним того самого 1924 року, що, мабуть, доведеться “махнути рукою на всі наукові плани і проситись назад за кордон – хоч як се не було б мені прикро... Нічого, буквально нічогісінько з моїх наукових планів мені досі не вдалося здійснити...”²⁴⁷ Однозначно можна стверджувати, що працівники ГПУ ніколи не мали сумніву в тому, що Грушевський прагне при нагоді виїхати із комуністичного “раю”. Постійно говорили про це і противники академіка. Наприклад, в одному з документів ГПУ 1927 року підкреслювалось: “З кіл Кримського виходять чутки про те, що Грушевський збирається залишити УСРР... Однак обставина примушує нас нині над цим питанням замислитись. У одному з раніше надісланих вам документів до дружини Грушевський пише, що збирався подати в Академію заяву про дозвіл йому закордонного відрядження”²⁴⁸.

У справі-формулярі і справді збереглася засвідчена копія такої заяви Грушевського до Історико-філологічного відділу ВУАН та Укрнауки від 10 січня 1928 року: “Чотири роки я не був за кордоном і почуваю потребу відновити зв’язки і ознайомитися з періодиками; сього року відбувається інтересний “Інтернаціональний етрусський конгрес” в Фльоренції й Болоньї, 27.IV – 3.V, який ставить цілий ряд проблем з історії егейської й малоазійської культури, а 14—18.VIII – “Інтернаціональний конгрес історичних наук” в Осло (Християнія). На обидва Історична секція при УАН дістала запросини, і я вважаю нормальним на них побувати. Прошу тому наукової командировки від квітня до вересня, безплатної, бо Укрнаука, мабуть, не розпоряджає вже коштами на такі речі в сім році. Академік М.Грушевський²⁴⁹. 21 січня 1928 року Кримський як неодмінний секретар надіслав цю заяву до Укрнауки. Ознайомилися з нею і чекісти, але закордонне відрядження Грушевському ГПУ УСРР не дозволило, незважаючи на дозвіл Іноземного відділу ОГПУ СРСР за підписом помічника начальника цього відділу Угарова²⁵⁰.

У січні-лютому 1928 року у Києві працювала комісія по перевірці ВУАН

на чолі з Юрієм Озерським. Він зустрівся з Грушевським, поцікавився його думкою про кандидатури, рекомендовані до Президії ВУАН, і запропонував академікові ввійти до її складу. Ось як передає цей епізод таємний інформатор ГПУ: “Грушевський запитав, чи буде це тимчасова Президія чи постійна. Озерський відповів, що постійна. Тоді той йому заявив, що він до Президії не піде. Підготовки ніхто ніякої не веде. Все це робиться десь в тайниках, апаратним шляхом, і це не буде сприяти збільшенню авторитету цієї Президії”²⁵¹.

У січні 1928 року було завершено підготовку 1-го числа журналу “Україна” за цей рік. В ньому вмістили привітання Історичної секції, яке підписали Грушевський та інші члени Президії секції, на адресу Ольги Кобилянської з нагоди її ювілею. А 11 лютого Грушевський відкрив вступним словом засідання Українсько-молдавської комісії Історичної секції, підкресливши назрілу необхідність вивчення історичних зв’язків народів-сусідів.

16 лютого 1928 року з’явився Акт обслідування ВУАН комісією Наркомосу УСРР. У ньому, зокрема, зазначалося: “З поверненням в 1924 р. з-за кордону Грушевського і вступу його до академії в ВУАН” і виявилася інша течія, що будучи по своєму соціально-політичному сенсу також в дійсності не радянською і будучи виявом українського “демократичного” й “соціалістичного” націоналізму, протиставила себе керуючому в академії блоку російських монархічних і українсько-буржуазних націоналістичних елементів”. На думку авторів звіту, течія під проводом Грушевського сподівається на підтримку “кіл дрібної міської української міщанської інтелігенції та нових сил дрібно-буржуазного селянського куркульства під напіврадянськими гаслами самостійної, незалежної, соціалістичної тощо України”²⁵².

Констатуючи загострення боротьби антагоністичних угруповань у ВУАН, автори документу звертали увагу на те, що обидва вони гуртують своїх прибічників (свідченням чого був ювілей Грушевського, ювілей Максимовича, проведення до ВУАН галицьких вчених тощо). Один з висновків звіту полягав у тому, що представники обидвох ворогуючих сил не можуть бути у керівництві ВУАН, оскільки та чи інша група може “захопити керівництво ВУАН в свої руки і зробити її плацдармом для дальшої організації сил проти диктатури пролетаріату”²⁵³. У документі також спеціально було акцентовано увагу на “керуючу групову роль і диктаторське положення групи Єфремова-Кримського, її контрреволюційну лінію роботи...” Академіка Кримського було названо “фактичним виконавцем” волі Єфремова. Відтак Кримського “не можна залишити секретарем ВУАН, але варто використати його в президії через його науковий авторитет”, а Єфремова як “принципального ворога треба усунути за всяку ціну, бо він є центром і політичним “вдохновителем” всієї організації сил. Його треба усунути з президії, навіть коли б його і переобрали”²⁵⁴. 17 лютого 1928 року результати роботи комісії Озерського розглянуло Політбюро ЦК КП(б)У і рекомендувало не допускати до керівництва Академією жодну з двох ворогуючих груп.

1 березня, перед від’їздом до Харкова на засідання Колегії Наркомоса, до Сергія Єфремова прийшли прибічники Грушевського з пропозицією проводити останнього на Президента ВУАН, а самому займати посаду Неодмінного секретаря. “Я, – записав Єфремов у щоденнику, – цюю комбінацію рішуче одхилив, сказавши, що в Президію я взагалі не піду, а за Грушевського по совісті не можу ні сам дати голоса, ні інших до того нахилити. Розмова тяглася три години... Я стояв на тому, що донощика й автора скарг до начальства ста-

вити на чолі Академії було б найбільшим з лих... Так ні до чого й не договорились представники і пішли, сказавши, що то буде на моїй совісті, коли Академія втратить український характер”²⁵⁵. Останній (як невдовзі з’ясувалось) шанс досягти компроміса було втрачено.

2 березня Грушевський доповідав на засіданні Історичної секції про проект Статуту секції, який включав 28 параграфів. В ньому наголошувалось на її наступності від Українського наукового товариства, визначались цілі й завдання, структура, умови членства тощо. Підкреслювалось, що секція – це науково-громадська організація при ВУАН і існує на правах автономії. Вона має за на меті об’єднувати зусилля вчених історичних установ ВУАН та інших дослідників-істориків як в Україні, так і за її межами. Статут секції фактично базувався на статуті УНТ і передбачав такі напрямки роботи: наукові засідання, лекції, диспути, курси, конкурси з історичної тематики і премії, виставки, експедиції, наукові з’їзди, наради, конференції, видавничу діяльність, відкриття кабінетів, лабораторій, музеїв, бібліотек, встановлення відносин з державними і громадськими організаціями в СРСР та за кордоном. Проект також передбачав, що членами Історичної секції (почесними, дійсними, кореспондентами) здійснюються грошові пожертви, матеріальне сприяння, допомога зібраними матеріалами, статтями тощо. Вищим керівним органом є загальні збори, а постійним керівним органом – Рада, яку очолює Президія (бюро) у складі голови, заступника, секретаря та його заступника, скарбника. Принципово важливим моментом була вказівка на те, що секція має права юридичної особи – власне майно, бюджет, печатку, штамп, користується державними і громадськими субсидіями, пожертвами, а ліквідована секція може бути лише рішенням загальних зборів протягом наступних трьох місяців.

По суті це була найбільш виразна спроба Грушевського досягти такої бажаної для нього незалежності від керівництва ВУАН, цивілізовано оформивши “розлучення”. Він розраховував і на підтримку Ю.Озерського, який у січні 1928 року висловився нібито прихильно до такої ідеї. Однак справа не просунулася. Проект Статуту подали на розгляд Адміністративній секції Комісії радянського права, яка дала відповідь лише тоді, коли ситуація помінялася кардинально не на користь Грушевського, – у листопаді 1928 року. У відповіді зазначалось, що Історична секція не може бути юридичною особою, оскільки у такому випадку їй треба відділитись від ВУАН і повністю переробити свій Статут²⁵⁶. Стало зрозуміло, що ні керівництво ВУАН, ні тим більше влада не дозволять Грушевському реалізувати свої ідеї щодо підвищення ролі і значення Історичної секції.

Та повернімось до подій весни 1928 року. Ввечері 3 березня Єфремов і Кримський провели приватні збори 16 академіків. Вони обговорили стан в Академії і намітили свій склад майбутньої Президії. Президентом пропонувалось обрати К.Воблого. Грушевський підтримав цю кандидатуру. Однак на другу (вже після повернення з Харкова) неофіційну зустріч академіків 14 березня 1928 року він не прийшов, про що стало відомо Скрипнику.

9 березня 1928 року підсумки перевірки обговорювалися на розширеній колегії Наркомату освіти УСРР у присутності членів Президії ВУАН. Колегія схвалила роботу комісії, постановила розширити Президію ВУАН до п’яти осіб, скасувати Управу Академії, поставити питання про розширення асигнувань для ВУАН. Було затверджено пакет документів, які мали юридично забезпечити

академічну реформу: положення про роботу Ради ВУАН, інструкцію щодо перевиборів Президії ВУАН, резолюцію про затвердження дійсних членів ВУАН (усього було затверджено 47 осіб). До речі, не затвердженими у складі Академії виявилось двоє, в тому числі К.Харлампович²⁵⁷.

У зв'язку з цим академік М.Василенко записав у щоденнику: “Як сприймаються ці новини в Академії? Одні дивляться на справу безнадійно, інші посилаються на минуле і не бояться перемін. До останніх належу і я. Ломка Академії введенням до неї сторонніх елементів сильно буде гальмувати справу, але роботу не зупинить, а це головне... Починається новий період у житті Академії – не із веселих. Поживемо – побачимо”²⁵⁸.

У березні 1928 року підсумки підбивала не тільки комісія під керівництвом Ю.Озерського. Узагальнюючий документ під назвою “УАН”, у якому стисло характеризувались основні періоди розвитку Академії, був підготовлений і для ГПУ УСРР. Окремо оцінювалося повернення Грушевського, з приїздом якого “всі соціалістичні і демократичні елементи Академії почали сподіватись на те, що Грушевський буде на чолі УАН і таким чином Академію перетворить на “справжній осередок української демократичної культури”. Це не справдилось, оскільки, зрозуміло, стара акад[емічна] група не хотіла здати позицію. Почалась боротьба, що ведеться до цього часу. В колах української інтелігенції теперішня УАН не є центром української національної культури, як за своїм національним складом (небагато українців), так і за своєю лінією поведінки”²⁵⁹.

Зверталася увага на те, що ВУАН не може нормально працювати, оскільки “більше зайнята чварами”. Разом з тим підкреслювалося, що “база Єфремова і Кримського все-таки дуже велика” і при виборах є вірогідність їхнього переобрання²⁶⁰. В цілому автор документа давав негативну оцінку стану ВУАН, якій, на його думку, притаманна “не надто міцна, “в міру” лояльність, щоб у випадку наступу капіталу мати можливість виправдатись за співпрацю з більшовиками.

По суті, в науковому відношенні – це продовження старої буржуазної наукової жвачки (за деякими винятками). Прагнення пустити в очі порох “вченості” й довести свою недосяжність і необхідність для радбудівництва. Українські демократичні кола чекають на оновлення УАН з тим, одначе, щоб націоналістичні тенденції були виявлені сильніше, щоб УАН під виглядом наукового центру стала фортецею українського націоналізму.

Вся УАН в цілому (обидві її групи) мають все-таки величезні зв'язки з усім населенням України, переважно українцями, щупальці і нитки існують у багатьох містах, і всі нібито наукові інтереси завжди пов'язують з національними намірами тощо.

Все це слід розробити як належить....”²⁶¹

Такі оцінки тільки зміцнювали переконання партійно-державного керівництва щодо правильності обраної лінії в академічних справах. 18 квітня 1928 року на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У попередньо було сформовано склад Президії ВУАН, до якої мали ввійти Д.Заболотний, К.Симінський, М.Грушевський, А.Кримський, О.Корчак-Чепурківський²⁶². Ці кандидатури погодили з політбюро ЦК КП(б)У, доручивши М.Скрипнику і П.Любченку запропонувати кандидатури 15 нових академіків, зокрема кількох комуністів.

20 квітня до Грушевського ще раз звернулися з пропозицією ввійти до складу Президії (це зробив Л.Левицький) і знову наштовхнулись на відмову

академіка, який не приховував образи. “З точки зору його здатності керувати в Академії, – зазначає таємний інформатор, – немає сумніву, що він би з цією справою впорався, за це промовляє його багаторічний досвід керівництва Львівським науковим товариством імені Шевченка. В цілому Грушевський дуже розстроєний і вважає, що його образили без всякого приводу з його боку. Влітку приїздив до Києва Скрипник, з ним розмовляв, пропонував йому президентську посаду, обіцяв йому створити відповідну обстановку, а тепер раптом пропонують йому увійти до Президії тільки на правах члена. Це розцінюється як недовіра з усіма наслідками, що випливають звідси”²⁶³.

Нарешті, один із документів ГПУ від 3 травня 1928 року зафіксував невдалу спробу властей запропонувати Грушевському посаду віце-президента ВУАН, “піднявши” тим самим рівень своєї уваги до ображеного академіка. Однак він відмовляється, заявивши, що погодиться на цю посаду тільки за тієї умови, що його кандидатуру висунуть самі академіки. Цей вчинок Грушевського викликав позитивну оцінку академічного загалу”²⁶⁴.

3 травня 1928 року відбулися вибори нової Президії ВУАН, до якої пройшли вчений-епідеміолог Данило Заболотний (президент, він керуватиме недовго, помре у грудні 1929 року), економіст і статистик Костянтин Воблий (віце-президент, утримається на цій посаді до 1930 року), Агатангел Кримський (неодмінний секретар). Під час голосування Грушевський утримався стосовно усіх кандидатур. До визначення наступних двох членів Президії не дійшло, оскільки присутній на засіданні Скрипник припинив вибори. Однак Наркомат освіти УСРР не затвердив кандидатуру Кримського, а своїм наказом призначив виконуючим обов'язки неодмінного секретаря епідеміолога і гігієніста Овксентія Корчака-Чепурківського (він утримається на цій посаді до 1934 року). До речі, останній в розмові з таємним інформатором ГПУ так охарактеризував поведінку Грушевського під час цього засідання: “Грушевський – хитрий, розумний політик і врахував, що тепер йому не час виступати, що співвідношення сил складається не на його користь, але що цей час прийде”²⁶⁵.

На початку засідання мав місце епізод, який значною мірою наперед визначив ставлення Миколи Скрипника до ВУАН і багатьох академіків. Справа в тім, що наркома не обрали до президії зборів. Це, власне, йому й не було потрібно, оскільки вирішувалося питання про вибори Президії, а він не був академіком чи одним із академічних керівників. Але раптом П.Тутківський запропонував його кандидатуру на голову засідання Ради ВУАН (після того, як уже було запропоновано В.Вернадського, якого зрештою і обрали). В одному із перлюстрованих листів Миколи Левченка до Михайла Слабченка (від 12 травня 1928 року) дано таку оцінку: “Скрипник замість самому одмовитися (бо ж подумати тільки треба, щоб сказати про такі “вибори”, де головує не академік, а Скрипник) переніс все це на ґрунт політичний і зараз веде шалену кампанію проти Академії. Що може з цього вийти, то й пророком для цього бути не треба... Особливо наїрошився Скрипник проти Кримського і дав слово, що він Кримського зітре на порох”²⁶⁶.

А ось описував ці події у своєму щоденнику Єфремов: “Важко навіть згадувати про це засідання. Купка чиновників на чолі з Скрипником спробувала була одверто звалтувати Академію. Більшість одповіла на це голосуванням...У Скрипника вистарчило нахабства – самого себе призначити в академіки, вистарчило ще більшого нахабства – лізти на голову засідання. Але невдача

тільки ще більше розізлить цього тактовного чоловіка. Свою злість він одразу виявив тим, що зняв з голосування двох додаткових членів Президії, дальші наслідки побачимо незабаром”²⁶⁷.

Сталося так, що саме 3 травня, у день виборів нової Президії ВУАН, у львівській газеті “Діло” з’явилася кореспонденція академіка К.Студинського з Києва. В ній не тільки коментувався хід виборів, а й кидалися обвинувачення на адресу С.Єфремова і А.Кримського в тому, що старий склад Президії репрезентував і захищав інтереси проросійських академічних сил. 18, 19 і 20 травня за підписом “Лівобічний” у тій самій газеті “Діло” було вміщено матеріал під назвою “За Українську Академію наук”. Автором цієї публікації скоріше за все був також Студинський. Стаття ще в більш різкій формі і відвертіше повторювала основні положення попередньої кореспонденції. В одному із узагальнюючих документів ГПУ зазначалося: “Із змісту цих статей видно, що боротьбу між Грушевським, з одного боку, та Кримським і Єфремовим – з іншого, слід розцінювати як боротьбу між українцями і неукраїнцями. Кримський безсумнівно являє собою інтереси неукраїнські, і Єфремова йому вдалось схилити на свій бік низкою інтриг, а також використанням старої ворожнечі між Єфремовим і Грушевським. Нині стають зрозумілими слова Грушевського, свого часу сказані ним, про те, що в Українській Академії наук сидять “люди українству неприхильні”²⁶⁸.

Надзвичайно цікаво те, що для чекістів не було сумніву: автором або принаймні інспіратором цих публікацій є Грушевський. “Виступ Студинського, – зазначалось в одному повідомленні від 9 жовтня 1928 року, – виходив, зрозуміло, від всієї групи Грушевського і мав на меті зміцнення позицій саме цієї групи”²⁶⁹.

У липні 1928 року Єфремов у відповідь на виступи К.Студинського і “Лівобічного” підготував статтю “Про двох лицарів – одного під забралом, другого так”. Саме цю публікацію йому будуть ставити у провину згодом, коли розпочнеться санкціонована Політбюро ЦК КП(б)У кампанія цькування колишнього віце-президента ВУАН у засобах масової інформації і на спеціально організованих зборах.

1 червня 1928 року заступник наркома освіти УСРР Антін Приходько та Юрій Озерський офіційно інформували ЦК КП(б)У про реорганізацію ВУАН, підбиваючи тим самим підсумки боротьби проти академічної “фортеці”. Виразніше почали формулювати свої оцінки Грушевського, інших активних у минулому українських політичних діячів і чекісти. Особливо це стосувалось колишніх діячів УПСР, які займали зміновіховську позицію, працювали в багатьох тогочасних управлінських структурах. ГПУ пильно стежило за ними, за тенденціями у їхніх політичних настроях. Не випадково доповідній записці ГПУ УСРР “Про поживавлення української контрреволюції”, що з’явилась у червні 1928 року, можна знайти чимало імен близьких до Грушевського діячів. У цьому документі, зокрема, читаємо: “Зміновіховські елементи, досить незначні, взагалі почували себе і раніше між двох стільців. Вони завжди висловлювали невдоволення своїм становищем, однак останній рік змусив їх значно поправішати... Якщо на початку минулого року зміновіховські групи відкрито билися з правими групами у різних громадських організаціях, то нині один з провідних представників цієї групи Лизанівський заявляє: “Тепер вже боротьба буде не стільки між правими і лівими, скільки між лівими і комуністами”.

Ціла низка представників цієї частини української контрреволюції, про-

фесор Баланін, колишній український соціал-демократ Левицький та інші висловлюють невдоволення зі згаданих вище питань у такий спосіб: “Нині починається смуга деукраїнізації. Це досить наочно підтверджено виданням книжки Ваганяна, у якій автор доводить, що нації немає, а є тільки інтернаціонал народів”. “По суті українізація, – говорять вони, – найбільш грандіозна провакація, за допомогою якої виявляються всі елементи, які співчують українському рухові. При зміні курсу вони відразу потраплять до рук ГПУ”.

Інші вважають, що українізація є оманною, що більшовики тільки й тягнуться перед Заходом і прагнуть у національному питанні рівнятися по Польщі та її політиці стосовно Галичини (галичанин Біляч – учасник правосерівського угруповання)”²⁷⁰.

Надзвичайно симптоматичним був один із висновків записки: “Більшість контрреволюційних українських груп є відвертими виразниками дрібнобуржуазної куркульської ідеології. Решта, що продовжує “грати у соціалізм,” по суті також є рупором куркульства. Такими є багато колишніх відомих членів УПСР (Грушевський, Лизанівський та ін.), які висуювають гасло “селянсько-робітничої” України”²⁷¹.

Характерний запис зробив у щоденнику Єфремов 6 липня 1928 року про засідання Ради Академії, що замінила собою колишнє Спільне зібрання. Він вказує на те, що нині Рада засідає “зо всіма операми”: з публікою, стенографістками, кореспондентами, “правильними дебатами”, але по суті “маємо ще одну говорильню, про людське око”. Далі він дає характеристику нової Президії ВУАН, яка “проводить справу досить уміло. З Воблого добрий доповідник, з Заболотного незкірший голова. Він уміє держати Зібрання в руках і не дозволяє дуже розволікатися в довгих балачках. Кілька разів обрвав навіть... самого Грушевського і довів його до того, що, напустивши на себе ображений тон, він замовкав. Взагалі вже перше засідання Ради показало, що Грушевський дуже й дуже програв: і особисто, і як член I Відділу, – тепер же виразно проводиться курс на його скорочення, а разом і на скорочення історичних установ”²⁷².

Тим не менш Грушевський все ще прагнув до реалізації своїх задумів. Так, 27 липня 1928 року він пише листа до Укрнауки про необхідність прискорення вирішення питання про утворення Інституту первісної культури й народної творчості, яке зволікається вже протягом чотирьох років. Питання однак так і не було вирішено. Водночас партійно-державні структури, щоб хоч якось заспокоїти Грушевського, який зрозумів, що влада не тільки не виконала, а й не збирається виконувати обіцянки щодо його президентства в ВУАН, пропонують вченого до списку кандидатів на обрання дійсним членом Всесоюзної Академії наук.

Ще 21 квітня 1928 року у відповідь на телеграму ЦК ВКП(б) про ставлення до кандидатур Грушевського, Кримського і Багалія у Всесоюзну Академію наук політбюро ЦК КП(б)У висловилося позитивно²⁷³. 16 червня 1928 року М.Скрипник підписує такий лист до ЦК КП(б)У: “У зв’язку з виборами до Всесоюзної Академії наук НКО вважає необхідним, аби наукові та учбові заклади та громадські організації виставили додатково декілька кандидатів з України до Всесоюзної Академії наук. Такими кандидатами можуть бути:

а) по лінії фізико-математичній: акад. Крилов, акад. ВУАН, член-кореспондент Всесоюзної Академії, акад. Бернштейн, член закордонних академій,

акад. Граве;

б) по лінії хімічній: акад. Писаржевський, член-кореспондент Всесоюзної Академії, акад. Плотников, акад. ВУАН;

в) по лінії соціально-гуманітарній: акад. Грушевський, акад. Багалій (виставлення кандидатури Кримського на вакансію катедр сходознавчих в сучасний момент НКО з політичних міркувань вважає за недоцільне).

Прошу поставити це на ЦК КП(б)У”²⁷⁴.

19 червня 1928 року секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив рішення про висунення до ВАН професорів Писаржевського, Граве, Грушевського, Багалія. Ще у квітні 1928 року було оголошено про 43 вакансії з різних спеціальностей на виборах до ВАН. Завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) А.Криницький надіслав до місцевих парторганізацій інструктивний лист у зв'язку з виборами, підкреслюючи необхідність “підняти громадську думку країни й розгорнути кампанію в пресі за – одних і проти – інших кандидатів”, виходячи при цьому “а) з міркувань наукової кваліфікації кандидата, б) з громадсько-політичної його характеристики”²⁷⁵.

І хоча така характеристика Грушевського з боку більшовицького режиму не була позитивною, його кандидатура потрапила до числа тих, кого комісія Політбюро ЦК ВКП(б) рекомендувала підтримати. Це підтвердила нова директива Криницького від 29 вересня 1928 року, яка започаткувала агітаційну кампанію в пресі, в громадських і наукових установах²⁷⁶.

У тогочасній періодиці знаходимо і статті про Грушевського. Як правило, всі вони були побудовані за принципом “щедрінського симбіозу”: з одного боку – з іншого боку. Ось що писав, наприклад, Петро Кияниця (до речі, у 1926–1927 роках аспірант НДКІУ) в газеті “Пролетарська правда” – органі київських округному КП(б)У, окрвиконкому і окрпрофради: “М.С.Грушевський має погляди немарксистські. У всіх його історичних працях – і раніших, і теперішніх – усе просякнуто дрібнобуржуазним ідеалізмом та народницькими мріями... Проте сучасна українська марксистська історична наука високо цінує наукові заслуги та історичну ерудицію найвидатнішого історика України”²⁷⁷.

Матвій Яворський у газеті “Вісті ВУЦВК” зазначав: “М.С.Грушевський у своїх працях ідеологічно й тепер залишився при буржуазному ідеалізмі, не визнавши пролетарського марксизму, все ще й тепер не позбувся цілком старих своїх народницьких мрій та побажань. Але він є найвидатнішим істориком України... М.С.Грушевський не тільки склав своїми науковими дослідженнями цілу добу в українській історіографії, але й підніс цю історіографію на небувалу до того височінь”²⁷⁸.

Йшов до завершення 1928 рік, нелегкий і фактично кульмінаційний для долі Грушевського. 5 жовтня він головував на засіданні редколегії журналу “Україна”, де розглядалось питання про організацію відділу “Бібліографія”. 25 листопада відбулися збори, присвячені 20-річчю заснування Українського наукового товариства, на яких Грушевський виступив з доповіддю “Велике діло”.

Тим часом вміло диригована і жорстко контрольована кампанія виборів до ВАН принесла результати: серед інших рекомендованих владою кандидатів Грушевський 12 грудня 1928 року 16 голосами проти 1 був обраний Відділенням гуманітарних наук союзної Академії, а 12 січня 1929 року на Загальних зборах АН СРСР (26 голосами проти 4) – її дійсним членом. Чекісти уважно відстежували процес передвиборчої кампанії, настрої і думки різних верств

щодо кандидатів в академіки, в тому числі щодо Грушевського. Архіви зберегли чимало відгуків про те. Один із них належав С.Єфремову, який у жовтні 1928 року у приватній розмові заявив, що кандидатуру Грушевського слід розглядати як шмат м'яса, кинутого режимом у бік українства²⁷⁹. У тому, що це насправді було так, невдовзі переконався і сам Грушевський.

Отже, сталося так, що обидва колись ворогуючі академічні угруповання фактично втратили вагу. Їхня боротьба основним наслідком мала те, що влада відчула нарешті себе здатною для "комунізації" ВУАН. Однак поки що найдошкульніше "перепадало" С.Єфремову, проти якого було розгорнуто галасливу і брутальну "викривальну" кампанію²⁸⁰. У листопаді 1928 року Єфремов звернувся до керівництва Президії ВУАН з проханням посприяти припиненню цькування, на що Д.Заболотний запропонував йому самому покінчити з цією справою. У тому самому місяці Київське Бюро Секції наукових робітників розглянуло "справу Єфремова" і, зрозуміло, засудила його за публікацію у газеті "Діло". 15 грудня Заболотний показав Єфремову проект резолюції, прийняття якої чекала влада від ВУАН. Ось як коментував це сам Єфремов: "Певна річ – безумовний засуд і – друге – вимагають, щоб я заявив про свою прихильність до радянської влади... А не діждуть!"²⁸¹

31 грудня 1928 року за рішенням Президії ВУАН Єфремова усунули від "усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН". Д.Заболотний вважав запросити до себе Єфремова і "пояснити" йому: "Нам поставлено ультиматум: або ми це підпишемо, або вас вишлють у Наримський край... Скрипник обіцяв, що як ми підпишемо, то цькування проти вас припиниться і вам спокійно дадуть робити наукову роботу". На це Єфремов запитав: "А ви їм вірите? Їм, людям без честі, без совісті? А як вони використають ваш сфальшований осуд для ще більших нападів?"²⁸² А у щоденнику він записує: "Тяжка була сцена. І огидна... Це дійсно якийсь дім божевільних, у якому вже нічого не розбереш, так усе в дикому танці переплуталось... Власне, зняття мене з посад (секретаря Відділу та усяких комісій: статутарної, господарчої, ювілейної і т. п.) – для мене не мінус, а плюс. Одбирають бо вони силу часу, а все без потреби, і мені це власне на руку... Підлішого часу не було й не буде. Що ж – лишається пити отруйний келих до дна"²⁸³.

Його передчуття невідвортної трагедії виявилось точним. Та, напевно, було воно і в Грушевського. Недаремно чекісти пильно слідували за його реакцією на антиєфремовську кампанію. Ще наприкінці 1928 року з'явилися перші повідомлення про те, що академік співчутливо ставиться до свого супротивника і навіть схиляється до необхідності організувати громадський протест проти цькування Єфремова. Спочатку чекісти не повірили у щирість Грушевського, але невдовзі переконалися, що він таки настроєний рішуче і навіть побував у ЦК КП(б)У у М.Левицького з вимогою припинити виступи проти Єфремова. На повідомленні одного з таємних інформаторів від 7 грудня 1928 року можна знайти таку дописку: "Зведення про протест Грушевського заслуговують на серйозну увагу..."²⁸⁴

Останній по-своєму підтвердив це щоденниковим записом від 10 грудня 1928 року: "Під час засідання підсів до мене Грушевський і зашепотів: "Коли я довідався, що проти Вас мають бути репресії, то заявив Левицькому, що це на Україні викличе обурення і я перший протестуватиму. Левицький переказав про це Скрипникові, що був тоді в Москві, і Скрипник, нарадившись з Мен-

жинським, вирішили, що репресії проти Вас були б на цей час політичною помилкою. Та й Хв. Савченко, бувши в кінці листопада в Харкові, чув од двох секретарів Скрипникових, що репресій не буде. Оце я хотів Вам сказати, щоб Вас заспокоїти”.

Я подякував. Коли б це було не під час засідання, то попрохав би, що хай би вони з Савченком про мене менш клопотались... Яка поза: чоловік сам заварив усю кашу, а тепер ще під доброчинність підшивається!”²⁸⁵

Переконавання в тому, що не тільки і не стільки його публікація в газеті “Діло” є причиною цькування, а “коренем всього є інтриги Грушевського, Кримського”, Єфремов так і не змінив. У березні 1929 року в одній із приватних розмов він дав саме таку оцінку, що було, ясна річ, зафіксовано в документах ГПУ²⁸⁶. Тоді ж Єфремов причинами цькування назвав особисте негативне ставлення до нього Скрипника, а також те, що влада не може йому вибачити незалежності, бо він “завжди мав власну думку, не рахуючись ні з якими адміністративними і партійними бажаннями”²⁸⁷.

Вже після арешту, 16 листопада 1929 року, повернувшись з чергового допиту, Сергій Єфремов скаже своєму однокамерникові про Грушевського: “Наскільки це велика постать у суспільстві, настільки він дріб’язковий у своєму характері, інтриган, схиляється завжди на бік сильних..., заздрісний, честолюбивий, а особливо великий сріблолобець і користолобець... Боротьба була вигідна тим, хто думав порахуватись зі мною і ще з іншими небажаними елементами в Академії... Я Грушевському казав, коли заварилася ця каша, що постраждаю не лише я, але й Академія, і сам він, оскільки в кінцевому рахунку візьмуться і за нього. Він сам був вражений тим, що трапилось і безпорадно виправдовувався, що він не чекав, що може це вийти”²⁸⁸.

Цю ситуацію зрозуміла і українська еміграція. 30 грудня 1928 року Дмитро Дорошенко писав І.Кревецькому до Львова: “Чув я, що на радянській Україні розпочинається такий самий похід проти Грушевського, як і проти Єфремова. Уже появилася десь в “Комуністі” чи що стаття про нього, і це в Києві (а я це чув звідти) розглядають як сигнал до загального походу проти старого. Все це дуже сумно. Вб’ють останній притулок незалежної наукової думки... Який би там наш старий не був, а все ж таки він багато робить для української науки і тепер жаль буде, як обріжуть йому крила!”²⁸⁹ І справді, невдовзі режим перестав приховувати те, що хоче розквитатися з Грушевським за його політичне минуле.

4.Зміна “лінії” (1929–1931)

28 грудня 1928 року у Москві розпочала роботу Перша всесоюзна конференція істориків-марксистів. Вона тривала до початку січня 1929 року і була велелюдною (123 делегати з ухвальним голосом, 272 – з дорадчим, чимало запрошених). Працювало п’ять секцій. Одна з них – секція історії народів СРСР – відкрилася доповіддю Матвія Яворського “Про сучасні антимарксистські течії в українській історичній науці”. Подаючи звіт про виступ Яворського, газета “Правда” писала, що, на думку доповідача, найбільш примітними представниками найновіших течій в українській історичній науці ХХ століття були, “з одного боку, В.Липинський, прибічник реставрації феодально-козацької монархії на Україні, і, з іншого боку, М.С.Грушевський, який створив теорію “безкласовості” української дрібнобуржуазної самостійності”. Явор-

ський стверджував, що Жовтнева революція 1917 року зруйнувала основи обидвох концепцій. Однак нині триває криза української історичної науки, оскільки “основи старих буржуазних історичних концепцій... починають тепер оживати”. Яворський також згадував і критикував академіків Д.Багалія і М.Василенка²⁹⁰.

Грушевському у доповіді було приділено окрему увагу: “Академік Грушевський, хоча й приймає офіційно Жовтневу революцію й неодноразово декларував зміну своєї політичної позиції щодо Радянської України, по суті, залишився на своїх старих позиціях безкласовості української нації, пристосовуючи цю стару теорію до нових умов, висуваючи гасло “трудова безкласова нація”. У доповіді підкреслювалось, що в Україні зростає група істориків-марксистів і їх головне завдання – це боротьба “з усіма явно-ворожими течіями історичної думки на Україні і у викритті псевдо-марксистських, псевдо-матеріалістичних течій”²⁹¹.

В інформації про роботу конференції в журналі “Україна” Осип Гермайзе зауважив: “На жаль, проф. Яворський не сказав у своїй доповіді нічого про досягнення марксистської історіографії на Україні, хоч перелічив мало не всі імена відомих українських істориків, крім свого. Біля доповіді М.Яворського виникли дебати, де були делегатами з України (тг. Гуревич, Рубач) поставлені питання про елементи “великодержавництва” у деяких російських істориків. Виступи поодиноких промовців з цього приводу показували, що обвинувачення українських делегатів мали під собою деякий ґрунт.

Один з молодих російських істориків спробував був узагальнити деякі неточні соціологічні формулювання, що він їх познаходив у старому підручнику М.Яворського, і ті давні помилки пробував трактувати, як взагалі характерне явище для істориків-марксистів на Україні”²⁹².

Під “молодим російським істориком” Гермайзе мав на увазі П.Горіна – співробітника Інституту марксизму Комуністичної академії у Москві. Аналізуючи підручник 1926 року, “пильний” Горін вказував на те, що, за Яворським, буржуазія в Україні у 1905 році була революційною силою, що саме вона у 1917 році здійснила революцію, а також на те, що у підручнику відсутня “чітка марксистська схема” історичного процесу²⁹³.

Отже, Яворський розпочав з чужих “гріхів”, створюючи загальне мінорне уявлення про стан історичних досліджень в УСРР, атакуючи Грушевського та інших учених, а сталося так, що московські знавці української історії загострили увагу на його науковому доробку. Причиною цього була його наукова полеміка (що згодом перейшла у конфлікт) з відомим російським істориком Михайлом Покровським і з вже згаданим Горіним.

Оскільки Яворський очолював делегацію з України, то по суті виходило, що критикують українську історичну науку в цілому. У доповідній записці члена делегації, директора Київського інституту народної освіти С.Семка на ім’я генсека ЦК КП(б)У Станіслава Косіора (він очолив ЦК КП(б)У після Кагановича з середини 1928 року), “на конференції, особливо виступом тов. Покровського М.М. були створені несприятливі обставини для української делегації. Виступ тов. Покровського задав тон і став приводом до негативного ставлення до української історичної науки й делегатів українців. Українська історична наука в цілому кваліфікувалася як наука націоналістична, а її представники (без винятку) як націоналісти-шовіністи, навіть не зважаючи

на приналежність до КП(б)У та Товариства істориків-марксистів”²⁹⁴.

Напевно, дії Покровського і Горіна не були лише вислідом приватної ініціативи. “Згори” було дано сигнал до початку кампанії боротьби з “націоналістичними ухилами”. Їх належало наполегливо шукати. Навіть там, де їх не було. 10 лютого 1929 року у газеті “Правда” з’явилася рецензія Горіна на книжку Яворського “Історія України у стислому нарисі”. На думку рецензента, автор викривляв “справжній історичний розвиток України у ХХ столітті”. Ця рецензія дала імпульс посиленню критики Яворського в Україні. У травні 1929 року в Історичному відділі Українського інституту марксизму відбулася дискусія, на якій його погляди кваліфікувалися не тільки як дрібнобуржуазно-націоналістичні, а й як прокуркульські, що йдуть у річищі “правих ухильників”²⁹⁵.

Дискусія тривала чотири дні – 15, 20, 24 і 28 травня. В ній узяли участь М.Волін, І.Гехтман, З.Гуревич, О.Городецька, В.Десняк, Г.Карпенко, С.Мельбель, В.Сушино-Хоменко, М.Рубач, М.Свідзінський та ін. В основному дискутувалися три проблеми: правомірність критики Яворським школи Покровського; обґрунтованість поглядів Яворського на новітню історію, зокрема на розвиток революційного руху в Україні; ставлення до історичної концепції Грушевського. Хоча про останню у тезах Яворського фактично не згадувалося, учасники дискусії часто торкалися цього питання; одні (їх було мало) – захищаючи, інші – розвінчуючи лідера українських істориків-марксистів. Чимало критиків Яворського намагалися довести спорідненість його поглядів на українську історію з поглядами Грушевського або меншою мірою звинуватити у примиренському ставленні до буржуазної історіографії²⁹⁶.

Не збереглося докладних свідчень про реакцію Грушевського на всі ці події. Натомість збереглося свідчення одного із таємних інформаторів, який переповідав слова М.Василенка про те, що після конференції істориків-марксистів у Москві він “не може активізувати свого вчення і створити своїх послідовників. Однак, на його думку, значно неприємніше Грушевському, який робить спроби організації своєї школи і якому, очевидно, перепаде, якщо вже в газетах почали писати про дрібнобуржуазність теорії Грушевського”²⁹⁷.

Як засвідчили подальші події, все не обмежилось лише обвинуваченнями у “дрібнобуржуазності”. 9 січня 1929 року з’явилась постанова Політбюро ЦК КП(б)У, за якою було активізовано масовану громадську кампанію проти академіка Єфремова. Останній, п’ятий пункт постанови був такий: “Визнати за необхідне зміну нашої лінії щодо матеріальної підтримки Грушевського”²⁹⁸. У перекладі нормальною мовою ці слова багато що означали. Це був сигнал для нищення тієї справи, якій стільки сил і енергії присвятив Грушевський після повернення в Україну. Це знаменувало початок погрому його історичної школи, тотальної обструкції всіх його дій, блокування розпочатих ним проектів, посилення підготовки репресивних акцій проти нього. Це рішення було логічним наслідком ставлення режиму до Грушевського, якому комуністична влада ніколи не довіряла, як і він ніколи, в свою чергу, не довіряв цій владі. “До большевиків, – писав про нього колишній секретар Центральної Ради М.Єремів, – він таки не пристав...”²⁹⁹

Це й справді було так. І на це вказували і таємні інформатори ГПУ. Понад те, у повідомленнях можна знайти твердження про те, що “з боку Радвлади стосовно Грушевського взято неправильну лінію, яка призводить до дедалі більшого розходження між Грушевським і Радвладою... “Європеец” стверджує,

що увесь час відчувається якась недовіра до Грушевського, яка, на думку с/с, не має підстав, оскільки Грушевського себе визначив, у випадку війни йому немає куди подітись і він пішов би працювати з Радвладою, якби для цього було вжито відповідних заходів... Грушевський залишив свою стару платформу, хоча і не прийшов ще цілком до платформи комуністичної, а стоїть посередині між цими платформами. Таким чином, думка “Європейця” зводиться до того, що Грушевський працювати з Радвладою може, але для цього потрібно, щоб влада пішла на зустріч Грушевському³⁰⁰.

Це досить суттєвий момент, оскільки цитоване зведення було адресоване партійно-державному керівництву, яке вже визначило власну думку щодо Грушевського, якого тим не менш було обрано академіком АН СРСР. Характерно, що у період підготовки до цих виборів посилювалися пошуки “компрома-ту” з минулого Грушевського. Так, листопаді 1928 року секретний інформатор повідомив, що академік В.Перетц (він належав до антагоністів Грушевського), повернувшись з Ленінграда, розповів про свою розмову з неодмінним секретарем ВАН С.Ольденбургом. Останній переказав, що ще 1906 року Грушевського хотіли обрати академіком, але тоді шеф Академії, великий князь Костянтин Костянтинович заблокував цей процес з огляду на “сепаратизм” Грушевського. Коли у 1914 році вченого заарештували і вислали до Казані академік Шахматов звернувся до Костянтина Костянтиновича з клопотанням про захист Грушевського, зважаючи на його наукові заслуги. І тоді нібито великий князь відповів, що Академія даремно клопочеться, що у нього є лист від самого Грушевського. І цей лист, який буцімто знаходиться у Ольденбурга, підтверджує лояльність вченого, який сам написав, що він за “єдину і неділиму Росію”, що він ніколи не був сепаратистом, завжди сповідував відданість престолу тощо.

На повідомленні таємного інформатора є чиясь резолюція: “Слід написати у Ленінград з вказівкою, що фотознімок або меншою мірою копія цього листа була б для нас вельми цінною. 12.11”³⁰¹. 28 листопада 1928 року лист із запитом було надіслано з ГПУ УСРР до начальника Секретного відділу постійного представництва ОГПУ Ленінградського військового округу. 29 листопада запит аналогічного до Харкова і Ленінграда надіслали київські чекісти. Однак пошуки виявились безрезультатними.

Тим часом, навіть за умов, що стрімко змінювались, Грушевський вперто працював. 17 лютого 1929 року на засіданні Українсько-молдавської комісії Історичної секції він виступив з доповіддю “Українсько-молдавські відносини середини XVII століття”. 23 квітня він робить доповідь на тему: “Нові факти й помічення над історією Хмельниччини”. Саме у квітні вийшла друком перша частина IX тому “Історії України-Руси”, присвячена національно-визвольній боротьбі українського народу в 1650–1653 роках. 17 травня він виступив на засіданні Історичної секції із доповіддю “Пам’яті І.П.Житецького. Остання праця І.П.Житецького “Київські бунтарі-народовольці 1870–1880 рр.”, а 19 травня головував на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю П.Тутківського (ювілей був, власне, у 1928 році, але тоді Тутківському відмовили у святкуванні, як вже зазначалось, у зв’язку із нетактовною поведінкою. Тепер, із зміною керівництва ВУАН за наполяганням Грушевського “справедливість” відновили).

А умови насправді змінювались, оскільки влада взяла курс на розчинення

комісії і кафедр Грушевського у збільшуваній кількості історичних установ ВУАН, які поповнювали за рахунок ворожих до нього істориків та збільшуючи число співробітників-комуністів³⁰². У 1928 році Український інститут марксизму-ленінізму (УІМЛ) у Харкові був включений в систему ВУАН, а на початку 1929 року вже в Академії для протидії “грушев’янням” створюється Кафедра марксизму-ленінізму (на чолі з О.Камишаном) і Кафедра загальної історії (на чолі з П.Щураном). Водночас до історичних установ було приєднано кафедру лояльного режимові академіка Д.Багалія. Все це означало, що Грушевський втрачає колишні позиції.

Разом з тим обрання до АН СРСР додало Грушевському сил у спробах реалізувати ще одну ідею. Йдеться про створення у рамках союзної Академії Інституту української історії. Він поставив це питання ще у квітні 1929 року на загальних зборах, а 3 травня підготував відповідну доповідну записку до Президії АН СРСР. Вказуючи на необхідність того, щоб в союзній Академії була представлена не лише російська історіографія, а й інші, зокрема, українська, Грушевський підкреслював, що ВУАН повела свою роботу ще з 1918 року, розвиваючи традиції НТШ і ВУАН. Однак повноцінна інформція про роботу українських істориків відсутня, бібліографії немає, українськомовні видання мало читаються, російські дослідники цікавляться переважно великоросійською історією, а українські – українською. Відбувається штучний розрив російської і української історіографії “на обоєпільну некористь, і ці некористі належало б своєчасно паралізувати такими закладами як проєктований Інститут Української Історії у складі Історичного розряду Академії наук СРСР, як такий самий інститут української і білоруської мов і літератур у розряді літературному і т.д.”³⁰³

Грушевський пропонував створити Інститут під своїм керівництвом у складі двох наукових співробітників і вченого секретаря, а роботу розпочати з бюджетного 1929-1930 року (в разі неможливості – з 1930–1931). Він підкреслював: “Ціла низка вдячних і невідкладних завдань лежить перед Інститутом Української Історії, роблячи бажаним і необхідним”³⁰⁴.

13 травня на засіданні Ради ВУАН Грушевський зробив повідомлення про свою участь у Загальних зборах АН СРСР та про свою ідею. Він висловив побажання виділити в секції історії народів СРСР соціально-історичного розряду гуманітарного відділу низку національних інститутів. Це мали бути Інститут української історії, Інститут історії Білорусії і вже існуючий Історико-археологічний Кавказький інститут, що мав бути розділений на інститути історії Грузії, Вірменії, Азербайджану з Туркменією і Узбекистаном.

Цікаво, що Грушевський вважав, що відсутність у Росії своєї Академії наук є явищем негативним, а її філологічні структури недоцільно переносяться на всесоюзну Академію, яка не має зв’язків і не координує власну діяльність з іншими академіями. Він вважав також за гостру потребу розмежувати поняття “великоруський” (лише для росіян) і “руський”, або східнослов’янський (для українців, білорусів, росіян). На його думку, розряд не може мати назву “Русского языка и литературы” – це було б “консервацією старих великодержавних тенденцій”³⁰⁵.

На засіданні була прийнята пропозиція Грушевського про створення у секції слов’янських мов і літератур Інститутів української і білоруської мов і літератур західних і полудневих слов’ян, а розряд назвати “Русско-европейским”. Була також прийнята пропозиція Грушевського про участь ВУАН і її

Археологічного комітету у археологічних розкопках культури готів у Криму, що провадилися АН СРСР, Академією історії матеріальної культури та німецькими археологами³⁰⁶.

24 травня 1929 року було прийнято постанову Відділу гуманітарних наук АН СРСР, що схвалювала ідею Грушевського щодо Інституту української історії, але реалізація відкладалася до організації Інституту західноєвропейської історії. Стало зрозуміло, що насправді на підтримку розраховувати не доводиться і не відомо, коли у московських академічних керівників “дійдуть руки” до інституту. Тоді Грушевський добився рішення про створення Комісії по вивченню української історії при АН СРСР. 22 вересня 1930 року Секретаріат Академії запропонував йому подати на сесію положення про Комісію. У листопаді того самого року він через хворобу не зміг приїхати на сесію АН СРСР до Ленінграда, але письмово просив вирішити питання про Комісію. Він писав неодмінному секретареві академіку В.Орлову, що ще 26 травня подав положення про Комісію, а наприкінці жовтня переробив його, розробив п’ятирічний план, який необхідно нині затвердити. Комісію створили, а потім приєднали до Інституту слов’янознавства. Грушевський знов захвилювався і 19 листопада 1931 року подав запит неодмінному секретарю: “Чи буде існувати надалі КІУ, чи з включенням її у Інститут слов’янознавства вона зовсім припиняє своє існування? Чи працювати за планом і які відомості подавати до Секретаріату?”³⁰⁷ Як засвідчили подальші події, Комісія так і залишилась паперовим утворенням. У штаті була лише одна особа і нічого на практиці зроблено не було. Отже, і цей проект Грушевського зазнав краху.

12 квітня 1929 року Сергій Єфремов записує у щоденнику: “В Академії розмови про вибори нових академіків – аж цілих 40! В академіки пруться: Скрипник, Гринько, Затонський Шліхтер, не кажучи вже про Яворського, – все, як бачимо, великі вчені!.. Процедуру виборів мають обставити так, щоб число призначених виборців перевищало справжніх. Багалій спеціально їздив агітувати за Скрипника і Ко і казав Кримському, що коли академіки не голосуватимуть за них, то проти Василенка, Кримського і мене знов розпочнуть кампанію. Це ніби так нахвалявся Озерський... Робиться наша Академія – чи може вже зробилася – стервом, на яке збігаються з усіх боків шакали і гієни. І, власне, здається, вже нема чого обороняти це загижене місце”³⁰⁸.

Цікаву інформацію для характеристики тодішньої ситуації можна знайти у повідомленні одного із секретних інформаторів від 7 травня 1929 року: “У Президії Академії після офіційного засідання було влаштовано нараду разом із секретарями і головами відділів, на якому, сказати б, неофіційно обговорювалось питання про кандидатів в нові академіки. На цій нараді було вирішено рекомендувати кандидатури Скрипника, Затонського, Шліхтера, Юринця, Ігнатовського, Вавілова та ін. Після цього були наради по відділах... Загальний настрій першого відділу був поганий... Особливо активно проти Яворського виступав Грушевський”³⁰⁹.

29 червня 1929 року цілу групу вчених-комуністів та прихильників марксистсько-ленінської методології було прийнято до ВУАН (саме тоді академіками стали М.Скрипник, О.Шліхтер, В.Затонський, М.Яворський та ін.) Ось як коментував цю подію С.Єфремов: “Останнє дійство виборчої комедії – Рада. Я не пішов, хоча й кортіло подивитись. Оповідують, що це було щось найганебніше, що тільки можна було собі уявити. Спочатку всіх призначених

“обрали”. А тоді почали промови катати, квітками одні одних дарувати, Заболотного й Корчака в блазенські шапки прикрашати (“обрано” їх почесними шахтjорами чи що і подаровано їм відповідну одjежу й начиння!). Академіки поводитись як діти, гірше – як блазні, не диво ж, що із ними так поводяться: кращого вони не заслужили”³¹⁰.

Ще один запис Єфремова не можна обійти увагою у зв’язку з цим. В травні він фіксує, що декого із співробітників ВУАН викликав Леонід Левицький (“фактичний президент Академії”, як його називає Єфремов), щоб дізнатись, кого на обрання академіками висуне Історико-філологічний відділ, а особливо цікавився, чи будуть висунуті Тимченко і Олександр Грушевський. Йому відповіли, що у них немає шансів, хіба що під тиском згори: “...Левицький несподівано прохопився: “І даже Харків їх не хоче”... Спочатку я не зрозумів, чому така неласка до цих вічно-невдатних кандидатів М.Грушевського, але просвітив мене Крип’якевич, розповівши свою розмову з Коником (новий фаворит в Укранауці). “Коник, – каже Крип’якевич, – з піною говорить про М.Грушевського: чому він не виступав проти Єфремова? Тепер ми за його візьмемося. Скрипник усе чекав, що старий приїде до Харкова й покається, а він не їде. Ну, то ми ж йому покажемо!” ...Скрипник забув уже “заслуги” Грушевського щодо поборення Єфремова і вимагає в цій справі такої “лояльності”, на яку одверто Грушевський іти не зважається”³¹¹.

Грушевський і справді ніби “втїкав” від політики. 11 червня 1929 року він головує на засіданні НДКІУ і бере участь в обговоренні доповіді Л.Миловидова “Освіта українського шляхетства XVIII століття”. У вересні 1929 року він завершив і передав до друку другу частину IX тому “Історії України-Руси”, присвячену подіям 1654-1657 років. Однак невдовзі його знов почали відривати від наукової роботи і вимагати підтвердження тієї “лояльності”, про яку писав Єфремов. Доля знов зв’язувала цих двох “заклятих друзів”. Наближалась розв’язка їхньої довгострокової баталії.

Все визначив перехід Єфремова із стану підозрюваного до розряду обвинуваченого. 21 липня 1929 року його заарештували за обвинуваченням у створенні і лідерстві у розгалуженій антирадянській організації “Спілка визволення України” (“СВУ”). По Україні було також заарештовано близько 700 осіб, з них чимало працівників ВУАН. 28 серпня 1929 року один із секретних інформаторів повідомляє: “У зв’язку з останніми арештами серед українських кіл почався панічний настрій”³¹².

14 вересня 1929 року було заарештовано Івана Мандзюка, який виконував обов’язки секретаря Археографічної комісії. З нього почали “вичавлювати” відомості про Грушевського та про інших співробітників НДКІУ. У агентурній записці від 18 вересня констатувалося: “Останні обшуки і арешти справили на співробітників велике враження. Загальний настрій пригнічений... Останні арешти, зокрема арешт Мандзюка, викликали розмови про те, що починають підбиратися до Грушевського...”³¹³

В одній з інформацій у жовтні 1929 року зазначалося: “Із кіл ВУАН говорять, що зараз там їде страшний розкол між прихильниками академіка Єфремова і акад. Грушевського. Прибічники останнього відкрито обвинувачують “єфремовців” у тому, що вони своїм політиканством сильно нашкодили як ВУАН, так і всьому українському рухові. У ВУАН панує повна розгубленість, оскільки чекають, що невдовзі після розгрому “єфремовців” ГПУ візьметься за партію академіка Грушевського, зокрема постарается дискредитувати його самого”³¹⁴.

У листопаді 1929 року було надруковано перше офіційне повідомлення про викриття “СВУ”. У цій обстановці загального шоку і страху режим почав вимагати від Грушевського публічно висловитися щодо “СВУ”. Він всіляко уникав таких оцінок, але зрештою йому довелося на це піти. Справа в тім, що після сесії Ради ВУАН у листопаді 1929 року з ним зустрілися робітники-металісти й почали розпитувати про “СВУ”. Змушений відповідати, Грушевський виявив обережність, пославшись на хворобу і неприсутність на деяких засіданнях, але сказав: “Щодо останніх подій, що мали місце в Академії у зв’язку з арештами деяких наукових співробітників у справі СВУ – це в деякій мірі, зрозуміло, відбилосся на роботі Академії, бо вийняло з роботи деяких робітників...”

В самій справі СВУ ми поки маємо лише комюнікат ДПУ. Буде процес, він виявить все докладніше... Ми побачимо тоді власний образ того, що діялося. Я розумію тривогу, що охопила робітників і, зокрема, наукові кола, але я певен, що Республіці нашій, на чолі якої стоять випробувані керівники, нічого не може загрожувати... Як можна мені ставити питання про відношення до цієї справи? Які ж можуть бути сумніви, коли виявляється який-небудь напад на Радянську державу, чи її роботу, це є замах на всю нашу роботу. Я активний робітник на радянській ниві. Тут між нами немає ніякої ріжниці. Всі ми тут одно”³¹⁵.

Ці слова Грушевського були надруковані в газеті “Пролетарська правда” в грудні 1929 року. Того самого місяця один із секретних інформаторів повідомляв, що нині, коли Грушевського “змушували виступити із засудженням “СВУ”, він “втер носа ГПУ” і своєю бесідою з робітниками фактично виправдав всі ідейні засади цього товариства”³¹⁶. Пізніше він уникав публічних оцінок справи “СВУ”, а в розмовах з різними особами він прагнув не давати їх. Наприклад, у повідомленні таємного інформатора від 30 січня 1930 року описується такий епізод: “Грушевський, розмовляючи із Штепою конфіденційно в себе на квартирі, після повернення останнього з Харкова, цікавився між іншим, в якому стані процес “СВУ”, однак нічого позитивного про це не говорив. Як і завжди, нині жалівся на “утиски”³¹⁷.

Восени 1929 року нищівній критиці було піддано одного з найближчих співробітників Грушевського, завідуючого секцією методології і соціологічного обґрунтування історії Осипа Гермайзе. Автор рецензії З.Гуревич, оцінюючи його статтю про розвиток української історичної науки за останнє десятиліття, обвинувачував Гермайзе у псевдомарксизмі, відступі від принципу класового підходу, відмові від боротьби проти української буржуазної історіографії тощо. Одним із основних аргументів при оцінці позиції Гермайзе було його ставлення до історичної концепції Грушевського.

Гуревич висловлював подив з приводу того, що історик, який зараховує себе до “марксистської фаланги”, пишався “Історією України-Руси”. Не подобалася й та обставина, що Гермайзе з нагоди ювілею Грушевського разом із іншими підписав вітальний адрес, в якому була така оцінка: “М.Грушевський створив українську науку”. На його думку, буржуазно-національний максималізм академіка Грушевського, його націонал-буржуазна концепція історії України – це “світогляд, позбавлений будь-якого компромісу”. Автор рецензії дорікав Гермайзе за заявлену апологетику “глибоко ідеалістичної, еkleктичної школи акад. Грушевського”, за нерозуміння того, що той був і є одним із ідеологів української дрібної буржуазії та найбільшим провідником її впливу

на українському історичному фронті. Самого Гермайзе Гуревич кваліфікував як епігона історичної школи Грушевського³¹⁸.

В одному з оперативних зведень Київського окружного відділу ГПУ того ж 1929 року давалася така характеристика О.Гермайзе: "...Старий марксист, але не революційний..., здебільшого перебуває в оточенні істориків-немарксистів: Грушевського, його ад'ютанта Ф.Я.Савченка та інших. Проте він любить ліву фразу й часом, на словах, виявляє себе більшим комуністом, ніж самі комуністи. У наукових колах марксистів він поширює думку, начебто акад. Грушевський став майже марксистом. Це, розуміється, абсурд, і Грушевський, як прихильник школи Дюркгейма (Йдеться про французького соціолога і філософа Еміля Дюркгейма, професора Сорбонни. – Авт.), більш є психологіст та ідеаліст, а не марксист. Невідомо, чи наближається Грушевський до марксизму, чи, може, Гермайзе відходить від марксизму, приймаючи ворожий нам світогляд (здається, останній висновок є правильніший)"³¹⁹.

Гермайзе був заарештований і проходив по справі "СВУ".

Саме осінь 1929 року ознаменувала важливий етап у наступі на Грушевського. Ініціаторами багатьох погромних ініціатив у цей час виступили М.Яворський, Д.Багалій і М.Слабченко. На листопадово-грудневій сесії відділу вони запропонували поділити кафедри з історії України згідно з марксистсько-ленінською періодизацією історії. Президія відділу ухвалила ці пропозиції. Відтепер:

кафедра академіка Д.Яворницького стала кафедрою передісторії України;
кафедра академіка М.Слабченка – кафедрою історії України доби феодалізму;

кафедра академіка Д.Багалія – кафедрою історії України доби торговельного капіталу;

кафедра академіка М.Грушевського – кафедрою історії України доби промислового капіталу;

кафедра академіка М.Яворського – кафедрою історії України доби імперіалізму.

Якщо тематику для досліджень керівники кафедр могли визначати самостійно, то плани роботи кафедр мали відповідати визначеним хронологічним рамкам. Отже, Грушевський мав досліджувати період 1861–1900 років, який виходив за рамки його наукових інтересів. Ось чому вирішили кафедру Багалія обмежити добою пізнього торговельного капіталізму, а кафедру Грушевського назвали кафедрою раннього торговельного капіталу з хронологічними рамками досліджень від XV до XIX століть³²⁰.

Реорганізація заторкнула і комісії Грушевського. У нього відбиралися і закривалися комісії Лівобічної, Полудневої України і новітньої історії України. Планувалось при кафедрі Багалія відкрити Комісію Лівобережної України і Слобожанщини, Комісію Полудневої України передали М.Слабченку. Було утворено Комісію топографії Запоріжжя при кафедрі Д.Яворницького, а при кафедрі М.Яворського – Комісію історії революції. Комісію історії Західної України підпорядкували Президії ВУАН.

Перед лицем такої послідовної руйнації Грушевський вважав за доцільне об'єднати наукові сили, які раніше були у закритих нині комісіях, в одну "Комісію порайонного дослідження України", що могла б вести і далі наукову роботу при його кафедрі. Пропозицію цю не прийняли, але йому було запропоновано розділити Комісію історії Києва (це єдина комісія, що залишилась у

Грушевського) і Правобережжя на дві комісії і створити нову Комісію дослідження історії Полісся (східного і західного). У січні 1930 року цю комісію створили, але проіснувала вона недовго. У березні того самого року на сесії розширеної Президії Історико-філологічного відділу було ухвалено рішення скасувати всі комісії порайонного дослідження. Ліквідували і створену Комісію Полісся і нові комісії Лівобічної (у Багалія) і Полудневої (у засудженого по справі “СВУ” Слабченка).

22 грудня 1929 року рішенням Відділу було закрито Комісію старої історії України. Це мотивувалось тим, що стара історія України належить до тематики кафедри М.Слабченка. Прямо на засіданні, яке ухвалювало це рішення, Грушевський виступив з протестом. Він вказував на передчасність закриття, оскільки кафедра Слабченка не розпочала ще досліджувати тематику, якою займалася ця комісія, та й невідомо, чи будуть такі дослідження у майбутньому. Життя показало правомірність таких сумнівів: після аресту Слабченка його наукові установи розпустили, кафедру передали у тимчасове завідування Д.Багалію, а згодом ліквідували зовсім³²¹.

Саме наприкінці 1929 року на тлі посилення критики Грушевського, яка ось-ось мала перейти у тотальне цькування, влада ще раз зробила йому пропозицію, від якої за тих умов, на перший погляд, дуже важко було відмовитись. 22 листопада політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про Академію наук”, яким намічався новий склад Президії: Д.Заболотний – Президент, К.Воблий і О.Шліхтер - віце-президенти, О.Корчак-Чепурківський – неодмінний секретар. Миколі Скрипнику доручалось запропонувати Грушевському увійти до складу Президії ВУАН. Скидалося, однак, на те, що сама влада не дуже вірила у його позитивну відповідь, оскільки у постанові було таке застереження: “у випадку відмови членом президії висунути т. Яворського”³²².

Важко сказати, що реально для захисту могло дати Грушевському його входження до Президії ВУАН. Скоріше за все за тих обставин, що скла(да)лися, – нічого. Більше того, у влади було б більше можливостей втягувати його в акції, участь в яких була йому неприємна або навіть неприйнятна для нього. Грушевський відмовився, а невдовзі йому довелося взяти участь в огидному дійстві. Щоправда, виступав він в ролі “рядового” академіка. 28 листопада розпочався Пленум Ради ВУАН, на якому розглядалось питання про “СВУ”. У обговоренні взяли участь академіки О.Соколовський, О.Палладін, О.Корчак-Чепурківський, а Д.Багалій оголосив проект резолюції. В ній таврувалися група “контрреволюційних змовників”, що назвала себе “Спілкою визволення України”, що “даремно намагається ніби під національним прапором, а на ділі в інтересах заклятих ворогів українських трудящих мас зірвати непереможне будівництво Української Соціалістичної Радянської Республіки”³²³. У резолюції підкреслювалось, що “Пленум Ради ВУАН також з обуренням відкидає наклеп про те, що заходи Радянського уряду до забезпечення успішного розвитку соціалістичного будівництва і до припинення всіляких спроб як української, так і російської контрреволюції зірвати успішний хід соціалістичного господарства та культурного будівництва, є похід проти української культури, проти української інтелігенції. Вся маса української інтелігенції рішуче заплямувала контрреволюційну спробу групи покидьків та недобитків української контрреволюції. Прилюдний суд виявить всю ганебність цієї справи”³²⁴. І хоча ім’я колишнього віце-президента ВУАН Сергія Єфремова жод-

ного разу не було назване, всі зрозуміли, що йому відвели місце саме серед "групи покидьків та недобитків". Резолюцію прийняли без обговорення.

Тим часом наступ на установи Грушевського продовжувався. 4 січня 1930 року Відділ постановив відділити від кафедри Грушевського Археографічну комісію і включити до її складу всіх академіків-істориків, передавши безпосередньо у керівництво Відділу, але залишивши керівником Грушевського (попередній керівник О.Гермайзе був заарештований по справі "СВУ"). На згаданій березневій сесії 1930 року Президія Історико-філологічного відділу ухвалила злити Комісію історичної пісенності з Культурно-історичною комісією, прилучивши до неї Кабінет примітивної культури. Тоді ж на згаданій сесії, було ухвалено ліквідувати Науково-дослідну кафедру історії України³²⁵.

Незважаючи на таку постанову НДКІУ продовжувала діяти, зокрема на її засіданнях 11 березня, 22 квітня, 13 та 16 травня 1930 року, крім організаційних питань, були заслухані і обговорені промоційні роботи аспірантів. Однак Грушевський зрозумів, що кафедра – його головне наукове дітище, якому він віддав стільки сил – невдовзі піде у небуття. Зрозумів і дуже важко переживав всілякі "реорганізації", зокрема знищення комісій. Ось як описує таємний інформатор стан вченого у повідомленні від 5 червня 1930 року: "Грушевський М.С. за останній час сильно подався. До багатьох питань він ставиться байдуже – раніше він був бився за кожную копійку, що належить його комісії або за окремі комісії, а нині, після того, як у нього багато забрано, – він, зрозуміло, дуже ображений, але вибачає багато чого, більше не слідкує"³²⁶.

Уявлення про його стан дає, зокрема, одне із спецзведень Київського окружного відділу ГПУ у червні 1930 року, що зафіксувало зіткнення Багалія і Грушевського на засіданні Президії ВУАН, де розглядалися питання Історичної секції: "...Багалій дуже обережно, відзначаючи заслуги Грушевського, підкреслював необхідність реорганізації кафедри історії України. Грушевський в сильному хвилюванні пустив на адресу Багалія таку фразу: "Од Вас я можу чекати вінок на могилу". Цей інцидент справив сильне враження на присутніх.

Ф.Савченко, описуючи цей випадок Студинському, зазначав: "Це були тяжкі хвилини дискусії Михайла Сергійовича з Багалієм. Був один момент, що М.С. наприкінці не міг говорити і ледве не заплакав, коли раз Багалій почав виправити, то М.С. сказав, що від нього він може чекати вінок на свою могилу..."³²⁷.

Доля, однак, розпорядилася так, що Грушевський, хоч і ненадовго, переживе Багалія. Вже того ж 1930 року у пресі цькували їх обох. І навіть на похороні Багалія в лютому 1932 року О.Шліхтер говорив про 40-річну "глибоко чужу пролетаріатові і пролетарській революції" діяльність, яка була переспівом ідей Грушевського³²⁸.

Влітку 1930 року було влаштовано ще одне політичне шоу – у липні і серпні історичні установи ВУАН, як і інші, обстежувалися бригадами працівників культури і робітничих колективів міста Києва. Установи Грушевського "вивчалися" протягом двох тижнів, а потім відбулася "персональна чистка", що проводилася спеціальною комісією Робітничо-селянської інспекції, яка приїхала з Харкова. До комісії, крім державних і партійних посадових осіб, входили робітник Сталінського металічного заводу Васильченко, робітник Червонопрапорного (колишній "Арсенал") заводу Кожухов та столяр Алфімов. Ця "вторитетна" комісія у висновках (на 52 сторінках) указувала на необхідність перебудувати роботу всіх установ 1-го відділу "під кутом зору сьгоднішнього

дня”, більше приділяти уваги марксистській методології історії, пов’язати свою роботу з широкими колами громадськості й організувати колективне її обговорення, дійовіше включитися у соцзмагання тощо³²⁹.

Закінчилося все це усуненням кількох штатних співробітників за мотивами “недостатньої наукової кваліфікації”. 30 серпня 1930 року Грушевський надіслав до Робітничо-селянської інспекції, а до інших установ доповідну записку, протестуючи проти свавільних рішень, проти визнання вартими наукового дослідження лише XIX–XX століття, особливо революційної доби. Такий підхід він вважав занадто вузьким, хибним. Грушевський вказував, що його установам, співробітникам і йому самому комісія приділила найбільше часу (близько тижня) і винесла суто негативний вердикт. Він нагадував, що за шість років його кафедра та пов’язані з нею установи випустили 80 книг (1400 друк. арк.), провели багато наукових засідань (1928 р. – 97 з 196-ма доповідями) з дискусіями та залученням широких позаакадемічних кіл, підготували численні наукові кадри (10 аспірантів захистили промоційні роботи і 15 працюють над ними), залучили до співпраці ряд зарубіжних (зокрема галицьких) учених, що вказувало, як “високо піднесено повагу історичної української науки в очах закордонного позаукраїнського світу”³³⁰.

Тим не менш комісія звільнила трьох працівників з історичних установ, тоді як у цілому по ВУАН позбулися роботи десятеро. Наприкінці протесту Грушевський писав: “З жалем мушу відзначити, що при обслідуванні моєї кафедри і її установ ...яскраво визначився ухил на несприятливу оцінку і моєї персональної наукової роботи та діяльності як академіка – керівника установ. Робилися нічим не виправдані зусилля доконче приліпити моїм працям ідеалістичну марку. Представити мене керівником слабим і невдалим...”³³¹

Архіви комуністичної спецслужби зберегли реакцію Грушевського на ці події. У повідомленні одного із секретних інформаторів зазначалося: “Коли стало відомо наслідки чистки, то сприйнято це було, як справжній погром історичних установ Грушевського. Сам академік М.С.Грушевський, підраховуючи “втрати” від чистки (І.Щітківський та М.Жуківська у М.Грушевського, О.Грушевська та Г.Шамрай – у Ол.Грушевського, Євфимовський, непевне становище із Гавриленком), заявив, що відсоток вичищених по цих установах дуже високий, порівнюючи з іншими”³³².

В цей період співробітники ГПУ уважно стежили за настроями Грушевського і його середовища. Збереглося чимало документів, що відбивають душевний стан академіка. На думку чекістів, “найбільшу депресію переживає він весною та влітку 1930 року, в момент чистки. До чистки, як і до всього, що виходить від радвлади, ставиться виразно негативно, вбачає в ній засіб позбавитись від шкідливих чи неугодних людей”³³³.

У повідомленнях ГПУ знаходимо таку деталь: Грушевського пригнічувало те, що, збагнувши його безвихідне становище, від нього прагнули відійти близькі до нього люди, зокрема його особистий секретар Федір Савченко. “Характерним, – повідомляв таємний інформатор 5 червня 1930 року, – є той факт, що до Багалія прийшов Федір Савченко й, співаючи йому вихвальні пісні, згодом прохав його навчити мислити і працювати марксистськими методами.

Багалій був чимало здивований цією обставиною й ділився враженнями з Оглоблиним.

З самого початку в них була думка, що це є “тактичний крок” з боку Федора Савченка. Але згодом, проаналізувавши нинішнє становище “грушев’янтів”, вони обидва зійшлись на тому, що Федір Савченко, безумовно, людина не дурна і зараз ...бачить, що Грушевський втрачає все... Для Савченка ж не секрет, що від Грушевського дехто починає відходити, як ось Баранович, який прийшов на уклін до Багалія...

Чи знає про це Грушевський?

Приховати зовсім від М.С. відвідання Багалія Федір Савченко не міг, хоча про справжнє підгрунтя він, безумовно, йому не розповів”³³⁴.

З інших документів, датованих липнем 1930 року, випливає, що Грушевський точно зрозумів поведінку Савченка. Останній під час обстеження діяльності Комісії з вивчення Західної України заявив, що робота провадиться за методом діалектичного матеріалізму. С.Кокошко на це зауважив: цього не видно зі складу комісії, на що Савченко відповів: “фактом такого саме напрямку в роботі комісії слугує те, що комісією керують Багалій і Камишан”. Прочитуємо далі документ ГПУ, де аналізується ця ситуація: “Про те, що академік Грушевський є головою цієї комісії, згадано було між іншим. У співробітників Грушевського склалось після цього певне враження, що Савченко почав орієнтуватись на Багалія.

Грушевський був дуже незадоволений тим, що Савченко не покликав його навіть на обслідування й висловився так: “Бачу, що Федір Якович зовсім хоче відокремитись з комісією”.

Навколо цього зараз здійнялось багато розмов. Дехто (Карачківський, Жуковська) вважає, що Савченко хоче бути на хорошому рахунку у Багалія, але й не хоче остаточно поривати з Грушевським”³³⁵. Трохи пізніше чекісти зафіксували, що від академіка відходять Гавриленко, Покальчук, Копержинський та інші співробітники, але “не стільки через принципіві з ним... розходження, а просто боячись підпасти під немилість”³³⁶.

Влітку 1930 року було порушено зв’язки, що їх мали з історичними установами Грушевського постійні позаштатні співробітники. Ще раніше, у 1928–1929 роках, кількість позаштатних співробітників зменшили до 15 осіб, на початку 1930 року залишилося всього 3, а влітку того самого року – один. До кінця року вже не було жодного”³³⁷.

Упродовж літа 1930 року було влаштовано справжній бюрократичний терор проти НКДІУ. Працівники змушені були виходити із відпусток, писати різного роду звіти, приходити на засідання. У серпні Грушевський з родиною виїхав на відпочинок до Кисловодська, а у його співробітників ще жевріла надія на те, що цю структуру якось вдасться зберегти. 11 серпня 1930 року з’явилась підписана секретарем НКДІУ С.Глушком об’ява про те, що “всі товариші, дійсні члени, наукові співробітники і аспіранти Кафедри, які бажають одержати наукові командировки, мусять подати до секретаря Кафедри відповідні заяви про це, точно зазначивши, куди, на який час і коли саме вони мають їхати”³³⁸. 14 і 15 вересня на кафедрі відбулися два промоційні захисти, але це були вже останні захисти.

5 вересня 1930 року до НКДІУ надійшов лист уповноваженого Укрнауки: “Уповноважений Сектору науки НКО повідомляє Вас, що за постановою РНК від 1 серпня ц.р. та листом Наукового сектору НКО від 31.VIII.30 р. № ас10, кафедра історії України з 15 вересня ліквідується, а весь науковий персонал звільняється з цього числа, одержуючи платню до 1 жовтня ц.р. (ліквідаційні).

Аспіранти, які не закінчили свого стажу, можуть переходити до Інституту Української Культури в Харкові. Майно кафедри передається ВУАН. Для оформлення передачі та складення передаточного акту призначається комісія, до складу якої входять: представник Уповноваженого сектору НКО тов. Ткаченко Г. (голова комісії), Зав. кафедрою історії України або його замісник та представник ВУАН.

Ліквідацію зазначених установ та передачу майна закінчити до 15 вересня ц.р., подавши відповідні оформлені акти в згаданий термін до Уповноваженого наукового сектору НКО”³³⁹.

6 вересня Сильвестр Глушко написав листа Грушевському, який, як вже зазначалось, перебував у Кисловодську. Лист був перлюстрований, а тому збереглася його копія. “Всі Ваші листи одержав, – писав Глушко, – хотів відповісти Вам кілька днів тому, але чекав ще деяких відомостей, щоб і Вас поінформувати. Так от усе почну з Дослідчої Катедри: ...Посилаю Вам копію відношення від Уповноваж. Укрнауки, що його одержав вчора про ліквідацію катедри. Дехто з аспірантів занепокоєний і просить (Павлик, Нечипоренко), чи не можна провести захист робіт до 15/ІХ... Я тимчасом рекомендував Павликові, щоб вони подавали заяви до Упов(новаженого), щоб їм дозволено було після 15/ІХ захищати свої роботи при Вашій кафедрі”³⁴⁰. Далі Глушко торкався матеріальних проблем, пов’язаних з ліквідацією НДКІУ, а також журналу “Україна”: “Тепер про “Україну”. Учора вранці технічна частина ДВУ повідомила нас телефоном (Вайсблат), що ніби одержані якісь відомості з Харкова, що 4 книжка “України” має бути помічена як 4–5 (розміром не більше 11 аркушів), так само, як і остання 6. Сказав, що післана нам, навіть, з цього приводу бумажка, але ми її не одержали... Сьогодні ще будемо виясняти. Про це я Вас повідомлю, коли з’ясуємо правду”³⁴¹. І на закінчення у листі повідомлялось, що наступного дня представників кафедри викликають до Уповноваженого Укрнауки у справі ліквідації.

І ліквідація відбулась. Аспірантів НДКІУ передали Багалію, хоча лише одиниці з аспірантів Грушевського перейшли до Харкова. У 1930 році інституції Багалія, в тому числі й частина розгромлених установ Грушевського, були об’єднані в Науково-дослідний інститут історії української культури імені Д.І.Багалія на чолі з ним самим³⁴². У вересні 1930 року було припинено видання журналу “Україна” (вийшло останнє редакційне Грушевським 43 число).

У документах ГПУ відбито той етап діяльності, який розпочав Грушевський восени 1930 року, пристосовуючись до нових обставин. Він, за твердженням авторів одного із документів, прагне всіляко використовувати як марксиста К.Штепу, доручаючи йому різні доповіді, радиться з ним. Отже, “Грушевський починає старанно “зводити картковий будинок” своєї співпраці з Рад. владою, свого наближення до марксистської методології”³⁴³. Зрозуміло, все це не могло викликати довіри у ГПУ та партійно-державних структур.

29 жовтня Грушевський взяв участь у засіданні Ради ВУАН і востаннє виступив в Академії, а 11 грудня 1930 року на засіданні комуністичної фракції ВУАН стояло питання “Про стан у ВУАН”. У прийнятій постанові зазначалося, що останнім часом в Академії посилюється групова боротьба між Воблим і його групою (Яснопольський, Шмальгаузен, Птуха) та Грушевським, Новицьким і іншими. Воблий обвинувачувався в тому, що не зробив належних

висновків із процесу “СВУ”, вперто й настирливо проводив антикомуністичну лінію в доборі кадрів. “Грушевський, – говорилося на засіданні, – зберігаючи надалі позицію відрубності, протиставлення і окремішності від позиції і лінії Комуністичної партії, перейшов до виявлення цих позицій назовні”. Зокрема, він обвинувачувався у некоректних виступах, поширенні чуток про його утиски, написанні анонімних заміток для західної преси і т. д.³⁴⁴

Ці групи оцінювалися як різні за політичним спрямуванням: Воблого – російської великодержавної орієнтації, Грушевського – українського націоналістичного гатунку. Проте разом вони склали “невизначений блок”. Усе це, на думку комфракції, становило загрозу ВУАН і потребувало вжити заходи для “переборення знахабнілих ворожнечо класових елементів”. Було визнано “за конче потрібне посилити ідеологічну боротьбу з Грушевським і його теоріями шляхом запитання рефератів з критикою його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів у самій ВУАН”³⁴⁵.

Однак посилили не тільки ідеологічну боротьбу проти Грушевського. Невдовзі розпочалися арешти його співробітників. Зокрема, коли була заарештована Марія Жуковська, він назвав це “підкопом” під нього особисто³⁴⁶. Щоправда, згодом Грушевський почав робити вигляд, що його це не дуже непокоїть, але всі знали про його добрі стосунки з Жуковською, і навіть коли комісія з “чистки” увільнила останню, він підтримав її, залишивши на роботі на іншій посаді.

14 грудня 1930 року Грушевський завершив вступну статтю до наукового збірника “Полуднева Україна”. Ця стаття мала назву “Степ і море в історії України”. Визначаючи стан і перспективи дослідження історії і культури Полудневої (Південної) України, Грушевський оцінював включені до збірника статті. “Збірка ся, – писав він, – як і інші збірники цієї серії, мала своїм завданням послужити вступом до... всебічного обслідування цієї величезної території з її правіковою історією і надзвичайно складними умовами побуту, соціально-політичного життя і культури. Через те, що підготовка її протяглась так довго, дещо з матеріалу, зібраного в перших починах підготовки, розпорошилось по інших виданнях, як се було почасти зазначено – бо не можна було тримати від років 1925-6 в редакційнім портфелі. Натомість дещо й не вмістилось в рамцях цієї збірки, хоч обсяг її значно збільшився в порівнянні з попередніми, вони появляться в інших виданнях”³⁴⁷.

І справді, збірник “Полуднева Україна”, який відбивав вагомий підсумок роботи Комісії Полудневої України, аж занадто “перележав”, чекаючи виходу. З 1925 року кілька разів змінювався його зміст і ось нарешті у грудні 1930 року підготували остаточний варіант, що мав піти до друку. На аркуші із змістом збереглася примітка Грушевського: “Перечитано, можна здавати до друку”. Однак і цей проект не був реалізований. Збірник був розсипаний, а рукописи його статей були відлені в окремі архівні справи.

На Грушевського продовжували збирати новий компромат. Протягом 1929–1930 років з’являються нові інформації й доноси про те, ніби він керує якоюсь “контрреволюційною” організацією. Частина таких матеріалів інспірували чекісти, як, наприклад, заяву одного із колишніх аспірантів кафедри Грушевського від 27 грудня 1930 року. Цей аспірант, як він сам зізнався, потрапив на кафедру “з санкції парторганів і за допомогою Укрнауки”. Заяву її авторові запропонували написати співробітники ГПУ і вона за своїм змістом “вписувалась” у концепцію “антирадянської діяльності” вченого та його оточення. Насамперед автор заяви відзначає, що коли йому та іншим як аспіран-

там вдалося свого часу увійти до складу кафедри, то “ми фактично попали в фашистську державу, яка була в Радянській державі — навіть наша термінологія наводила страх на грушевківців (з приводу чого було декілька інцидентів)”³⁴⁸.

А далі давав персональну характеристику осіб, з якими Грушевський працював, у тому числі його доньки Катерини, яка в своїх працях “взяла на себе почесну роллю фашизму ревізувати погляди Енгельса”³⁴⁹. Як стверджував автор заяви, Грушевський добирав собі “увесь активно ворожий елемент Радянської України”, а коли “я вступив до кафедри, то тут зустрів всіх тих, кого колись, за моєї активної участі як секретаря партосередку ІНО (1921 р.), голови студкому, голови комісії по чистці студентства ІНО, було виключено із ІНО як ворожий та соціально чужий елемент... Виключені історики з ІНО знайшли собі притулок у Грушевського”³⁵⁰.

Підкреслюючи, що на кафедру підбирався “весь активно-ворожий елемент Радянської України з усіх кутків СРСР і УСРР”, автор заяви далі називав імена “контрреволюціонерів”, відібраних М. Грушевським. Ось зразок його характеристик: “Керуючий осередок катедри — М. С. Грушевський, О. С. Грушевський, великий дурень і брат великого історика, не меншого ворога пролетаріату, Щербина В.І, дядько якийсь Грушевського, кадетсвующий ліберал, Гермайзе Й.Ю., фашист, Савченко Ф.Я., особистий секретар Грушевського, колишній голова національного союзу української еміграції в Парижі (дані не перевірені), до речі, Савченко — колишній приятель і колега по інституту бувшого голови Укрнауки Озерського. Через цього Савченка, дуже пронирливого і спритного, і намагається скріплювати розхитаний під собою ґрунт Грушевська К.М. — дочка М. С. Грушевського, достойне насіння свого коріння; у працях своїх взяла на себе почесну роллю фашизму “ревізувати погляди Енгельса”; і нарешті найбільш порядна людина, Клименко П.В., який був присланий з Харкова, колишній есдек, через принципові розходження з усією братією “вотчини” Грушевського зараз усунений од всіх платних робіт по установах Грушевського”³⁵¹.

І це була лише одна із заяв такого ґтибу, які мали в розпорядженні чекісти. Дедалі ставало ясніше, що кількість “компромату” на Грушевського має перерости в якість. Тим більше, що академік, як засвідчували таємні інформатори, навіть за тих складних умов, в яких опинився в останні роки, не збирався змінювати своєї позиції. “Фактично, – констатовалося в одному з узагальнюючих документів ГПУ, – він скептично ставиться до всіх починань партії та влади, висловлюючи сумнів у правдивості процесу Промпартії. Також скептично ставиться до марксистської методології, залишаючись переконаним еkleктиком, а в політичних своїх поглядах націоналістом-народником... Зрозуміло, не можна не оцінити значення Грушевського і в цей момент як організаційного (особливо потенційно організаційного) центру.

За даними агентури, Грушевський свого часу розвинув широку організаційно-наукову роботу з метою, щоб принагідне перетворити її в організаційно-політичну. Всі його зв’язки, добре налаштовані, принагідне могли перетворитись у зв’язки політичні, а близькі, наукові співробітники, що його оточують, – у співробітників політично-партійних. Надто сильною є привабливість Грушевського, надто великий його авторитет.

Незважаючи на те, що проти Грушевського явно стала комуністична

частина Академії, старий весь час тримає себе незалежно, твердо, ні на які поступки, якщо не зважати на тактичну його поведінку, не йде...

Таким чином, вся діяльність Грушевського, його поведінка, оточення говорять за те, що Грушевський зброї не склав, що під науковою його діяльністю ховається політична його робота.

Остання нині є предметом нашої розробки"³⁵².

21 лютого 1931 року уповноважений секретного відділення Київського окрввідділу ГПУ Соколов підписав документ "Про Академію наук", в якому було зафіксовано факт створення блоку між Грушевським і Воблим, а також – що особливо непокоїло чекістів – зближення Грушевського і Кримського. Останній "прагне, де тільки можливо, його, Грушевського, підтримувати, захищаючи його з питань про закриття редакції "України" та в інциденті з Томашівським та ін."³⁵³

Під "інцидентом з Томашівським" малося на увазі те, що відкриваючи одне із засідань Археографічної комісії, Грушевський запропонував вшанувати пам'ять свого учня і опонента – померлого С.Томашівського. Вченого позбавили головування, а О.Камишан та інші історики-марксисты вимагали, щоб він засудив свою "політичну помилку", а його позицію характеризували як "одвертий класово ворожий... виступ... з приводу смерті галицького фашистського історика Томашівського"³⁵⁴.

У цьому ж документі є чи не остання перед арештом характеристика душевного стану академіка: "Загальне враження таке, що Грушевський зараз у роздумах, чи згорнути йому роботу, чи припинити боротьбу, або її продовжувати. Якісь вісті з Харкова дають йому надію і деяку впевненість. Настрій його похмурий, але він далекий від подавленості"³⁵⁵.

У січні 1931 року відбувся Пленум історичних установ, на якому замість очолюваної Грушевським Історичної секції ВУАН було створено Історичний цикл. Обрали й нове бюро в складі О.Камишана (голова), Д.Багалія, М.Загорецького, С.Кокошка, М.Грушевського, В.Білого, М.Ткаченка.

Тепер Грушевський очолював лише Кафедру історії України доби феодалізму. Очолював формально, оскільки 7 березня 1931 року разом з донькою Катериною виїхав до Москви, а дружина Марія Сильвестрівна ще якийсь час залишалася в Києві.

На нашу думку, все ще маловивченим залишається питання про причини від'їзду Грушевського до Москви, про те, хто підказав йому цю ідею. Такою людиною ймовірно міг бути Микола Скрипник, який неодноразово підтримував академіка у вирішенні конкретних проблем. У кожному разі відомо, що 26 лютого, тобто напередодні від'їзду, вони зустрічались у Києві, де Скрипник перебував у відрядженні. Можливо, тоді нарком освіти і порадив Грушевському поїхати у "наукове відрядження" до Москви.

Отже, Грушевський опинився у Москві. 19 березня 1931 року він звернувся до Олександра Шумського як до голови ЦК працівників освіти Радянського Союзу. Академік просив допомоги, оскільки дізнався, що поки він перебуває у Москві, його виселяють із київської квартири. Шумський обіцяв допомогти. Наступне прохання Грушевського полягало в тому, чи не допоможе йому Шумський підшукати якусь роботу у Москві, "допоки все не з'ясується".

Напевно, це прохання та й сам факт появи Грушевського налякали Шумського. Він вирішив повідомити Сталіна про цю зустріч і розмову. Того самого дня він написав листа до генсека і так переповідав подальшу частину

розмови: “На моє питання, що саме з’ясується і які мотиви його рішення, він заявив, що у Києві дуже багато чуток про близьку війну і дуже тривожна атмосфера, а тому він хоче перебратися до Москви. Важко сказати, чи є цей мотив дійсною причиною до втечі з Києва, оскільки він багато плакався на неможливі умови для роботи. Безсумнівне лише те, що поведінка цього старого відбиває панічні настрої частини української інтелігенції.

По суті його прохання я йому відповів, що оскільки він не знає, де і що він хотів би робити, то мені буде важко його куди-небудь адресувати і порадив йому подумати над цим питанням”³⁵⁶. Надзвичайно виразним є *post scriptum* до листа: “Чорт забирай, і тут мене нелегка зіштовхує з Грушевським”³⁵⁷. Очевидно Шумський мав на увазі епізод, що трапився ще 1917 року, в період, коли Грушевський очолював Центральну Раду. Саме того року, в грудні, Шумського заарештували і присудили до розстрілу як противника конфронтації Центральної Ради з більшовицьким режимом. І хоча на початку 1918 року його звільнили, він ніколи не міг вибачити того присуду Грушевському та його соратникам.

Зі своїми клопотами Грушевський не міг знати, що ще з осені 1930 року із заарештованих в Україні на той час колишніх членів УПСР чекісти активно вичавлювали свідчення про “контрреволюційну діяльність” вченого. Ось лише деякі приклади. 2 вересня 1930 року був заарештований вчитель Юхим Гаврилей, колишній член ЦК УПСР, з яким “працював” слідчий Іларіон Южний-Ветліцин (той самий, який згодом допитуватиме і Грушевського). Розпочавши свої “свідчення” про “шкідництво” в системі кооперації, Гаврилей згодом заявив, що “на Україні існує центр, який складається з членів ЦК УПСР і УПСД на чолі з Грушевським у складі Голубовича, Лизанівського, Петренка і Чечеля”³⁵⁸.

В листопаді 1930 року був заарештований професор Київського кооперативного інституту П. Височанський. Невдовзі він почав свідчити про наявність контрреволюційної організації, що являла собою блок українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів: “Діяльність організації в Харкові виявлялася так: охоплення під свій вплив українських театрів і тих господарських організацій, в яких працювали члени цієї організації: кооперація (Українбанк, Українкустарспілка, Вукопспілка). Зовнішторг, видавництво “Рух”. Працюючи в Українбанку, я керувався у своїй контрреволюційній діяльності настановами цієї організації. Члени організації працювали ще в таких закладах: Є. Филипович – у Зовнішторгу, а пізніше в театрі, М. Филипович – у Вукопспілці, Коліух – у Зовнішторгу (а з 1924 р. – в Українбанку), Шраг і Голубович – в УРНГ, Чечель – у Держплані, Лизанівський – у видавництві “Рух”, Христюк і Степаненко – в Українбанку, Ярослав – в Українкустарспілці, Грушевський і Савченко – в Києві серед академічних кіл. Таким чином, організація мала свої розгалуження на всіх ділянках радянської роботи: господарської, кооперативної, видавничої і академічної... Головна її діяльність полягала в захопленні місць й збільшенні своїх кадрів, щоб через них здійснювати свій контрреволюційний вплив на тих ділянках, де вони працювали”³⁵⁹.

В іншому свідченні П. Височанського читаємо: “Хитре мовчання Грушевського означало, що ще не прийшов час заговорити справжньою к(онтр) р(еволуційною) мовою, щоб розгорнути свою к(онтр) р(еволуційну) концепцію. Тому він вперто проводив її у своїх наукових працях, проповідуючи пріоритет селянства у укр(аїнському) історичному процесі і тим створював

теоретичні передумови для есерівських концепцій”³⁶⁰. Як бачимо, в цій схемі М.Грушевський вже позначений як лідер "контрреволюціонерів". Поступово чекісти деталізували ту роль, яку він мусив, за їхнім задумом, відігравати у "контрреволюційній організації". До речі, щоб знайти їй назву, ГПУ не знадобилося багато фантазії – тут допоміг досвід. У 1919 році в Москві ЧК викрила реальний “Національний центр”, який очолювали відомі політичні діячі – колишній октябрист Д. Шипов, кадети М. Федоров, Н. Щепкін. Члени цього центру були переконані, що спроба створити новий лад у Росії приречена на невдачу, приведе лише до анархії, розвалу економіки, деградації духовного життя. Саме тому вони, як могли, прагнули припинити більшовицький “соціальний експеримент”. У 1921 році було викрито організацію "Національний центр”, що складалася з колишніх кадетів, у Києві.

Тепер виникла ідея приписати створення “Українського національного центру” (“УНЦ”) Грушевському, іншим активним у минулому українським політичним діячам. І ось у 1931 році чекісти почали збирати свідчення проти багатьох з тих осіб, хто згадувався у цьому та багатьох інших документах. Під час допитів заарештованих, чекісти використовували відомі їм реальні факти. Наприклад, те, що на квартирі у Всеволода Голубовича справді збирались колишні члени УПСР. Вони обговорювали події у тодішньому Радянському Союзі, політику більшовиків, в першу чергу репресивні дії стосовно селянства. Голубович зробив навіть доповідь, у якій аналізував стан соціально-економічного розвитку. Активно обговорювалось і те, що відбувалось в сфері національних відносин. Працівники ГПУ УСРР вбачали у цих зібраннях і розмовах, зрозуміло, контрреволюційний і антирадянський зміст, спроби згуртування і створення підпільної організації. У різний спосіб вони підштовхували заарештованих до свідчень саме у цьому напрямі.

Зрозуміло й те, що оскільки йшлося про організацію українських есерів, то неминуче у свідченнях повинно були з’явитись ім’я Грушевського. Так, у заяві до ГПУ, написаному Михайлом Мельником 16 лютого 1931 року, знаходимо таке: “Ця організація мені була відома з 1926 року... Політична група навколо академіка М.С.Грушевського, що організаційно оформлена в партію, існує і мріє про капіталістичну реставрацію на Україні з буржуазною та дрібнобуржуазною економікою і дрібнобуржуазною демократичною формою державного управління у вигляді демократичної республіки з виборними президентом і парламентом на чолі, з тим, що першим її президентом повинен бути академік Грушевський”³⁶¹.

Окремо у заяві підкреслювалось, що "фактичних симпатизаторів і резервуар кадрів для партії, якою керує Грушевський, можна знайти всюди в УСРР та межами УСРР, на території СРСР серед т. зв. технічної української інтелігенції старої формації і великої частини по-радянськи замаскованого вчительства усіх типів шкіл у містах і особливо в селах. Орган, що ідейно підтримує зв’язок “з масами” цих керівників партії, що має назву українська селянська партія, – це журнал, орган історичної секції ВУАН, ідейним керівником якого є сам акад. Грушевський, – “Україна”³⁶².

Отже, як бачимо, назва “УНЦ” з’явилася згодом, а спочатку Грушевському хотіли приписати лідерство у “селянській партії”. Те що, чекісти не відразу прийшли до остаточної назви, підтверджують і свідчення Панаса Лебеденка від 10 лютого 1931 року: він згадував просто есерівську організацію,

що її очолював Грушевський. До цієї організації приєднались “широкі кола галицької інтелігенції”³⁶³. Григорій Косак, заарештований 15 січня 1931 року, колишній командувач корпусу Української Галицької армії, а перед арештом співробітник Дніпропетровського хімічного інституту, на допиті 16 січня ще називає Грушевського лише “номінальним” керівником організації, а фактичними її керівниками – особистого секретаря Грушевського Ф.Савченка та професора Чудінова³⁶⁴.

Відтак можемо констатувати, що певної межі існувала плутанина і невизначеність з тим, якою ж саме організацією мав керувати академік. Проте у процесі обробки заарештованих чекісти успішно долали таку невизначеність.

У лютому 1931 року з'явилась підготовлена для чекістського керівництва довідка начальника Секретно-оперативного управління ГПУ УСРР Ізраїля Леплевського та начальника Секретного відділу Генріха Люшкова про справу “УНЦ”. До довідки додавались копії протоколів допитів кількох осіб.

У довідці констатувалася “наявність найбільшої контрреволюційної української організації” на чолі з Грушевським. У документі зверталась увага на свідчення заарештованих кооператорів, зокрема Кононенка й Резникова, яким приписувалася роль представників в Україні “викритої” раніше ОГПУ “Трудової селянської партії (ТСП)”. До речі, в цій справі, як і в справі “УНЦ”, відкритий показовий процес так і не відбувся, хоча чекісти багато встигли зробити для підготовки політичних спектаклів, а своєрідними репетиціями були процеси “СВУ” (Харків, 9 березня–19 квітня 1930 р.), “Промпартії” (Москва, 25 листопада–7 грудня 1930 р.), “Контрреволюційної організації меншовиків” (Москва, 1–9 березня 1931 р.).

І.Леплевський і Г.Люшков підкреслювали, що “кооперативна к.-р. організація була відгалуженням згаданого центру. Заарештований Косак повністю підтверджує всі свої свідчення й зробив заяву про готовність надати вичерпні свідчення про діяльність організації на чолі з Грушевським. Свідченнями Макарушки, Мельника, Грабового свідчення Коссака підтверджуються. При цьому підтверджуються дані про наявність організації, до якої входили к.-р. елементи галицької інтелігенції Харкова, яка також є відгалуженням центральної організації”³⁶⁵.

З Г.Коссаком “працював” уповноважений Секретного відділу Захар Зінько -Флейшман, який вичавлював із своєї жертви дедалі нові відомості і якого зовсім не бентежив той абсурд, що неодмінно виявлявся в цих свідченнях. Наприклад, твердження про те, що 1924 року ніхто інший, як політичний противник М.Грушевського, який категорично не сприймав саму ідею повернення академіка у комунізовану Україну, а саме Микита Шаповал, доручив йому “встановити зв'язок з Грушевським і розпочати роботу. При цьому він сказав, що вказівки будуть надходити з-за кордону і що, можливо, доведеться піти на блок з російськими монархістами, оскільки це єдина сильна й дієва к.-р. організація, в союзі з якою можна сподіватися на повалення більшовизму”³⁶⁶.

Поступово вимальовувалася схема “УНЦ”, який мав зв'язок з “СВУ”, “Військово-офіцерською організацією”, “ТСП”, “Промпартією” і навіть з “контрреволюційними” організаціями на території Білоруської і Грузинської СРР, а також із закордонними емігрантськими центрами.

У березні 1931 року тривали арешти осіб, імена яких були названі у свідченнях заарештованих раніше. Наприклад, 2 березня 1931 року було заарештовано

Всеволода Голубовича, який під тиском обставин дав розлогі, власноруч написані свідчення. В них він називав Грушевського керівником “контрреволюційної організації” і стверджував, що саме академік ще у 1924 році, відразу після повернення з-за кордону навіть прочитав доповідь про необхідність створення такої організації³⁶⁷.

Тим часом у квітні 1931 року із центру, з Москви, надійшов інструктивний лист заступника голови ОГПУ СРСР Генріха Ягоди. У цьому документі, зокрема, підкреслювалось: “Основне завдання, яке ставиться перед усім апаратом секретно-політичного відділу – це виявлення усіх центрів, що організують контрреволюцію, і ліквідація їх у самому зародку. Це означає: не тоді, коли контрреволюційна група або організація встигла вже розгорнути свою роботу і завдати нам удари на тій або іншій ділянці політичного і господарського життя країни, а саме в зародку, тобто викрити своєчасно і своєчасно ліквідувати”³⁶⁸.

Згаданий інструктивний лист обговорювався у ГПУ України, коли “формування” “УНЦ” було у повному розпалі. Не випадково у затвердженій В.Балицьким резолюції по обговоренню листа Ягоди містилась така вказівка: “Терміново намітити список членів “УНЦ” з числа заарештованих... Здійснити вербовку з числа незаарештованих членів організації, для чого в найкоротший строк закінчити повне складання формулярів на всіх членів організації, які проходять по справі”³⁶⁹. Таким чином було дано конкретні вказівки, що “технології” фабрикації справи “УНЦ”.

Із заарештованих видобували нові й нові відомості і доповнювали цю схему, в центр якої неодмінно ставили Грушевського. Всі ці свідчення згодом були покладені в основу великого за обсягом (понад 300 сторінок!) “Обвинувального висновку у справі “Українського національного центру”, який 21 жовтня 1931 року підписали тимчасово виконуючий обов'язки начальника Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Борис Козельський та начальник 2-го відділення цього відділу Долинський.

Автори цього “висновку” з самого початку обстоюють думку про лицемірний характер мотивів повернення в Україну Грушевського і всіх колишніх членів ЦК УПСР. При цьому наголошувалося, що саме з появою Грушевського в Україні було ліквідовано певні розходження серед українських есерів щодо тактики їхніх дій: “...Примиривши обидві есерівські групи та прийнявши керівництво над ними, М. Грушевський береться за справу створення Всеукраїнської антирадянської національно-демократичної організації під ідейним керівництвом УПСР”³⁷⁰. Першим кроком на шляху створення такої організації називали “організаційні збори за участю представників “закордонців”, “місцевих” УСДП (В. Мазуренко) і кооператорів (Є. Филипович), що відбулися на початку 1924 року. До тих, хто входив до “керівного центру”, були зараховані М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк, І.Лизанівський, В. Голубович, Є. Филипович, Д. Коліух.

Ось що говорилося в обвинувальному висновку у справі “УНЦ”: “Державним політичним управлінням УСРР у першій половині 1931 р. розкрито і ліквідовано Всеукраїнську контрреволюційну організацію, яка іменувалася “Національний Центр” і ставила своєю метою шляхом підготовки збройного повстання куркульства, приуроченого до моменту інтервенції капіталістичних країн в СРСР, скинути Радянську владу в Україні, відторгнути УСРР від Радянського Союзу і встановити в Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної “Української народної республіки”...

Виникнувши у 1922—1923 роках за кордоном в результаті об'єднання різних груп української контрреволюційної еміграції, перенісши згодом свою діяльність на територію УСРР, створивши тут на початку 1924 року загально-український центр і приступивши до об'єднання окремих груп української контрреволюційна території УСРР, цей блок на кінець 1926 р. був остаточно оформлений, створивши єдиний фронт української і галицької контрреволюції і включивши до свого складу українські дрібнобуржуазні “соціалістичні” партії (УПСР, УСДРП) контрреволюційні елементи галицької еміграції в УСРР і блок буржуазних і дрібнобуржуазних партій Галичини, які стали на шлях співробітництва з польським фашизмом.

У 1924—1927 роках “Український Національний Центр” здійснював широкую організаційну роботу по консолідації всіх українських антирадянських сил, впровадженню у радянський апарат, захопленню командних позицій у кооперативному і господарському апаратах, державних, наукових і громадських установах і створив розгалужену організацію з центром у Харкові”³⁷¹.

Цього разу задум “драматургів” з ГПУ насправді був грандіозним, адже йшлося про організацію, яка не тільки доклдала зусиль до “консолідації антирадянських українських сил”, а й діяла “за директивами урядових кіл капіталістичних держав, що очолюють підготовку інтервенції (Франції і Польщі) і керівних сил 2-го Інтернаціоналу і до того ж мала зв'язок з іншими контрреволюційними організаціями (до них належали “Трудова селянська партія”, Промпартія, “Союзне бюро РСДРП”, “Російська офіцерська організація” та ін.).

Збереглося кілька підготовчих і остаточний варіант виготовленої в ГПУ УСРР організаційної схеми “УНЦ” та його зв'язків. Схема, якщо її прийняти на віру, і справді справляє неабияке враження. В її центрі знаходимо Михайла Грушевського, якого оголосили керівником “УНЦ”. “У процесі попереднього слідства, – зазначалося у обвинуваченні, – встановлено, що ініціативна роль у створенні к-р організації... належить групі керівників УПСР-цекістів на чолі з проф. Грушевським... Керівні кола української еміграції дійшли висновку, що ряди української націоналістичної контрреволюції повинні бути перебудовані. Перебудова рядів розпочалася з консолідації емігрантських партій, що ворогували і конкурували між собою. Цією консолідаційною діяльністю керував голова т. зв. “Закордонної делегації УПСР” проф. М.Грушевський”³⁷².

Ще в 50–60-ті роки, в період хрущовської “відлиги”, виявилися факти, що переконливо засвідчили: справу “УНЦ” було інспіровано. Наведемо приклад, із вже згаданим Миколою Шрагом. 5 березня 1931 року він на допиті, що його провели Сергій Пустовойтов та Мойсей Каган, він власноруч написав: “Глибоко переконавшись у тому, що моя робота в нелегальній організації, що утворилася після повороту бувши(их) укр(аїнських) есерів з-за кордону і в якій я був з 1921 р. до 1930 р., фактично була контрреволюційна та могла б при її дальшому розвитку завдати велику шкоду радянській владі, цим приношу своє щире каяття та вважаю за обов'язок подати докладне висвітлення усіх заходів цієї організації та її роботи.

До організації, і власне її керівного складу, в різні часи належали: Грушевський М.С., Чечель М.Ф., Жуківський О.Т., Христюк П.О., Шраг М.І., Ярослав Ю.Ю., Філіпович Є.Ф.

Організація провадила свою роботу в різних ділянках господарчої і науково-культурної діяльності, а саме: в галузі народного господарства і, зокрема,

промисловості, кооперації, науки, видавничої діяльності, мистецтва тощо”³⁷³.

Минули роки і той самий М.Шраг розкрив “механізм” тих “зізнань”. 11 березня 1965 року він свідчив: “На слідстві у 1931 році до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Кагана “фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав все, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали”³⁷⁴.

Викладач Промакадемії УСРР М. Васильківський, якому також пощастило вижити, у своїх скаргах 1954 та 1957 роках писав: “Свідчення, дані мною у 1931 році, брехливі. Вони були видобуті слідством методами фізичного та психічного примусу... Очних ставок не було, не було висунуто хоча б конкретних обвинувачень будь-яких осіб у письмовій формі. За таких умов судочинства у 1931 році виявляться суперечності, а звідси легко буде бачити вигаданий характер усього обвинувачення”³⁷⁵.

Не дивлячись на такого роду свідчення, офіційно стверджувалось, що “УНЦ” існував, а його лідером був Грушевський. Згодом було доведено, що засуджені за цією справою “УНЦ” 50 осіб (строк ув'язнення від трьох до шести років) стали жертвами брехливих звинувачень³⁷⁶. У 1934–1941 роках 33 з них знов засудили за “антирадянську діяльність” і “шпигунство”. 21 чоловік був розстріляний, 12 отримали нові строки. Більшість з них померла у таборах.

Повернімося, однак, до подій 1931 року. З самого початку “слідства” – а воно велося протягом 1930–1931 років – справі “УНЦ” було надано виняткового політичного характеру. 22 березня 1931 року Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про “УНЦ”, а 23 березня 1931 року в Москві заарештували Грушевського.

Допити, вже у Харкові, тривали з 28 березня по 3 квітня 1931 року, причому академік на першому з них визнав приналежність до “УНЦ”, хоча твердив, що був лише ідейним керівником організації, її “харківський центр” нібито інформував його тільки з принципових питань, а багатьох дрібниць він, можливо, не знав. Він свідчив, що після його повернення в Україну на чужині залишилися українські соціал-демократи. Для з'ясування позиції керівників II Інтернаціоналу в українському питанні він надсилав за кордон своїх емісарів. Зокрема, у 1925, 1927 і 1929 роках саме з такою місією там побував Василь Мазуренко. Він бущімто мав отримати інформацію про підготовку інтервенції проти СРСР, зустрічався з керівниками організації, однак інформація виявилася малозмістовною.

Грушевський розповідав, що у 1929 році Мазуренко під час зустрічі з Володимиром Винниченком одержав відомості про те, що напад на Радянський Союз і, зрозуміло, на Україну, слід очікувати наступного року. Ця інформація надходила від урядових кіл Франції. Отримані дані змусили напружити всі сили, оскільки галицька “Українська військова організація” на чолі Григорієм Коссаком, що входила до складу “УНЦ”, мала стати своєю гвардією. В

організації нібито існувала повстанська трійка. Серед членів її називалися Павло Христюк, Микола Чечель, Микола Шраг. Через кооператорів вони підтримували зв'язки із заможними елементами села, готуючи їх до повстання. У травні 1930 року до М.Грушевського в Київ приїздили Іван Лизанівський та Всеволод Голубович. Саме тоді мали місце тривалі бесіди про стан організації, її перспективи у зв'язку з проведенням колективізації та можливою інтервенцією. З іншими контрреволюційними організаціями, російськими, зокрема, зв'язків не було.

Далі Грушевський “визнав”, що програма Української держави була написана ним, але не пам'ятає, де знаходиться її оригінал: у нього вдома чи у І.Лизанівського або Ф.Черкаського. Крім того, у Києві є документи за 1919–1924 роки про закордонні зв'язки “УНЦ”. Академік зобов'язався надати працівникам ГПУ текст програми й інші матеріали³⁷⁷.

З квітня 1931 року його допитав Всеволод Балицький. Цей допит, як і в випадку з Сергієм Єфремовим, якого шеф ГПУ УСРР також допитував особисто, мав ритуальний характер: скоріше за все він хотів переконатися, що Грушевський і надалі говоритиме те, що потрібно. 4 квітня 1931 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У Балицький поінформував про зізнання Грушевського і було прийнято рішення розіслати його свідчення керівникам УСРР, що й було зроблено. Після допиту 3 квітня 1931 року М.Грушевського того ж дня відправили до Москви, де 4 квітня з ним, за вказівкою заступника голови ОГПУ СРСР Генріха Ягоди, зустрівся начальник Секретно-політичного відділу ОГПУ Яків Агранов. До речі, така цікава і важлива деталь: на багатьох документах, зокрема, на доповідних записках, на доповідях про етапування Грушевського, можна знайти такі примітки: “Відправлено тов. Сталіну”³⁷⁸. Це безсумнівно засвідчує, що “вождь народів” слідкував за колізіями навколо академіка.

Спочатку Грушевський повторював усе те, що з ним ретельно відпрацював уповноважений Секретного відділу ГПУ УСРР Южний. Усе це вписувалось у справді грандіозну схему діяльності “УНЦ”, що нібито мав розгалужені зв'язки, в тому числі й закордонні. Збереглося багато документів, що розкривають методи роботи Южного. Він, наприклад, на допиті Миколи Чечеля 4 березня 1931 року шантажував його “зізнаннями” Грушевського, хоча академік на той час ще не був навіть заарештований. Чечель тримався й заявляв: “...Коли мені буде показано свідчення Грушевського, Лизанівського та Голубовича, писані їхньою власною рукою, де іде річ про мою належність до організації, то під цим підписуюсь. Я готовий своїм життям ручатись, що ані Шраг, ані Христюк, мої політичні однопумці, не діяли нічого ворожого проти Радянської влади, почавши від 1920 року. А коли вони робили, то робив і я”³⁷⁹.

Однак уже наступного дня після відповідної “обробки” Чечель визнав “свою приналежність до контрреволюційної організації, що мала на меті повалення Радянської влади й до складу якої входили Христюк, Голубович, Євген Филипович, Лизанівський, Грушевський”³⁸⁰.

Агранов зустрічався особисто не тільки з Грушевським, а й допитував багатьох інших осіб, яким приписали участь в “УНЦ”. Це засвідчує, що в Москві пильно стежили за розвитком цієї справи, надавали їй особливого значення. По-своєму це підтвердили колізії, пов'язані з академіком. Його зустріч

з Аграновим 4 квітня завершилась тим, що останній склав доповідну записку на ім'я Генріха Ягоди, в якій переказав зміст розмови. Після Агранова з академіком розмовляв ще один чекіст — С.Мессінг. Після цього Грушевського звільнили, взявши обіцянку написати листи-звернення до окремих українських політичних діячів із закликом припинити боротьбу з більшовицьким режимом.

У своїй записці Агранов насамперед акцентував увагу на тому, що Грушевський підтвердив, що був в "УНЦ" ідеологом та керівником завдяки своєму високому моральному авторитетові серед лівого крила української інтелігенції, а не політичним здібностям. Він також заявив, що з 1926 року до Харкова не виїздив. Зв'язок між ним та "харківським центром" здійснював Ф.Черкаський. До "центру" входили Іван Лизанівський, Микола Чечель, Микола Шраг.

У доповідній Агранова підкреслено, що Грушевський намагається применшити політичне значення ліквідованої організації, хоч підтверджує факт існування у Харкові повстанської трійки, а також відомості про те, що галицька "Українська військова організація" складалася з колишніх учасників Української галицької армії, які у 1920 році перейшли на бік радянської влади. Ці кадрові військові розглядалися як майбутня гвардія уряду Соборної України. Проте значна частина галичан не знала, яку контрреволюційну роль повинна була відіграти їхня організація у боротьбі проти радянської влади, за незалежність України. Багато з них розглядали свою організацію як товариство взаємодопомоги, вважали, що будуть боротися під радянськими прапорами проти поляків.

Грушевський також заявив, що на Україні є ряд комуністів, які сприяли членам нелегальної контрреволюційної організації, призначаючи їх на відповідальні посади, надаючи їм житло тощо, не знаючи про існування конспіративного націоналістичного центру. За його словами, крім Матвія Яворського, колишнього члена ВУАН, виключеного з КП(б)У, він не знав жодного комуніста, залученого до організації. Вся діяльність "УНЦ" в основному зводилася до консолідації інтелігенції (агрономів, інженерів, кооператорів, учителів та ін.), до підготовки кадрів і організації сил, здатних в разі воєнного зіткнення Радянського Союзу із західними країнами (або народного повстання) відстояти незалежність України і створити власний сильний уряд.

За словами Грушевського, у 1922–1927 роках керівники "УНЦ" поклали надії на можливість еволюції Радянської влади у бік капіталізму і остаточного її переродження, але з початком ліквідації куркульства як класу виникло питання про необхідність вжиття якихось рішучих заходів. Наприкінці доповідної записки Агранов зауважив, що Грушевський кращим виходом зі становища, що склалося, вважав своє звернення, що його підтримали б заарештовані однопідданці, з листами до ряду українських діячів за кордоном. У цих зверненнях він, торкнувшись мотивів, що штовхали українську інтелігенцію на боротьбу з радянською владою до 1930 року, міг би проаналізувати причини рішучої відмови від продовження такої боротьби і розриву з тими елементами, які вперто наполягали на її необхідності³⁸¹.

Напевно, після цієї зустрічі Грушевський поступово почав розуміти, що влада знову хоче використати його ім'я, авторитет у власних розрахунках, а тому й грає з ним, не вдаючись до відвертого тиску, як це було в Харкові, в ГПУ УСРР. Розумів він і те, що все йде до чергового показового процесу. Не

менш, а, можливо, й більш масштабного, ніж процес “СВУ”. Над усім цим він роздумував досить довго, не поспішаючи на зустріч з Аграновим.

Врешті-решт останній запросив ученого на зустріч сам. Сталося це 15 квітня 1931 року. І тут Грушевський наважився на крок, який зруйнував задуми чекістів щодо проведення показового процесу: він почав спростовувати версію про наявність “УНЦ” і свою керівну роль у ньому. На запитання, що саме спонукало його вводити в оману слідство, відповів: “Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я стара людина, сили мої давно підірвані. До тюрми я був кинутий у грипозному стані. Я не витримав різкого натиску слідчих. Ніякого фізичного впливу на мене не застосовувалося. Але мені було пред’явлено цілий ряд томів, де майже на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували в тому, що я, як ідейний вождь свого руху, повинен взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих її керівників, а також підтвердити дані ними свідчення, що, безумовно, приведе до пом’якшення участі усіх притягнутих у цій справі осіб. У стані повної безвихідності і відчаю я погодився підтвердити свідчення Мазуренка, Чечеля, Гр. Коссака та інших. Мені показали цілу низку протоколів і дали прочитати витяги з них”³⁸².

Агранов зауважив, що ім'я Грушевського не випадково зустрічається у свідченнях багатьох його однодумців. На це академік відповів, що, можливо, вони керувалися тими ж мотивами, що й він сам, будучи переконаними: даючи потрібні слідчому свідчення, вони полегшують долю всіх, хто проходить у цій справі. Тоді Агранов запитав: чому ж Грушевський у день приїзду до Москви в розмові з ним підтвердив свої свідчення, які дав у Харкові. Той пояснив, що зробив це за інерцією, у пригніченому стані, викликаному його арештом та перебігом слідства. Крім того, не вистачило духу і рішучості відмовитися від попередніх свідчень. Грушевський розповів, що на першому ж допиті в Харкові він заявив про свої зустрічі на Україні з друзями, між якими часто були розмови на політичні теми. Під час цих розмов виявилось різко негативне ставлення до основних моментів політики радянської влади, особливо до суцільної колективізації і ”ліквідації куркульства як класу”, в чому вони вбачали загрозу самому існуванню української національної культури. Проте слідчий заявив, що ці свідчення не можуть бути прийнятними і зажадав безумовного підтвердження даних, які містилися в справі.

Далі Грушевський запевняв, що ні він, ні його однодумці не плекали планів активної боротьби з радянською владою. Ще зовсім нещодавно він дивився на Радянський Союз як на зорю світу, що оновлюється, але, дотримуючись народницьких традицій, злякався колгоспного руху і рішучого наступу радянської влади на куркуля. Політичні хитання серед ”лівих кіл української інтелігенції отримали сильний поштовх у результаті широких репресій проти українських націоналістів у зв'язку з процесом “СВУ” у 1930 р.”³⁸³

У новому рапорті Я.Агранова на ім'я Г.Ягоди зазначалося, що “жодної повстанської організації, очолюваної близькими йому, Грушевському, колами, не існувало і ніяких повстанських тенденцій в середовищі його політичних друзів не було”³⁸⁴. Керівники ОГПУ СРСР почали розуміти, що навряд чи вдасться зробити з Грушевського героя чергового показового процесу, і (напевно, після відповідних консультацій у ЦК ВКП(б), його звільнили. 16 квітня

1931 року Г.Ягода надіслав Сталіну лист такого змісту: “Надсилаючи Вам запис розмови т. Агранова з акад. М.С.Грушевським, повинен зауважити, що Грушевському при його виїзді з Харкова до Москви було відомо про те, що у Москві його буде звільнено. Бесіда Агранова з Грушевським 4.04 ц.р. у день приїзду останнього до Москви і його звільнення не мала характеру допиту. Тим не менш Грушевський при цій бесіді підтвердив всі свої свідчення, що були дані ним у ГПУ України. Ці свідчення Грушевський підтвердив перед своїм звільненням і тов. Месінгу”³⁸⁵.

У вересні 1931 року Грушевський написав листа Сталіну, пояснюючи, чому він спочатку зробив зізнання, а згодом відмовився від них: “Слідчий відкинув мої свідчення; він не дозволив мені їх записати, виривав папір з рук, рвав папери, якщо я писав не те, що він хотів. Вживаючи різкі вислови, погрози та інші засоби психічного впливу, він наполягав, щоб я покаюся в усьому, у чому мене, мовляв, викривають свідчення інших залучених, – їх ціла купа і вони одногolosно вказують на мене, як на керівника. Якщо я підтверджу їх і висловлю щиросердне каяття, це полегшить долю всіх залучених і мою, у протилежному випадку будуть заарештовані усі близькі мені особи, будуть здійснені десятки повальних обшуків, розорені десятки квартир, зірвані підлоги і стіни, близькі мені особи будуть вислані до концентраційних таборів, де їх розстріляють...”³⁸⁶

Далі Грушевський описував, як він тримався, як запевняв, що його фальшиві свідчення не принесуть нікому користі, але слідчий зустрічав ці заяви поспішками, знущаннями, криками та погрозами. Спочатку академіку пропонувалось лише приєднатись до свідчень І.Лизанівського, М.Чечеля, Г.Коссака, з якими Грушевський підтримував приятельські стосунки. Однак згодом від нього почали вимагати прямих свідчень про власні злочини. Допит тривав з 19 години до 4 години ранку і академік, фізичний стан якого був поганий (у нього було запалення легенів), не витримав: він підписав той документ, той “зразок”, який склав слідчий. “Я, – писав Грушевський далі, – довго наполягав на тому, що не можу викласти того, чого не було, але слідчий добився свого; я відчував себе цілком безсилим перед перспективами, які він малював на випадок моєї непокори. Я цілком занеміг до такої міри, що руки відмовлялись мені слугувати, і я кінець-кінцем підписав цю заяву і був відпущений до камери”³⁸⁷.

Однак на цьому страждання Грушевського не закінчились. Після невеликої паузи слідчий почав вимагати, щоб вчений докладно виклав плани і дії організації, назвав імена інших учасників. Грушевський звернувся з проханням ознайомити його із свідченнями інших заарештованих, але йому було відмовлено в цьому. Навіть коли академік почав щось писати, слідчий був незадоволений, розривав і викидав написане. З-поміж іншого він розірвав і лист Грушевського до Власа Чубаря. Продовжувались і погрози відправити вченого з комендатури до в'язниці. І Грушевський попрохав це зробити. Спочатку його залишили на ніч у слідчий камері разом з вартовим, у присутності якого він повинен був писати свідчення, потім його відправили в іншу камеру, до якої підсадили іншого заарештованого, який вмовляв вченого зізнаватись у всьому і навіть підказував, що треба писати. “Його розповіді, – зауважував Грушевський, – підтвердили те враження, які склалися у мене ще до арешту: якщо потрібні певні свідчення, нема чого відмовлятись – це лише погіршить справу”³⁸⁸. Кінець-кінцем академік під диктовку слідчого написав те, що від нього вимагали. Грушевський так мотивував свою поведінку: “Співставляючи

все, що відбулось зі мною останнім часом, з тим, що мені доводилось чути раніше, під час процесу СВУ, – що на мене чекає доля Єфремова, якщо я не підкорюсь абсолютно (“поставити на коліна Грушевського” – тоді це так формулювалось), я подумав, що це те, що потрібно, щоб я взяв на себе провину контрреволюційної діяльності: для цього збирались свідчення проти мене, і після мого зізнання це буде вже непотрібно і залучені будуть визволені”³⁸⁹.

У Москві Грушевський прагнув зустрітись також із головою ОГПУ СРСР Вячеславом Менжинським, але це не вдалося. 1 вересня 1931 року він зустрівся з його першим заступником Іваном Акуловим і розповів про обставини, за яких “зізнався”. Ця розмова не була зафіксована на папері, а тому Грушевський вирішив написати докладного листа Сталіну, прагнучи пояснити пережите ним. Наприкінці він писав: “У доповнення і підтвердження сказаного мною тоді усно і викладеного вище я заявляю з усією щирістю: я не брав участі ні в яких к.-р. організаціях, особливо з часу мого повернення на Україну (у 1924 році) і не думаю, щоб серед осіб мені близьких яка-небудь к.-р. організація існувала”³⁹⁰.

Важко однозначно стверджувати, чи цей лист дійшов до Сталіна, але скоріше за все дійшов, оскільки диктатор особисто цікавився долею вченого. Хтось із керівництва ретельно вивчав цей лист. Збереглися три машинописні сторінки з таким аналізом і вимогами добитися від академіка пояснення, що саме він мав на увазі, коли писав про ті або інші обставини арешту. Всього на цих трьох сторінках – десять пунктів зауважень з вимогами. У пункті восьмому, де йдеться про згадку вченим процесу “СВУ” читаємо: “Вимагати розшифровки цих заяв, оскільки Грушевський бере під сумнів всю діяльність органів ГПУ і зокрема розглядає процес СВУ як провокаційний...”³⁹¹

Судячи з усього, ніяких “розшифровок” від Грушевського ніхто не достав, а от про лист Грушевського до окремих українських політичних діячів із закликом припинити боротьбу з більшовицьким режимом не забули. 21 квітня 1931 року Я.Агранов пише Г.Ягоді рапорт такого змісту: “Академік М.С.Грушевський надав мені два проекта своїх листів за кордон і адреси, за якими він передбачає ці листи розіслати. Листи, зрозуміло, написані ним українською мовою. Грушевський передбачає також написати аналогічні листи до деяких французьких вчених. Він готовий внести у ці листи ті правки, які йому будуть вказані. Прошу Ваших вказівок”³⁹².

Зберігся аркуш паперу, на якому є адреси тих осіб, до яких мали піти листи Грушевського. Ці адреси розбиті на дві частини: Галичина і Чехо-Словаччина. Серед адресатів були академік Кость Студинський, бібліограф і літературознавець Володимир Дорошенко, колишній учень Грушевського, історик Мирон Кордуба, Денис Лук’янович, професор Празького університету Ярослав Бідло, професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький, професор Василь Симович, професор Академії у Подєбрадах Олександр Мицюк.

Збереглися також два російськомовних варіанти цього листа, написаних рукою Грушевського, а також два машинописних варіанти. Тексти цих листів містять позитивні оцінки політики більшовицького режиму включно із позитивною оцінкою колективізації, процесу “СВУ” тощо. Один з варіантів закінчувався так: “Українська інтелігенція переконалась, що радянський уряд оволодів становищем міцно і буде здійснювати свою програму соціально-економічного і культурно-національного будувництва твердо й неухильно.

Я вважав за потрібне ознайомити Вас про цей стан речей через повідомлення, що впливають у закордонній пресі, про затруднення, що їх переживає радянське будівництво, про спроби боротьби з ним та зривів їх тощо. Цим повідомленням не слід надавати значення”³⁹³.

Можна лише уявляти, яким душевним і фізичним “аутодафе” була для Грушевського історія з ув’язненням. Один із спогадів засвідчує, що Марія Сильвестрівна, приїхавши до Москви, не впізнала свого чоловіка м так він змінився. Він багато не говорив, але “розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років. “Якби ще раз отаке – не витримав би”, – зірвалося у Михайла Сергійовича... і більше нічого не розказував”³⁹⁴.

Так було перегорнуто ще одну - чи не найдраматичнішу – сторінку його біографії. Здавалося, найгірше позаду. Однак наступні роки принесли нові випробування. Їм судилося стати останніми в житті Грушевського.

5. Фінал (1931–1934)

Останні роки життя і діяльності Грушевського після арешту у 1931 році, звільнення і дозволу проживати в Москві залишаються однією з найменш висвітлених сторінок його біографії. У столиці СРСР прихистком родини Грушевських (з академіком була дружина Марія Сильвестрівна й дочка Катерина) стала квартира за номером 102 по вулиці Погодинській, 2/3. Брат Олександр Сергійович з дружиною залишилися в Києві.

Академік жив у столиці, намагаючись, як і в Україні, не втрачати наукової “форми”. З листа Катерини і Михайла Грушевських до М.Мочульського від 18–22 вересня 1932 року можна дізнатись, що вчений працював над продовженням історії української літератури. Наново був переглянутий рукопис частини першої тому шостого (до 1663 року), що його були почали набирати, але навесні 1931 року припинили. У 1931–1932 рока Грушевський опрацьовував схоластичну літературу до Григорія Сковороди, спільно з донькою працював над літературним відродженням до Шевченківської доби. Він працював також над підготовкою тому сьомого “Історії української літератури” (шкільна творчість і усна словесність XVII м початку XIX століття) і томом восьмим (“відродження” другої половини XVIII – першої третини XIX століття).

У цьому самому листі Грушевський повідомляв, що у 1931 році вийшла друком лише одна його українознавча студія “Самовидец Руины и его позднейшие отражения”, вміщена у “Трудах Института славяноведения АН СССР” (Ленинград, 1932, том 1). Грушевський звертався з проханням дізнатися про долю рукопису пісень Ходаковського та збірки Федора Бодяньського та про збірку пісень Григорія Ількевича³⁹⁵.

Стосунки Грушевського з АН СРСР обмежувались переважно листуванням. Як правило, це були його повідомлення про те, що через хворобу очей, простуду чи взагалі за станом здоров’я він не зможе взяти участь у сесії. 25 жовтня 1932 року Грушевському було запропоновано скласти некролог академіка К.Харламповича. Зібравши необхідну інформацію та документи, Грушевський підготував некролог і 8 грудня 1932 року надіслав його до АН СРСР ³⁹⁶.

За правилами Академії вчений мав зробити в ній хоч одну доповідь за

певний час. Було визначено час і для доповіді Грушевського. Він підготував доповідь на тему “Про українську історіографію XVIII століття. Декілька міркувань”, склав також її тези. Однак невдовзі Грушевський повідомив, що через хворобу не може читати доповідь на сесії, просив зачитати тези, а текст вмістити в “Докладах” чи в “Известиях АН СРСР”, там, “де скоріше”. Останній лист до Президії АН СРСР з повідомленням про неможливість через погане самопочуття бути на сесії датований 1 лютого 1934 року³⁹⁷.

Ось які спогади записав у своєму щоденнику Володимир Вернадський: “Я бачив останній раз Гр(ушевського) у 1932 (р.)... Він вже у Москві, не мав права виїхати до Києва (якби він не відмовився від своїх історич(них) поглядів — все-таки не Багалій). Я до нього заїхав, бажаючи з’ясувати, що діється на Україні. До Академії він не їздив... Стомлений, хворий, оточений зворушливою турботою родини – дружини й дочки.... Він почав сліпнути, сили були зламані. Архівною роботою не міг займатись – та все-таки працював м над іст(орією) (української) літ(ератури)”³⁹⁸.

Збереглися і рядки самого Грушевського про умови життя у Москві. У листі до брата 30 липня 1934 року він писав: “Дорогий! Дуже були раді одержати кілька рядків твоєї руки. Колонас нічого нового. Була сильна спека, так що важко було виходити. Марія Сильвестрівна дуже полюбила зраня виходити на сусідній базар, де тепер багато ягід, дуже зародили вишні, хоч дуже дорогі все-таки. Тепер пройшли дощі. Їздили декілька разів рікою по місту. Але ніколи не виходили з дому всі разом, бо сусіди пороз’їздились. Потутешньому вважається недопустимим – небезпечно від злодіїв лишати помешкання без нікого. Неприємно, що і в Києві навідуються. Що виявилось з того приходу, що ви згадуєте: як вони влізли і де побували? В якій мірі. Цілуємо, пишеть”³⁹⁹.

У Москві, як і у попередній період, Грушевський знаходився під тотальним наглядом ОГПУ, а потім НКВД. 23 грудня 1933 року на нього спеціально було заведено нову справу-формуляр і його знов взяли на оперативний облік як “українського контрреволюціонера”. До речі, чекістів цікавив не лише академік, а й його донька. Ось чому за Катериною ще з жовтня 1932 року також було встановлено стеження⁴⁰⁰. Все листування підлягало перлюстрації, хоча частина кореспонденції з Києва відправлялася з вокзалу, а відтак не потрапляла до чекістів. Ось чому у вересні 1933 року Київський обласний відділ ГПУ звернувся до ОГПУ СРСР з проханням перлюструвати всю кореспонденцію до академіка з Києва і при цьому надсилати сюди ж копії.

Завдяки документам повсякденного стеження можна окреслити коло знайомств і контактів вченого у цей період. Він часто зустрічався з академіком Михайлом Сперанським. Влітку 1934 року один із таємних інформаторів НКВД СРСР був спеціально відряджений до Києва для збирання докладних відомостей про Грушевського, оскільки пророблялася версія його можливої втечі за кордон. У розмовах з різними людьми цей посланець, зокрема, з’ясував подробиці життя Грушевського в Москві. Ось що розповів йому професор Є.Тимченко: “...Грушевський М.С. у Москві у “почесному засланні” (його вислів) разом зі своєю дружиною та донькою Катериною почуває себе порівняно непогано, меншою мірою працює...”⁴⁰¹

А ось що вдалося з’ясувати в розмовах з Ганною Шамрай – сестрою Грушевського, яка у 1934 році була керуючою будинком по вулиці, Паньківській, 9: “Щодо московських зв’язків М.С.Грушевського вдалося встановити, що до ньо-

го найближче всіх у Москві стоїть академік Сперанський, фахівець з давньої літератури. Шамрай, розповідаючи про те, що Грушевський працює в Москві повним ходом, скаржилась, однак, що йому часто бракує джерел (вся бібліотека Грушевського в Києві залишилась – у його будинку) і що він користується у Москві переважно бібліотекою Сперанського⁴⁰².

Г.Шамрай, О.Грушевський та його дружина Ольга Олександрівна надсилали академікові літературу для роботи, а також інші необхідні матеріали. Все це, судячи з усього, було розцінене московськими чекістами як форма зв'язку вченого з “українськими націоналістами”. У родичів Грушевського, як і в нього, виникли певні ускладнення. Надзвичайно цікавий і такий фрагмент розмови: “На моє запитання про те, чи охоче Грушевський ділиться тим, що з ним було, Шамрай відповіла, що він дуже мало говорить, як і всякий, хто був у ГПУ, що і як скаже найбільш близькій людині дещо – і більше мовчить.

У розмові про ті утиски, що їх відчуває Грушевський у виданні своїх праць, я кинув фразу, що їх з задоволенням друкували б за кордоном. На це Шамрай відповіла, що Грушевський боїться, щоб з ним не трапилось такої неприємної історії, як з акад. Василенком (або з кимось іншим), який надрукував за кордоном свої праці, а потім, коли дізнались про це, зазнавав всіляких переслідувань.

“...Надрукувати за кордоном свої праці – це означає й самому туди поїхати потрібно вслід за цим, – так почала розвивати свою думку в бесіді зі мною Шамрай, – а поїхати неможливо. Легально не пустять, а нелегально, напевно, неможливо...”⁴⁰³

У Москві, за свідченням Катерини Грушевської, її батько мав зустріч і розмову з Миколою Бухаріним. Це сталося під час виїзної сесії АН СРСР, членом якої Бухарін був. Після цієї розмови Грушевський нібито сказав доньці: “Ну, наші справи не такі вже й погані, якщо і Бухарін не проти домовлятися з українцями”⁴⁰⁴. Грушевський також зустрічався і підтримував стосунки з професором Миколою Дурново, професором Григорієм Ільїнським, професором Вячеславом Ржигію та іншими особами переважно з академічного середовища. Саме цих осіб, як, до речі, і самого Грушевського, чекісти почнуть вписувати у контрреволюційну організацію “Російська національна партія” (“РНП”). Зберігся варіант розлогої довідки про Грушевського за підписами заступника начальника Секретно-політичного відділу (СПВ) ОГПУ СРСР Генріха Люшкова і начальника 2-го відділення СПВ ОГПУ СРСР Мойсея Кагана, датованої березнем 1934 року. Тут, зокрема, читаємо: “В 1924 году по возвращении в Советский Союз продолжал вести активную к.-р. работу, организовал и возглавил блок украинских контрреволюционных партий. Является идеологом и руководителем ликвидированной в 1931 г. к.-р. повстанческой организации “Украинский национальный центр” (УНЦ). Был тесно связан с ликвидированной “Украинской военной организацией” (УВО). Несмотря на свое декларирование о прекращении борьбы с Советской властью, вошел в центр контрреволюционного блока русских и украинских националистов, именованного “Российская национальная партия”, ориентирующегося на германский фашизм и ставящим своей целью свержение Соввласти. В организации вел активную работу, был связан с заграничными контрреволюционными кругами, в частности с французским профессором славистом Мазон”⁴⁰⁵.

Крім згаданих осіб, до учасників “РНП” було віднесено і академіка Во-

лодимира Перетця, який під час приїздів до Москви зупинявся на квартирі у М.Сперанського. Багато хто із згаданих осіб був заарештований наприкінці 1933 року. Збереглися протоколи їхніх допитів, в яких згадується ім'я Грушевського. Наприклад, Борис Крижанівській, завідувач український відділом Російського музею у Ленінграді, 25 грудня 1933 року, зокрема, свідчив: “Крім цих осіб, у організації провідну роль відігравав академік Грушевський – кол. голова Центральної Ради, який має широкі зв'язки в середовищі українських націоналістів, зокрема серед українських есерів. Грушевський був зв'язаний по організації з Перетцом і разом з ним і з Державіним підтримував зв'язок у справах організації з закордоном, куди з'їздили на з'їзд і Перетц, і Державін”⁴⁰⁶.

1 листопада 1933 року дав свідчення відомий мистецтвознавець Федір Ернст, який також згадував ім'я Грушевського. Він, зокрема, зазначав: “З кінця 1930 р. і у 1931 р. провалився центр, на чолі з Грушевським, у результаті провалу центр цей було розгромлено, а Грушевський переїхав до Москви. У 1930–1931 рр. основне керівництво йшло вже з Москви, де контрреволюційну роботу провадив Грушевський, який був зв'язаний з Шумським і боротьбістами – членами контрреволюційної організації, що здійснювала контрреволюційну роботу, прикриваючись партійним квитком. Контрреволюційна робота не переривалась і у 1933 р. після арештів галичан, О.Шумського та ін. По лінії української к.-р. організації були: у Москві м Грушевський, який спирався на контрреволюційну організацію, що вербувала своїх членів із середовища контрреволюційних та націоналістичних елементів української колонії в Москві”⁴⁰⁷.

Отже, Грушевський, за документами чекістів, поставав керівником “української контрреволюції” у Москві. А в цей час в Україні починається чергова атака на нього. В травні 1934 року нарком освіти УСРР Володимир Затонський офіційно звертається до С.Косіора і П.Постишева з нагадуванням про необхідність вирішувати питання з Грушевським у Москві. Наближалась чергова сесія ВУАН, і якби було дано згоду московським керівництвом, його можна було б вивести із складу академії. В.Затонський, зокрема, писав: “Потрібно вирішити, яку позицію ми займаємо щодо Грушевського. Нині він вважається у відраженні, отримує зарплату, веде листування з ВУАН щодо “плану робіт” своєї кафедри, вимагає видачі різних посвідчень і довідок. Все це на цілком законних підставах. Товариші, які працюють у Президії ВУАН, опиняються у найдурнішому становищі, неможливо буває просто відмовчатися. Не можна вимагати, щоб, наприклад, президент ВУАН Богомолець на свій страх вирішував, що йому відповідати Грушевському, коли члени партії не можуть сказати нічого певного. Простіше усього було б зробити оргвисновки з того, що відомо і вже опубліковано про контрреволюційну діяльність Грушевського. Якщо це виявиться через ряд причин несвоєчасним, то потрібно дати чітку відповідь, що Грушевський вважається академіком (хоча б у відраженні) з відповідними висновками – легалізація офіційного листування з ним, видача належних довідок і т.п. Рішення щодо Грушевського потрібно ще й тому, що без цього важко що-небудь зробити стосовно всяких Воблих, Кримських і компаній”⁴⁰⁸.

Однак “вожді” України дозволу на вигнання Грушевського з академії не одержали. Важко нині сказати, чому сталося саме так, але дозволу не було. Не чіпали академіка і Москві, хоча “компрогат” проти нього накопичувався бук-

вально по годинах. Тим не менш чекісти працювали в режимі стеження за ним, за тими особами, з якими він контактував. Зокрема, у нововіднайдених документах є ім'я Дмитра Кравцова, плановика Інституту плинного палива у Ленінграді. Нагадаємо, що у 1927–1928 роках він був аспірантом НДКІУ. Саме на квартирі Д.Кравцова Грушевського було заарештовано у Москві у березні 1931 року. Цікаві й те, що Кравцов заявляв, що брав участь у справі визволення Грушевського з-під арешту. Зрозуміло, було дано вказівку слідкувати Д.Кравцовим⁴⁰⁹.

У травні 1934 року ГПУ УСРР подало до ОГПУ СРСР інформацію, ніби Грушевський збирається за кордон, у Фінляндію, використовуючи наукове відрядження до Ленінграда. Це викликало в Москві неабиякий інтерес і тривогу. У червні до ГПУ УСРР надійшов лист, яким вимагалось з'ясувати особи всіх, хто бере участь в організації втечі, її план, техніку, а також “обставити зовнішнім наглядом основні зв'язки Грушевського в Києві”. В цьому листі також вказувалося на можливість того, що організація втечі здійснюється “за завданням з-за кордону”⁴¹⁰. 22 червня харківські чекісти відрепортували про активізацію роботи таємних інформаторів, а також про “максимальну розробку зв'язків Грушевського на Україні”⁴¹¹.

Під цю “розробку” потрапили всі, хто був у контакті з академіком, зокрема Аркадій Степаненко, Юрій Ярослав, а також Наталка Коцюбинська, яка відвідувала Грушевських у Москві. Саме її в листі з управління НКВД по Північному краю від 22 липня 1934 року (а саме у Архангельську перебувало на засланні чимало колишніх членів ЦК УПСР) до НКВД УСРР було оголошено “центром усієї інформації й зв'язку чекістів УПСР та її активу”⁴¹². Зокрема, в листі цитувалися слова Назара Петренка, які він сказав, отримавши листа від Коцюбинської: “Наталка Коцюбинська повідомляє чимало нового: Іван Миколайович (Лизанівський) один залишився на Ведмежій горі; Всеволод (Голубович) і Чечель у Москві; дружину Голубовича відновлено у правах й на службі; Черкаський повернувся до Харкова. Потім Наталка пише про одного товариша в Алма-Ата і ось одна її фраза: “Москва має клопіт з гостем” – говорить, очевидно, про “Старого” (М.С.Грушевського), з ним не можна поводитись, як з нами. Молодець Наталка. Якби не вона, то ми буквально втратили б одне одного з виду”⁴¹³.

31 липня 1934 року НКВД СРСР надсилає листа до НКВД УСРР, в якому вимагає “ретельної проробки” зв'язків Н.Коцюбинської. Між іншим у цьому листі йшлося про “значну поінформованість Грушевського Михайла Сергійовича про місцезнаходження й переміщення засуджених по українській націоналістичній контрреволюції, зокрема всіх засуджених по УНЦ та його великий інтерес до них”⁴¹⁴.

У серпні 1934 року заступникові начальника Секретно-політичного відділу ГУГБ НКВД СРСР Г.Люшкову були надіслали копії документів, що надходили на адресу Н.Коцюбинської (вона мешкала в містечку Ново-Фастів) із різних місць заслання. Вже в цей час і в Києві, і в Харкові йшла активна підготовка до формування нової справи під назвою “Ієзуїти”, куди вписали не тільки Н.Коцюбинську, а й багатьох із дружин засуджених у справі “УНЦ”. Та були тут не тільки вони, а й К.Воблий, О.Грушевський, Є.Тимченко, Є.Патон, В.Голубович, Н.Петренко, А.Степаненко та ін. Був тут, зрозуміло, і Грушевський, якому, напевно, мало належати місце лідера.

Тим не менш його не поспішали піддавати новому арешту. Ніби відчуваю-

чи, що навколо нього знову збираються хмари, Грушевський 4 вересня 1934 року пише листа тодішньому голові Ради народних комісарів СРСР Вячеславу Молотову. Цей лист м напевно, найбільш докладно відбиває ті умови, за яких вченому довелося жити, як він сам пише, “підневільно у Москві” разом з дружиною і донькою “у двох маленьких кімнатах, сирих, нездорових, шумних, цілком неристосованих для наукової роботи, без меблів, без найнеобхідніших книжок”⁴¹⁵. Він констатує, що йому доводиться витратити свою київську академічну платню на утримання будинку на вулиці Панківській, що ВУАН і Державне видавництво України припинили друкувати його праці, завершені видання не були випущені і вилучені з обігу, а ті, що почали друкувати, призупинили і набір їх розсипали. За вже надруковані праці гонорари не видавництва не виплачують. “Навряд чи, – писав Грушевський, – такі репресії і утиски входять до планів уряду. Навряд чи відповідає перспективам соціалістичного будівництва припинення дослідницької праці”⁴¹⁶.

Далі він докладно зупинявся на своєму науковому доробку, підкреслюючи, що все життя присвятив дослідженню історії України, згадував про вихід у світ перед його арештом 9-го тому “Історії України-Руси” і 6-го тому “Історії української літератури”, зазначав, що нині не може вести “систематичної наукової роботи” над продовженням цих видань. “Мені, – писав Грушевський, – кінчається 68 років, я вже недовго буду працездатний, якщо і проживу; не має сенсу відсторонювати мене від наукової роботи, поки я можу ще її вести, оскільки замінити мене буде нелегко. Я випустив під своєю редакцією понад 300 випусків і томів наукових публікацій з області українознавства, перегорнув гори архівних матеріалів. Вважався найбільшим знавцем в області українських історичних дисциплін, покійний Покровський висунув мою кандидатуру у цій області і до Всесоюзної академії наук, і до міжнародного комітету (Comite International des Scienses Historiques), нині українська історіографія у цій організації не репрезентована ніким, мої зв’язки з науковими колами зруйновані, все це створює зайві приводи для різних небажаних тлумачень”⁴¹⁷.

Щоб не забирати час своїм довгим листом, Грушевський повідомляв, що більш докладну інформацію В.Молотов може отримати у Георгія Ломова (Оппокова): “...Мій двоюрідний брат Георгій Іпполітович Ломов може поінформувати Вас і про злигодні, і про мою роботу, і про моє становище. Я подавав через нього записку також тов. Сталіну. Опала, що вразила мене, є або помилкою, або “профілактичним заходом”, доцільність якої вельми сумнівна”⁴¹⁸.

Це дуже важлива частина листа, оскільки вона підтверджує, що саме Г.Ломов (Оппоков) був тією людиною, яка зіграла чи не вирішальну роль у тому, що у 1931 році з Грушевського були зняті обвинувачення в лідерстві в “УНЦ”. Саме Ломов передав Сталіну правдиву інформацію про свого родича, а відтак академіка більше не чіпали чекісти, здійснюючи лише таємний нагляд за ним. Разом з тим слова Грушевського переконливо засвідчують нерозуміння ним всього драматизму ситуації, в якій він опинився, після повернення в Україну. “Коли я, – продовжував Грушевський, – повертався з-за кордону у 1924 р., на запрошення Української академії наук, я орієнтувався на національну програму Леніна. У закордонній українській пресі я мотивував своє повернення впевненістю у наступному підйомі української культури у радянській Україні під керівництвом цієї програми і накидав план своєї наукової ді-

яльності. Це викликало до мене різке засудження і випадки націоналістичних кід, але я залишився вірним своїм планам... Повернувшись у радянську Україну у 1924 р., я чимало попрацював на її культурній ділянці, і ця праця посприяла тому тяжінню до радянської України, що стало помічатися серед закордонної української інтелігенції наприкінці 1920-х років до повороту, що стався в українській політиці з 1929 р. (справа Спілки визволення України)”⁴¹⁹.

Нарешті, переходячи до того, як його нині оцінюють за кордоном, Грушевський писав: “Бути в очах націоналістів мучеником за українство від радянського уряду у результаті такої довгої і всім відомої роботи для українського визвольного руху не лише мені образливо і, взагалі, безглуздо, але й самому будівництву, думаю, шкодить”⁴²⁰. Наприкінці листа Грушевський звертався до Молотова з проханням допомогти йому знов повернутись до нормальної і продуктивної наукової роботи.

Відправивши В.Молотову 4 вересня листа (на який відповіді він так і не отримав), Грушевський наступного дня виїхав з Москви, а 9 вересня 1934 року прибув разом з дружиною та донькою до станції Мінеральні Води, а звідти поїхав до Кисловодська. Вже з цього моменту його взяли під нагляд. Заступник начальника СПО ГУГБ НКВД СРСР Г.Люшков дає вказівку кожні п’ять днів інформувати про результати стеження за академіком⁴²¹. В одному з перших повідомлень про його поведінку було зафіксовано, що тримається окремо, ні з ким, крім доньки і дружини не спілкується⁴²².

Серед тих, з ким все-таки спілкувався вчений у Кисловодську, зокрема, були професор Йосип Полак з Московського геодезичного інституту, професор з Ленінграда Володимир Равдинікс, академік Костянтин Воблій, який в той час також відпочивав у санаторії. 30 вересня Грушевський навіть проводжав Воблого на вокзал до поїзда на Київ. Крім того, у колі знайомих і співрозмовників Грушевського були Леон Ландау, який працював в електроінституті у Москві, Михайло Гернет (сліпа, хвора людина, працівник Соціально-економічного інституту у Москві), директор Ленінградської обсерваторії Борис Герасимович, професор з Білорусії Юрій Уман, професор Василь Устьянцев з Москви. До речі, контакти з останнім викликали занепокоєння чекістів, оскільки вони не полишали відпрацьовувати версію про намір Грушевського втекти за кордон. В одному з повідомлень зазначалося, що Устьянцев контактує з Баранецьким, який перебував у Фінляндії і працював на Євгена Коновальця⁴²³.

Та “втікати” Грушевському вже нікуди не довелося: 13 листопада 1934 року з діагнозом “Злоякісний карбункул спини. Сепсис” він потрапив до Кисловодської міської лікарні імені О.Рикова. Тут він перебував у палаті № 2. Збереглася копія повної історії хвороби вченого за № 1364, яка дозволяє буквально по днях відтворити зміни фізичного стану і погіршення його здоров’я, що й призвело до смерті. Ось уривки із записів в історії хвороби мовою оригіналу:

"Течение болезни 13/11

Поступил в тяжелом состоянии. В течении последнего месяца, находясь в санатории КСУ, страдает злокачественным карбункулом спины. Подвергся 4-х кратному оперативному вмешательству... Больной правильного телосложения, удовлетворительного питания. Глубокий старик. Пульс частит 110, слегка аритмичен. Спина представляет собой большую раневую поверхность

от шеи до поясницы. На спине гноящиеся раны от бывших операций. На шее больше книзу раневая поверхность с обильным количеством гноя. Кверху вплоть до волосистой части головы напряженно болезненный корбункул. В области поясницы второй созревший большой корбункул.

14/11

Под эфирным наркозом множественные, проникающие разрезы в области верхнего и нижнего корбункулов. Обильные гнойные выделения. К вечеру состояние удовлетворительное. Особых жалоб нет.

15/11

Состояние без изменений. Повязка обильно промокшая гноем.

16/11

Переливание крови цитратным способом 300 куб. см взятой от дочери. К концу переливания резкий озноб. Переливание перенес хорошо.

17/11

Утром нормальная температура. Самочувствие прекрасное.

18/11

Температура снова поднялась, состояние по-старому...

19/11

Состояние тяжелое, озноб. Пульс частый слабого наполнения.

20/11

Опухоль поднимается выше к волосистой части головы. Формируется абсцесс в области угла левой лопатки.

21/11

Под хлорэтиловым наркозом дополнительный разрез шеи, разрез нового абсцесса. Все ткани имбибированы гноем, проникающим до глубоких слоев. Пульс частый. Больной в полусознании.

22/11

Переливание от дочери 300 крови. Переливание без осложнений и без реакции. К вечеру состояние тяжелое. Пульс 120 слабого наполнения, аритмичен. Состояние полусознательное, бред...

23/11

Состояние тяжелое, резкая слабость, упадок аппетита, сонливость, бред...

24/11

Сердечная слабость нарастает, температура ниже нормы. Пульс 120, едва прощупывается. Сознание помрачено. В 2 ч. дня смерть при нарастании сердечной слабости”⁴²⁴.

Звертає на себе увагу і той факт, що захворів Грушевський ще у жовтні 1934 року, тобто не в лікарні, а у санаторії. 12 жовтня йому зробили першу операцію карбункулу. Перше повідомлення чекістів про це було таким: ”По заключению врачей Грушевский опасно болен. Наблюдение за семьей заслуживающего ничего не дало”⁴²⁵.

Ці дані варто співставити з листом Катерини Грушевської до Ольги Грушевської, датованим кінцем жовтня 1934 року такі слова доньки вченого: “Дорогі! Вибачте, що ми рідко пишемо, але ми весь цей час у великій тривозі. Фурункул, про який я писала, виявився карбункулом і Татусеві довелось робити операцію, але вона була недостатня і потім знову різали, за кілька день і знов.

Аж три рази різали майже по живому. А різали дуже глибоко. Він страшенно промучився сі два тижні при великій температурі і болі. Лежати на боці трудно, обертатися дуже важко до того і не спав він майже і дійсно намучився страшенно. Тепер температура знижується і рана в кращім стані, але гній ще йде і в однім місці ще процес продовжується і лікар каже, що може доведеться різати. Надіємося одначе м обійдеться”⁴²⁶.

Після першої операції вчений перебував у ліжку з високою температурою. Його стан не покращився і 16 жовтня було зроблено нову операцію. Ось як про це було сказано у повідомленні Управління НКВД по Північно-Кавказькому краю, яке організовувало стеження за вченим у Кисловодську, до СПО ГУГБ (2-е відділення): “16.10.34 г. произведена вторая операция. Больной имеет температуру 39,3. Врачи утверждают, что Грушевский возможно пролежит в постели до 1 ноября 1934 года. Новых связей за этот промежуток времени не отмечено”⁴²⁷.

Однак в історії хвороби йдеться про чотирикратне “оперативне втручання”. 16 листопада було зроблене переливання крові, взятої від Катерини Михайлівни. 19 листопада стан М.Грушевського різко погіршився. 22 листопада зробили нове переливання. Знову від доньки, але це вже його не врятувало. 24 листопада лікарі констатували: “Смерть при нарастании сердечной слабости”.

Після того, як Грушевський пішов із життя, директор Кисловодського санаторію Комісії сприяння вченим (російська аббревіатура – КСУ), в якому академік перебував на відпочинку разом з дружиною та донькою, надсилав телеграму до свого московського керівництва: “Грушевский умер. Семья желает хоронить в Киеве. Срочно выясните-молнируйте возможность добиться отдельного вагона. Венгеровский”⁴²⁸.

Однак телеграму надіслав не тільки директор санаторію, а й дочка вченого. Вона повідомила про смерть батька московським друзям. Ось як про це було сказано у повідомленні Управління НКВД по Північно-Кавказькому краю до Г.Люшкова: “...Сообщаем, что после смерти Грушевского дочь его телеграммами-молниями оповестила по Москве:

1. Ипатьеву, проживающую по Б.Грузинской, № 56, кв. 2.
2. Бачманову – по Погодинской, № 2/3, кв. 102.
3. Опокова – Петровские линии, № 20, кв. 23.
4. Богомольца – Сивцев вражек, № 4, кв. 4”⁴²⁹.

Керівники УРСР у черговий раз були змушені визначати своє ставлення до Грушевського. Було вирішено ховати його Києві на Байковому цвинтарі, для проведення похорону створили комісію у складі В.Порайка, В.Затонського, О.Богомольця, О.Палладіна, О.Корчак-Чепурківського. 26 листопада відбулось позачергове засідання Президії ВУАН, яка прийняло до відома постанову Раднаркому УСРР і порушила перед ним питання про закріплення за родиною небіжчика “будинку академіка Грушевського М.С.”⁴³⁰. Дружину і дочку залишали “на академічному постачанні в розподільнику академії”, а крім цього Президія зверталась до Наркомату освіти з проханням утворити разом з ВУАН комісію для вивчення наукової спадщини Грушевського, залучивши до цієї комісії Катерину Грушевську⁴³¹.

Мине небагато часу і від цих рішень мало що залишиться. 13 березня 1935 року Раднарком УСРР дійсно ухвалив постанову “Про закріплення на правах власності за родиною померлого академіка Грушевського М.С. будинку у Києві. Одначе рішенням того самого Раднаркому від 23 лютого 1939 ро-

ку постанову було скасовано. Дочку Грушевського у 1938 році заарештують за брехливим обвинуваченням і вона, за офіційною версією, помре у таборі. А спадщину Грушевського вже у рік його смерті буде оголошено “фашистською”. У статті, надрукованій у Записках Історично-археографічного інституту ВУАН Іван Кравченко (колишній аспірант НДКІУ) писав: “В своїх працях Грушевський подавав в українській історичній науці націонал-фашистські теорії і “теорійки”, вів шалену класову боротьбу за історичне обґрунтування планів інтервенції і повалення радянської влади на Україні і її відрив від СРСР”⁴³². Тим самим ще у рік смерті Грушевського було створено своєрідну політико-ідеологічну “матрицю”, яку будуть накладати на його спадщину упродовж багатьох наступних десятиліть.

Та повернімося до подій, пов’язаних із смертю Грушевського. У листі до академіка К.Студинського Катерина Грушевська писала: “Наша страшна втрата цілком приголомшила нас, не можемо привикнути до неї і не знаю, чи зможемо коли... Одно тільки мені ясно, що при тім вичерпанню і знесиленню, до якого довело його тяжке працюване життя, з хоробою боротися йому було несила, се не раз сам висказував, ще при здоровлю – тільки ніколи ми не припускали, що се вже так близько, не вірили сему до останнього дня і останньої хвили. Не можу з тим погодитися і тепер”⁴³³.

26 листопада тіло Грушевського у супроводі Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни було відправлено поїздом № 15, що прибув до Києва 28 листопада о 15-й годині із запізненням на дві години. На вокзалі небіжчик зустріли члени урядової комісії у справі похорону академіка на чолі з В.Порайком, кілька вчених-академіків, родичі. Тіло перевезли до Академії наук, де до нього було відкрито доступ з 18 до 22-ї години, наступного дня, тобто 29 листопада, – з 10 до 13-ї години. У той самий день відбувся похорон на Байковому цвинтарі.

За всіма цими скорботними подіями НКВД продовжував пильнувати і телеграмами подавати інформацію до Москви на ім’я В.Балицького, Я.Аграновата К.Паукера⁴³⁴. Те, що інформація надійшла до останнього, який був начальником особистої охорони Сталіна, засвідчує, що “вождь народів” і на цьому етапі виявляв інтерес до долі Грушевського.

Не залишився поза увагою чекістів і сам процес похорону. В одному з документів зазначалося, що все пройшло спокійно, а чисельність тих, хто проводжав вченого у останню путь досягала 600 осіб, з яких на самому цвинтарі були присутніми 400 осіб⁴³⁵. “Виніс тіла з Академії, процесія на цвинтарі і похорон - пройшли спокійно”, – читаємо у іншому документі⁴³⁶.

Збереглися також спецзведення про реагування у зв’язку із смертю Грушевського. Чекісти уважно аналізували, хто і що говорить у зв’язку із цією скорботною подією. Цікаво, що фактично відразу після смерті вченого виникла версія про її насильницький характер. Ось що говорилося у одному із спецзведень: “Антирадянські настроєні націоналістичні кола намагаються тлумачити смерть акад. Грушевського М.С., як акт насильства. У інституті хімічної технології ВУАН невелика група наукових співробітників, обговорюючи перше повідомлення у пресі, вказувала, що Грушевського насправді отруїли”⁴³⁷.

Цікаво, що в цих документах зафіксовані і відгуки на смерть вченого, висловлені майбутніми радянськими письменниками-класиками. Наприклад, Любомир Дмитерко, позначений чекістами як “письменник, галичанин”, го-

ворив: "...Ми перейшли на організацію таких самих інсценувань, як і у Польщі Київські письменники один за одним відправляються у ДОПР, а над тими, хто залишився на свободі, висить Дамоклів меч. У мене враження, що Грушевського навмисне відвезли до Кисловодська помирати. Я собі уявляю похорон... М.І.Терещенко і Максим Рильський, обидва вкінці залякані, вимовлять тримтятичними голосами промови, а можливо й їх побояться випустити..."⁴³⁸

Юрій Дольд (майбутній Дольд-Михайлик, автор радянського бестселеру "И один в поле воин") передрікав нову хвилю репресій. "...Прочитав про смерть, і що ж. Доручив своїй дружині терміново переглянути все листування, всі книжки, знищити всілякі підозрілі факсиміле тощо. Після такого похорону завжди починаються арешти і нові хвилі терору"⁴³⁹.

Максим Рильський, якого автори спецзведення представляють як "поета, націоналіста", висловлюючи жаль з приводу смерті М.Грушевського, зауважував, що "це була золота голова, не зовсім, щоправда, радянська, так і помер у почесному засланні. У цьому є щось навіть сумне, символічне. Боровся за Україну, а помер на чужині. Не важливо, що останні дні доживав він на кавказькому курорті, адже доконала його Москва"⁴⁴⁰.

Цікаві висловлювання належать і майбутньому авторові надгробку Грушевському, видатному архітектору Василю Кричевському: "...Ось і ховаємо Михайла Сергійовича і серце розривається від болю, хоча б в останнє побачити його чудове обличчя, але до труни не допускають, не можна підійти поплакати по-стариковськи, тяжко мені..."⁴⁴¹.

Надзвичайно символічним для тієї трагічної ситуації було те, що чимало людей просто через страх, побоюючись репресій, не пішли до тіла Грушевського, виставленого для офіційного прощання в Академії наук. Саме через на церемонію прощання прийшло мало людей. Ті, хто наважився піти, також відчували дискомфорт. Ось, наприклад, що зауважував письменник Марко Вороний: "Йдеш віддати людині останню пошану і відчуваєш себе якимсь злочинцем, а що тут, скажіть, поганого..."⁴⁴²

Документи зберегли і реакцію родичів вченого на події, пов'язані із його похованням. Наприклад, у зв'язку із відсутністю багатьох академіків на офіційному прощанні брат Грушевського, Олександр Сергійович, незадоволення тим, що "Академія не шанує пам'ять Грушевського"⁴⁴³. Власне, так воно і було. Тодішня Академія була змушена була ховати Грушевського, але не могла його повноцінно шанувати. Зафіксували чекісти і таке: "Дочка та дружина Грушевського висловлюють незадоволення тим, що Урядова комісія покійному не встановила мавзолея"⁴⁴⁴.

Мавзолею так і не встановили. У 1936 році Василь Кричевський і скульптор Іван Макогон спорудили надгробний пам'ятник, який офіційно так і не було відкрито, оскільки у той час була у розпалі викривальна кампанія проти "українського буржуазного націоналізму", уособленням якого для комуністів упродовж багатьох років залишався Михайло Грушевський.

Свого часу Іван Майстренко зауважив: "З Грушевського почалася доба вимирання видатних, але небажаних Сталінові людей, як Максим Горький, Орджонікідзе, Кіров та ін."⁴⁴⁵. Майстренко вважав, що обставини смерті академіка були загадковими. Віднайдені наприкінці минулого століття документи дозволяють прояснити чимало з цих обставин. Це зовсім не означає, що їх слід переоцінювати. На жаль, вони не дають відповіді на питання про те, чи

було академіка навмисно знищено, хоча тепер нарешті ми знаємо формальний перебіг подій, пов'язаних із хворобою.

Разом з тим виникає низка нових запитань. Хто стояв за проведеними операціями? Чи не було у їх ході застосовано якихось недозволених медичних методів? Якою була якість лікування? Де оригінал історії хвороби вченого? На все це ще належить відшукати відповіді.

* * *

У листопаді 1934-го, відразу після смерті Грушевського, академік Володимир Вернадський зафіксував у щоденнику: "Я вважав і вважаю, що Грушевський зробив величезну справу для відродження українського народу... Велика постать, щоб не казали, яка залишила глибокий слід у національній самосвідомості України. Як воно розгорнеться у майбутньому? Основне – не політичне - але величезне історичне і фактичне, що залишилось у його виданнях пам'яток і матеріалів.

Я думаю, що глибина його впливу після його смерті зробиться яснішою"⁴⁴⁶.

Зрозуміло, що така оцінка з вуст Вернадського – це не тривіальний комплімент, що їх час від часу адресують одне одному навіть визначні вчені (не говорячи вже про інших). Однак, читаючи наведені слова, мимоволі думаєш, а як би сам Грушевський поставився до них та їх автора?

¹ Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 100.

² ЦДАГОУ, ф. 269, колекція документів Музею визвольної боротьби України.

³ Див.: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 363-364.

⁴ Див.: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. м 2002. – № 1. – С. 101.

⁵ Докладніше див.: В.П.Трошинський. Фрагменти з діяльності Українського Соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. – Рік видання 1. – Число 1. – Київ/Чикаго, 1992. – С.98-99.

⁶ Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 120.

⁷ Там само, с. 101.

⁸ Там само, с. 102.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само, с. 103.

¹¹ Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 21.

¹² Там само.

¹³ Там само, с. 24.

¹⁴ Ленін В.І. Повне зібр. творів. – Т. 40. – С. 18.

¹⁵ Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 24.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 10, спр. 194, арк. 33-34.

¹⁷ УПСР та її завдання // Борітеся-Поборете! – 1920. – № 1. – С. 48.

¹⁸ Див.: Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. Отчет / Под. Ред. Д.Мануильского и С.Дукельского. – Харьков, 1921. – 429 с.

¹⁹ Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 25.

- 20 Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – К., 1997. – С. 111. Див. також: Болабольшенко А. Всеволод Голубович і “справа УПСР”. – К., 1993. – 55 с.
- 21 Цит.: за: Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Український історичний журнал. – 1966. – № 11. – С. 19.
- 22 Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 25.
- 23 Цит. за: Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 199.
- 24 (Див.: Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів. – К., 1997. – С. 28.
- 25 В.И. Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922. – М., 1999. – С. 516.
- 26 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея змагання, діяльність. – К., 1993. – С.60.
- 27 Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 106.
- 28 Там само.
- 29 Там само. – С. 105.
- 30 Там само. – С. 106.
- 31 Лист М.Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х.Раковського // Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С. 278.
- 32 Там само. – С. 280.
- 33 Там само. – С. 283.
- 34 Там само. – С. 284.
- 35 Там само.
- 36 Там само.
- 37 Там само.
- 38 Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 30.
- 39 Там само. – С. 31.
- 40 Там само.
- 41 Гусєв В. "Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі федерації" // Віче. – 1994. – № 10. – С. 124-125; Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. – М., 1996. – С. 221.
- 42 Цит. за: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 108.
- 43 Цит. за: Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 193.
- 44 ЦДІА, Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 66, арк. 3–6.
- 45 Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 49.
- 46 Там само. – С. 50.
- 47 Там само.
- 48 Докладніше див.: Потульницький В.А. М.Грушевський як соціолог // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – Київ, 1991. – С. 3–19.
- 49 Див.: Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 51.
- 50 Цит. за: Гирич І. Листи Михайла Грушевського до Василя Кузіва // Український історик. – 1995. – № 1–4. – С. 197.
- 51 Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 103.
- 52 Див.: Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 50–51.
- 53 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 58.
- 54 Там само. – С. 49.
- 55 Там само. – С. 52.
- 56 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 51.
- 57 Цит.: Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції, 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 109.
- 58 Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 34.
- 59 Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С.59.
- 60 Шаповал М. Новітнє яничарство // Нова Україна (Прага). – 1922. – № 8-9. – С. 4.
- 61 Див.: Юренко О. Шаповалознавство чи "Микитологія"? Несвяткові думки ювілейного року // Літературна Україна. – 2002. – 19 вересня.
- 62 Соловей Д. У справі життєпису М.Грушевського (3 нагоди сорокаріччя наших визволь-

- них змагань). – Детройт, 1958. – С. 11.
- 63 Там само. – С. 6.
- 64 Костюк Г. Літературно-мистецькі перехрестя (Паралелі). – Вашингтон–Київ, 2002. – С. 91.
- 65 Потульницький В.А. Наукова діяльність М.С.Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2. м С. 55.
- 66 ДА СБУ, Київ, спр. 59881 ФП, т. 7, арк. 19 зв., 20, 20 зв..
- 67 ДА СБУ, Київ, спр. 59881 ФП, т. 7, арк. 19 зв., 20, 20 зв..
- 68 Фриш М. Листки из вещевого мешка. – М., 1987. – С.170.
- 69 Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960 м- С. 599–600.
- 70 Попов М.М. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. – 1933. – № 7. – С. 112.
- 71 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 1, арк. 26.
- 72 Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.49.
- 73 Цит. за: Винар Л. Михайло Грушевський в українській і світовій історії. У 125-ліття з дня народження. – Нью-Йорк. – Торонто – Київ – Париж, 1993. – С.38.
- 74 Шаповал М. Політична смерть М.Грушевського // Розбудова держави. – 1994. – № 3. – С.59.
- 75 Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 34.
- 76 Там само. – С. 51.
- 77 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 59.
- 78 Там само. – С. 61.
- 79 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 4, арк. 7.
- 80 Проф. Грушевський в Києві // Вісті. – 1924. – 9 березня.
- 81 Там само.
- 82 Там само.
- 83 Там само.
- 84 Див.: Панькова С. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського: завдання, проблеми, перспективи // Визвольний шлях. – 1998. – Кн. 7. – С. 845.
- 85 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 63.
- 86 Єфремов С. Щоденники, 1923-1929, с. 87.
- 87 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 154.
- 88 Див.: Заруба В. Розгром і нищення Київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – № 28–29. – С. 148.
- 89 Цит. за: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського. 1924–1930. – К., 1999. – С. 181.
- 90 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. 9. – С. 5.
- 91 Листування М.Грушевського з Д.І.Багалієм // Український історик. – 1991–1992. – № 28–29. – С. 435.
- 92 Див.: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського. 1924–1930, с. 52.
- 93 Там само. – С. 55.
- 94 Там само. – С. 56.
- 95 Див.: Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 42.
- 96 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 206.
- 97 Там само. – С. 209.
- 98 Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 38.
- 99 Там само.
- 100 Цит. за: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського. 1924–1930, с. 64.
- 101 Там само.
- 102 Там само. – С. 86.
- 103 Там само. – С. 113.
- 104 Там само. – С. 70–71.
- 105 Крип'якевич І. Михайло Грушевський: життя і діяльність // Великий українець, с. 476.
- 106 Винар Л. Михайло Грушевський історик і будівничий нації. – Київ–Нью-Йорк–Торонто, 1995. – С. 61.
- 107 Див.: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського. 1924–1930, с. 137м138, 174–175.
- 108 Дашкевич Я. Михайло Грушевський - організатор української національної науки // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць. – Львів, 1994. – С. 102.
- 109 Цит. за: У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до К.Студинського. – К., 1988. – С. 430.

- 110 Див.: Заруба В. Розгром і нищення Київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – № 28–29. – С. 149.
- 111 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 163.
- 112 Там само.
- 113 Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 38.
- 114 Грушевський Ол. Хроніка // Україна. – 1924. – Кн.4. – С. 188.
- 115 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 62-63.
- 116 Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 45.
- 117 Там само. – С. 44.
- 118 Юринець В. Україна. Науковий двохмісячник українознавства / Під ред. акад. М.Грушевського. ДВУ, кн. 1–3 за 1926 // Більшовик України. – 1926. – № 2/3. – С. 128.
- 119 Там само. – С. 129.
- 120 Там само.
- 121 Там само. – С. 129–130.
- 122 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 84.
- 123 Цит. за: Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 133.
- 124 Там само. – С. 133-134.
- 125 Там само. – С. 131.
- 126 Там само. – С. 132.
- 127 Там само. – С. 134.
- 128 Там само. – С. 138–139.
- 129 Там само. – С. 136–137.
- 130 Там само. – С. 23.
- 131 Винниченко В. Щоденник, 1921–1925. – Едмонтон – Нью-Йорк, 1983. – Т. 2. – С. 395.
- 132 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 249.
- 133 Цит. за: Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 68.
- 134 Там само.
- 135 Див.: Могилянський М. Вбивство // Червоний шлях. – 1926. – № 1. – С.53-55.
- 136 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 85, арк. 57-60.
- 137 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 381.
- 138 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2260, арк. 97.
- 139 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 395–396.
- 140 Цит. за: Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 55.
- 141 ДА СБУ, Київ. - Об украинском сепаратизме. - Харьков: ГПУ УССР, 1926. – С.8–9.
- 142 Там само.
- 143 Див.: Вороненко В.В. та ін. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 235.
- 144 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 4.
- 145 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 334.
- 146 Грушевський М. Перспективи і вимоги української науки. Київська сесія Укрнауки // Україна. – 1926. – № 1. – С. 10.
- 147 Цит. за: Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 57.
- 148 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 172–172 зв.
- 149 Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 34.
- 150 Там само. – С. 35.
- 151 Там само. – Арк. 558.
- 152 ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.16, спр.3, арк. 21.
- 153 Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 148.
- 154 Там само. – С. 149.
- 155 Там само. – С. 40.
- 156 Там само. – С. 41.
- 157 Там само. – С. 41-42.
- 158 Там само.
- 159 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 413.
- 160 Цит. за: Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 43.
- 161 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 398.

- 162 Цит. за: Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 44.
- 163 Ювілей академіка М.С.Грушевського // Комуніст. – 1926. – 5 жовтня.
- 164 Цит. за: Великий українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського, с. 396.
- 165 Костюк Г. Зустрічі і прощання: Книга спогадів. - Едмонтон, 1987. – Кн.1. - С.190–191.
- 166 Цит. за: Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 46.
- 167 Там само.
- 168 Там само. – С. 47.
- 169 Костюк Г. Зустрічі і прощання. – Кн.1. – С.188–189.
- 170 Там само. – С. 188-189.
- 171 Там само. –С.193.
- 172 Там само.
- 173 До ювілею академіка М.С.Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – 9 жовтня.
- 174 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 62.
- 175 Цит. за: Пристайко В, Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 49–50.
- 176 Грушевський М. Ганебній пам'яті // Україна. – 1926. – № 4. – С.47–48.
- 177 Там само. – С. 50.
- 178 Там сам. – С. 49.
- 179 Там само.
- 180 Там само. – С. 51.
- 181 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 94.
- 182 Там само.
- 183 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 4, арк. 277.
- 184 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 161
- 185 Там само.
- 186 Див: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 68–69.
- 187 Там само. – С. 74.
- 188 Там само.
- 189 ДА СБУ, Харків, справа 0–20269, арк.58.
- 190 Там само. – Арк. 23.
- 191 Там само. – С. 82.
- 192 Там само. – С. 83-84.
- 193 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 210–211.
- 194 Див: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 80–81, 85.
- 195 Там само, с. 95-96.
- 196 Там само, с. 86.
- 197 Єфремов С. Щоденники, 1923-1929, с. 437-438.
- 198 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934, с. 64.
- 199 Там само.
- 200 Там само. – С. 60.
- 201 Там само. – С. 171–172.
- 202 Там само. – С. 180.
- 203 Там само. – С. 181.
- 204 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 181–181 зв..
- 205 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 98.
- 206 Там само.
- 207 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 488.
- 208 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 191.
- 209 Там само. – С. 67.
- 210 Там само.
- 211 Там само.
- 212 Там само.
- 213 Там само.
- 214 Там само. – С. 68.
- 215 Там само.

-
-
- 216 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 510–511.
217 Там само, с. 511.
218 Див.: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 100.
219 Цит. за: Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 512–513.
220 Цит. за: Репресоване краєзнавство. 20–30-ті роки. – Київ, 1991. – С. 413.
221 Там само. – С. 414.
222 Цит. за: Верменич Я. Подвижник // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С. 90.
223 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 3, арк. 145.
224 Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 70.
225 Там само.
226 Там само.
227 Там само. – С. 71.
228 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 122, арк. 41.
229 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 532.
230 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 101.
231 Там само. – С. 102.
232 Там само.
233 Там само. – С. 103.
234 Там само. – С. 105–106.
235 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 546.
236 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 107.
237 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 556.
238 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 51.
239 Див. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 78.
240 Там само. – С. 78–79.
241 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 73.
242 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 572.
243 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 51.
244 Див.: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 123, арк. 191.
245 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 53.
246 Винниченко В. Щоденник, 1921–1925. – Т. 2. – С. 395.
247 Лист М. Грушевського до секретаря ВУЦВК О.Г. Буценка // Великий Українець, с. 289–290.
248 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 71.
249 Там само. – С. 71–72.
250 Там само. – С. 72.
251 Там само. – С. 73.
252 Цит. за: Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів, с. 105.
253 Там само. – С. 108.
254 Там само. – С. 108–109.
255 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 595.
256 Див.: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 111–112.
257 Див. докладніше: Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність. – К., 1993. – С. 49–51.
258 Цит. за: Вороненко В.В. та ін. Микола Прокопович Василенко, с. 218.
259 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 74.
260 Там само.
261 Там само.
262 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 34, арк. 56.
263 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 75.
264 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 75.

- 265 Там само.
266 Там само, с. 76.
267 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 624.
268 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 76.
269 Там само.
270 ДА СБУ, Київ. Колекція друкованих видань. – № 266. – Арк.54–55.
271 Там само. – Арк.60.
272 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 658.
273 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 82.
274 Там само. – Оп. 20, спр. 2705, арк. 17.
275 Там само. – Арк. 18.
276 Там само. – Арк. 26.
277 Кияниця П. Михайло Сергійович Грушевський // Пролетарська правда. – 1928. – 16 жовтня.
278 Яворський М. Михайло Сергійович Грушевський // Вісті ВУЦВК. м 1928. – 10 жовтня.
279 Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 78.
280 Докладніше див.: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 26-36.
281 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 709.
282 Там само. – С. 715.
283 Там само. – С. 716.
284 ДА СБУ. – Справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 63.
285 Там само. – С. 708.
286 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 81.
287 Там само.
288 Цит. за: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 296.
289 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 119.
290 Секция истории народов СССР // Правда. – 1929. – 4 января.
291 Там само.
292 Гермайзе О. I всесоюзная конференция историков-марксистов у Москві // Україна. – 1929. – № 2. – С.174.
293 Див.: Санцевич А.В. М.І.Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – С. 23.
294 Там само.
295 Див.: Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії, с. 91–92.
296 Докладніше див.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 90–95.
297 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 93.
298 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 6, арк. 277.
299 Цит. за: Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації, с. 222.
300 Цит. за: Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії, с. 294–295.
301 Там само. – С. 294.
302 Див.: Заруба В. Розгром і нищення Київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – № 28–29. – С. 151.
303 Цит. за: Смолій В.А. Що приховувалося за рядками доповідної записки М.Грушевського? // Голос України. – 1995. – 16 березня.
304 Там само.
305 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 142.
306 Там само.
307 Там само. – С. 144–145.
308 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 753–754.
309 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 244.
310 Єфремов С. Щоденники, 1923–1929, с. 777.
311 Там само. – С. 761.
312 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 295.
313 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 230.

- 314 Там само. – С. 231.
- 315 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 121.
- 316 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 321.
- 317 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 82.
- 318 Див.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 97.
- 319 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 83.
- 320 Див.: Заруба В. Розгром і нищення Київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – № 28–29. – С. 154.
- 321 Там само. – С. 155.
- 322 (Див.: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 102.
- 323 Цит. за: Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа "Спілки висволення України": невідомі документи і факти. – К., 1995. – С. 129.
- 324 Там само. – С. 130.
- 325 Див.: Заруба В. Розгром і нищення Київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – № 28–29. – С. 155.
- 326 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 375).
- 327 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 233.
- 328 Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 124.
- 329 Там само. – С. 126.
- 330 Там само. – С. 127.
- 331 Там само.
- 332 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 444.
- 333 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 90.
- 334 Там само.
- 335 Там само. – С. 90–91.
- 336 Там само.
- 337 Див.: Заруба В. Розгром і нищення Київської школи істориків Михайла Грушевського // Український історик. – 1991–1992. – № 28–29. – С. 156.
- 338 Цит. за: Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського. 1924–1930, с. 208.
- 339 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 448.
- 340 Там само. – Арк. 445.
- 341 Там само. – Арк. 146.
- 342 Докладніше див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 123–125.
- 343 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 91.
- 344 Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 107.
- 345 Там само.
- 346 Там само. – С. 92.
- 347 Грушевський М. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив сього досліді // Український історик. – 1991–1992. – № 28–29. – С. 68.
- 348 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 4, арк. 352.
- 349 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 92.
- 350 Там само.
- 351 ДА СБУ, Київ, справа-формуляр на М.Грушевського № 7537, т. 5, арк. 524.
- 352 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 93.
- 353 Там само.
- 354 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 130.
- 355 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 93.
- 356 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 89.
- 357 Там само. – С. 90.
- 358 Там само. – С. 65.
- 359 Там само. – С. 66–67.

- 360 Там само. – С. 67.
361 Там само. – С. 70–71.
362 Там само. – С. 71.
363 Там само.
364 Там само.
365 Там само. – С. 72.
366 Там само. – С. 73.
367 Там само. – С. 73.
368 Цит. за: Кульчицький С. Фантоми нашої історії // Віче. – 1996. – № 2. – С. 151.
369 Там само. – С. 152.
370 Там само. – С. 79.
371 Там само. – С. 79–80.
372 Там само. – С. 81.
373 Там само. – С. 86.
374 Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії, с. 83–84.
375 Там само.
376 За дверью без замка// Рабочая газета. – 1989. – 9 апреля; Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией// Союз. – 1990. № 2; Реабілітована правда//Радянська Україна. – 1990. – 12 вересня.
377 Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С.88.
378 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 92.
379 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С. 99.
380 Там само. – С. 100.
381 Там само. – С. 260–264.
382 Там само. – С. 95.
383 Там само. – С. 96.
384 Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – С. 91.
385 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934), с. 97.
386 Там само. – С. 99.
387 Там само. – С. 100.
388 Там само.
389 Там само. – С. 100–101.
390 Там само. – С. 101.
391 Там само. – С. 101–102.
392 Там само. – С. 98.
393 Там само.
394 Цит. за: Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – К., 1995. – С. 244.
395 Див.: Сохань П.С., Ульяновский В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia, с. 134–135.
396 Там само. – С. 145.
397 Там само.
398 "Грушевский сделал огромное дело для возрождения украинского народа..." Из дневников В.И.Вернадского. 1934 г. // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 203.
399 Цит. за: Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920-1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів, с. 152.
400 Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934), с. 102–103.
401 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 103.
402 Там само.
403 Там само. – С. 103–104.
404 ДА СБУ, Київ, спр. 50407 ФП, т. 1, арк. 45.
405 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ" і останні роки (1931–1934), с. 103–104.
406 Там само. – С. 104.
407 Там само. – С. 104–105.
408 Цит. за: Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934), с. 138–139.
409 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ" і останні

-
- роки (1931–1934), с. 106.
- 410 Цит. за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934, с. 104.
- 411 Там само.
- 412 Там само.
- 413 Там само.
- 414 Там само.
- 415 Цит. за: Гусев В. Крик души, или Предсмертное обращение М.Грушевського к В.Молотову // Зеркало недели. – 2000. – 26 февраля. – № 8.
- 416 Там само.
- 417 Там само.
- 418 Там само.
- 419 Там само.
- 420 Там само.
- 421 Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934), с. 106.
- 422 Там само.
- 423 Там само.
- 424 Там само. – С. 109.
- 425 Там само.
- 426 Цит. за: Матяш І.Б. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви, с. 105.
- 427 Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934), с. 110.
- 428 Там само. – С. 111.
- 429 Там само.
- 430 Цит. за: Михайло Грушевський: між історією та політикою (1920–1930-ті роки). Збірник документів і матеріалів, с. 152.
- 431 Там само. – С. 152–153.
- 432 Там само. – С. 154.
- 433 Цит. за: Матяш І.Б. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви, с. 105.
- 434 Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934), с. 112.
- 435 Там само.
- 436 Там само.
- 437 Там само.
- 438 Там само. – С. 112–113.
- 439 Там само.
- 440 Там само.
- 441 Там само.
- 442 Там само. – С. 114.
- 443 Там само.
- 444 Там само. – С. 114.
- 445 Майстренко І. Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1969. – Частина 2. – С. 99.
- 446 "Грушевський сделал огромное дело для возрождения украинского народа..." Из дневников В.И.Вернадского. 1934 г. // Исторический архив. – 1997. – № 4. – С. 201, 203.